

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2012, Sayı 43

YAYIN SAHİBİ
Ömer Engin LÜTEM

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Aslan Yavuz ŞİR

YAZI KURULU

Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu, Karadeniz Teknik Üniversitesi)	Prof. Dr. Bayram KODAMAN (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Dr. Şükrü ELEKDAĞ (Milletvekili, E. Büyükelçi)	Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)	Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU (Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü, Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU (Gazi Üniversitesi)	Prof. Dr. Nurşen MAZICI (Marmara Üniversitesi)
Dr. Erdal İLTER (Tarihçi, Yazar)	Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR (Siyaset Bilimci)
Dr. Yaşar KALAFAT (Tarihçi, Yazar)	Prof. Dr. Mehmet SARAY (Tarihçi)
Doç. Dr. Davut KILIÇ (Fırat Üniversitesi)	Dr. Bilal ŞİMŞİR (E. Büyükelçi, Tarihçi)
	Pulat TACAR (E. Büyükelçi)

DANIŞMA KURULU

Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)	Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Selçuk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA (Uluslararası İlişkiler Enstitüsü)	Andrew MANGO (Gazeteci, Yazar)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi)	Prof. Dr. Justin MCCARTHY (Louisville Üniversitesi)
Edward ERICKSON (Tarihçi)	Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Üniversitesi)

EDİTÖR
Ömer Engin LÜTEM

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yerel Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

Yayın İdare Merkezi

2447. Sok. Çınar Sitesi 3. Blok No:32/61
Ümit Mah. Yenimahalle/Ankara
Tel: 0 (312) 438 50 23
www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 4 Aralık 2012

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni

Ruhi ALAGÖZ

Baskı:

Özyurt Matbaacılık

Büyük San. 1. Cad. Süzğün Sok. No: 7 İskitler / ANKARA

Tel: +90 312 384 15 36 **Belgegeçer:** +90 312 384 15 37

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 2 06550 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 438 50 23-24

Faks: 0 (312) 438 50 26

E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Abone Ücreti: 25 TL

Yurtdışı Abone Ücreti: 25 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi 181/6296007

Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediğı sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER (CONTENTS)

	Sayfa
Editörün Notu	5
<i>(Editorial Note)</i>	
MAKALELER	7
<i>(ARTICLES)</i>	
Olaylar ve Yorumlar	7
<i>(Facts and Comments)</i>	
Ömer E. LÜTEM	
Kilise'nin Başı, İmparator'un Kulu: Rus İmparatorluğu'nun İç ve Dış Politikalarının Kesişme Noktasında Ermeni Katolikosu, 1828-1914	33
<i>Head of the Church, Subject of the Emperor: The Armenian Catholicos at the Intersection of the Internal and Foreign Policy of the Russian Empire, 1828-1914</i>	
Prof. Dr. Paul WERTH	
Bir Alt Etnik Kimlik Olarak Çerkez Ermenileri (Çerkez-Hay) (Tarihsel ve Etno-Politik Yaklaşım)	73
<i>(Circassian Armenians as a Sub-Ethnic Identity (Circassian Hay): A Historical and Ethno-Political Approach)</i>	
Yrd. Doç. Dr. Ali ASKER	
İngiliz ve Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışındaki Rolü (1810-1878)	89
<i>(Role Of English and American Missionaries in the Emergence of the Armenian Question)</i>	
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sait DİLEK	
Türk-Ermeni Yakınlaşmasında Toplumsal Yas Faktörü: Bir Politik Psikoloji Değerlendirmesi.....	113
<i>(Societal Mourning in Turkish-Armenian Rapprochement: A Political Psychology Analysis)</i>	
Dr. Rifat S. İLHAN	
Yrd. Doç. Dr. B. Senem ÇEVİK-ERSAYDI	
1878 Kıbrıs Antlaşması ve Ermeni Meselesi.....	133
<i>(1878 Cyprus Treaty and the Armenian Issue)</i>	
Yrd. Doç. Dr. İsmail ŞAHİN	
Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyânları (1890-1905)	165
<i>(Armenian Revolts in Erzurum, Bitlis and Mamûretülaziz Vilayets (1890-1905))</i>	
Mevlüt YÜKSEL	

KİTAP TAHLİLİ	195
<i>(BOOK REVIEWS)</i>	

Sarkis SRENTS:

Ermeni Edebiyatı Numuneleri - 1913	195
<i>Samples of Armenian Literature - 1913</i>	

F. Jale Gül ÇORUK

Hasan CEMAL:

Hasan Cemal'in 1915: Ermeni Soykırımı Adlı Kitabı Üzerine	201
<i>On Hasan Cemal's Book Entitled "1915: Armenian Genocide"</i>	

Zeynep DÖNMEZ

YAZIM KURALLARI	211
<i>(STYLE SHEET)</i>	

Dergimizin bu sayısındaki **Olaylar ve Yorumlar**'da başlıca dört konu ele alınmaktadır. Birincisi Türkiye-Ermenistan İlişkileri olup bu hususta bir ilerleme olmadığı belirtilmektedir. İkincisi A.B.D.'de başkanlık ve diğer seçimlerde Ermeni Diasporasının tutumuna ilişkindir. Üçüncü olarak Fransa'da Ermeni sorunu ele alınmış olup özellikle Fransız okul kitaplarında Ermeni soykırım iddialarına nasıl yer verildiği incelenmiştir. Son olarak da önümüzdeki yıl Şubat ayında Ermenistan'da yapılacak olan başkanlık seçimleri hakkında bilgi verilmiştir.

Prof. Paul Werth **Kilise'nin Başı, İmparator'un Kulu: Rus İmparatorluğu'nun İç ve Dış Politikalarının Kesişme Noktasında Ermeni Katolikosu, 1828-1914** başlıklı yazısında 1828 yılında Rus İmparatorluğunun Güney Kafkasya'yı işgali sırasında Ermeni Baş Patriğinin (Katogikos) bulunduğu Ecmiyazin'i de ele geçirdiğini, böylelikle, Baş Patrik aracılığıyla, Osmanlı İmparatorluğu ve İran'daki Ermeniler üzerinde nüfuz sağlamak olanağına kavuştuğunu, bu olanağı kullanabilmek için de Baş Patriğin prestijini arttırmaya çalışıldığı ancak bunun da İmparatorluk içinde dini işlerin idaresinde bazı tavizler verilmesine yol açtığı belirtilmektedir.

Bir Alt Kimlik Olarak Çerkez Ermenileri başlıklı yazısında Yrd. Doç. Dr. Ali Asker, az bilinen bir konuya, Çerkez Ermenilerine (Çerkez-Hay) değinmekte, bu grubun kökenini araştırmakta, mevcut kaynakların bir kısmının bazı Ermenilerin Çerkez ülkesine göç ederek burada asimile olduklarını ancak dinlerini koruduklarını, diğer kaynakların ise bazı Çerkezlerin Grigoryan mezhebini kabul ettiği için böyle anıldıklarını ifade etmektedir.

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sait Dilek, **İngiliz ve Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışındaki Rolü** başlıklı yazısında misyonerlerin Ermeni sorunun çıkışında oynadıkları rolün yanında İngiliz ve Amerikan Hükümetlerinin Anadolu'daki misyonerlere verdiği destek de incelenmektedir.

Araştırma Görevlisi Dr. Rifat S. İlhan ile Yrd. Doç. Dr. B. Senem Çevik-Ersaydı tarafından kaleme alınan **Türk-Ermeni Yakınlaşmasında Toplumsal Yas Faktörü: Bir Politik Psikoloji Değerlendirmesi** yazısı, yas olgusunun sorunların çözümünü engelleyen bir faktör olmasından, bazen patolojik bir ideolojiye veya ülkeye dönüşebilmesinden bahsedilmekte ve Türk-Ermeni ilişkilerinin iyileştirilmesinde yas sürecinin dikkate alınmasının önemine değinilmektedir

Yrd. Doç. Dr. İsmail Şahin, Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılmasıyla Ermeni meselesi arasındaki ilişkiyi araştırdığı **1878 Kıbrıs Antlaşması ve Ermeni Meselesi** başlığını taşıyan yazısında Kıbrıs Antlaşmasında yer alan kavramları inceleyerek Antlaşmadaki terminolojinin bazı kaynaklarda yanlış kullanıldığını bunun da eksik yorumlara neden olduğunu belirtmektedir.

Ermeni sorunun başlamasında, gelişmesinde ve özellikle Avrupa ülkelerinin Ermenilere ilgi göstermesinde ve daha sonraları da Ermenilerin desteklenmesinde Anadolu'daki Ermeni isyanlarının büyük rolü vardır. Araştırma görevlisi Mevlut Yüksel, **Erzurum-Bitlis ve Mamuretülaziz Vilayetlerinde Ermeni İsyancıları (1890-1905)** başlıklı yazısında, azınlıkta olmakla beraber göreceli olarak çok sayıda Ermenin yaşadığı bu üç vilayette çıkan isyanları ve bunların sonuçları incelenmektedir.

Bu sayıda iki kitap tahlili bulunmaktadır.

Jale Gül Çoruh **Ermeni Edebiyatı Numuneleri 1913** başlıklı yazısında, 1913 yılında Ermeni asıllı Sarkis Srents tarafından bu ad ile hazırlanan bir kitabın bu yıl orijinal metni yanında günümüz Türkçesini de içeren yeni baskısını incelemekte ve günümüz Türkçesine aktarılmasında yapılan bazı metot yanlışlara dikkati çekmektedir. Diğer yandan kitapta bu edebi metinlerden siyasi sonuçlar çıkarmak gibi bir gayretin bulunduğu da ifade olunmaktadır.

Zeynep Dönmez **Hasan Cemal'in 1915: Ermeni Soykırımı Adlı Kitabı Üzerine** başlıklı yazısında bölümleri itibariyle kitabın geniş bir özetini verdikten sonra kitap hakkında kanımızca isabetli değerlendirmelerde bulunmaktadır.

İçten saygılarımızla,

Editör

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Ömer Engin LÜTEM

E. Büyükelçi

AVİM, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı

oelutem@avim.org.tr

Öz: *Bu yazı, Eylül-Kasım 2012 ayları içinde Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki gelişmeleri, A.B.D.'nde 6 Kasım'da yapılan başkanlık ve diğer seçimlerde Ermenilerin tutumunu ve Ermeni adayları, Fransa ve Ermeni Sorunu başlığı altında Fransa'da Ermeni soykırımı iddialarını reddedenlere karşı yeni bir kanun tasarısı ile ders kitaplarında Ermeni soykırımı konularını ve gelecek Şubat ayında Ermenistan'da yapılacak olan Başkanlık seçimleri incelenmektedir.*

Anahtar Kelimeler: *R.T. Erdoğan, A. Davutoğlu, S. Sarkisyan, E. Nalbantyan, B. Obama, M. Romney, F. Hollande, G. Tsarukyan, L. Ter-Petrosyan, ABD ve Ermenistan başkanlık seçimleri, Fransız okul kitaplarında Ermeni sorunu*

Abstract: *This article studies the developments concerning Turkey-Armenia relations during September-November 2012, Armenians stance on the presidential and other elections held in U.S on 6 of November and the Armenian candidates, the Armenian question in France including the project of a new law against the deniers of Armenian genocide allegations and the Armenian question in French school books, and Armenian presidential elections to be held in February 2013.*

Keywords: *R.T. Erdoğan, A. Davutoğlu, S. Sarkisian, E. Nalbantian, B. Obama, M. Romney, F. Hollande, G. Tsarukyan, L. Ter-Petrosian, Presidential elections in U.S. and in Armenia, Armenian question in French school books.*

I - TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Eylül- Kasım 2012 döneminde Türkiye- Ermenistan ilişkilerindeki olumlu bir gelişme olmamıştır. Ermenistan Türkiye ile hiçbir ilişki kurmak istemez bir şekilde hareket etmekte, her fırsatta Türkiye'yi eleştirmekte, Türkiye'den gelen her girişimi reddetmekte ve protokollerin hiçbir koşula bağlanmadan tasdik edilmesini ve Türk sınırının açılmasını istemektedir.

Bu duruma bir örnek olmak üzere Dışişleri Bakanın Davutoğlu'nun geçen Ağustos sonunda Bişkek'te Türkçe konuşan Ülkeler Doruk toplantısında Karabağ sorunun Güney Kafkaslarda istikrarın sağlanmasına önünde engel oluşturduğu, Karabağ ve işgal altındaki diğer Azerbaycan topraklarının işgaline son verilmesi gerektiği, Karabağ konusundaki müzakerelerin başarısızlığından endişe duyduklarını, Karabağ sorunu Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü temelinde çözülmedikçe Güney Kafkaslarda barış ve istikrarın sağlanmasının zor olacağına dair sözlerine karşılık¹ Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı

Şavarş Koçaryan, Davutoğlu'nu uluslararası hukuku bilmediğini iddia ederek, toprak bütünlüğünün halkların kendi kaderini kendilerinin tayin etmesini ortadan kaldırmadığını ifade etmiş² ve böylelikle Azerbaycan topraklarının Ermeni işgali altında bulunduğu olgusunu arka plana itmeye çalışmıştır.

Minsk Grubunun yıllardan beri süren ve fakat hiçbir sonuç vermeyen çalışmaları karşında Dışişleri Bakanı Davutoğlu Azerbaycan ve Ermenistan'ın İstanbul'da bir araya gelerek Karabağ sorununa ikili düzeyde çözüm aramalarını önermiştir.³ Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbantyan bu konuda Türkiye'nin arabuluculuk gayretlerini reddetmiş ve Karabağ sorunu hakkında, Rusya dâhil, çeşitli ülkelerde yapılan görüşmelerin, bu görüşmeler İstanbul'da yapılmadığı için mi başarısız olduğu gibi anlamsız bir soru sormuş ayrıca Suriye'yi kastederek, Türkiye'nin komşuların sorunlarına arabuluculuk yapma girişimlerinin (Suriye'yi kastetse gerek) olumlu değil tam tersine sonuçlar verdiğini ileri sürmüştür.⁴ Ermenistan Dışişleri Bakanının, bilerek veya bilmeyerek, Türkiye'nin Ermenistan ve Azerbaycan'ın Minsk Grubu olmadan doğrudan müzakere yapmalarını önerdiğini gözden kaçırdığı görülmektedir.

1 “Liberation of the Azerbaijani Territories Main Direction of Our Foreign Policy” *APA*, 23 Ağustos 2012.

2 “La Réponse de la Diplomatie arménienne au Ministre Turc” *Armenews*, 3 Eylül 2012.

3 “Turkey, Nagorno-Karabakh and the South Caucasus” *Today's Zaman*, 28 Ağustos 2012.

4 “Yerevan Rules Out Ankara's Mediation of Karabakh Conflict” *Interfax*, 4 Eylül 2012.

Türkiye-Ermenistan ikili ilişkilerine gelince Ermenistan'ın tutumunda hiçbir değişiklik olmadığı Başbakan Tigran Sarkisyan'ın Türkiye'ye gecikmeden diplomatik İlişki kurulmasını ve sınırın açılmasını önerdiklerine dair sözlerinden anlaşılmaktadır.⁵ Bu yaklaşım mevcut sorunlar çözülmeden ilişkilerin normal hale getirilmesi gibi gerçekçi olmayan bir nitelik taşımaktadır. Buna karşılık Başbakan Erdoğan, 11-12 Eylül 2012 tarihinde Bakü'de Türkiye-Azerbaycan Stratejik İşbirliği Konseyi Toplantısında gazetecilerin bir sorusuna cevaben Dağlık Karabağ sorununa çözüm yolları bulunmadığı sürece Türkiye'nin sınırını açmasının söz konusu olmadığını, ayrıca işgal altında olan yerlerden Ermenilerin çekilmesi gerektiğini söylemiştir. Erdoğan başka bir vesileyle "Ermenistan, Ermeniler ve onların yanında yer alanlar, içeride dışarıda fark etmez, bilsinler ki Azeri kardeşlerimizin hakları yerine gelmedikçe bizim tutumumuzda bir değişme olmayacaktır" demiştir.⁶

Ermenistan'ın tutumunda hiçbir değişiklik olmadığı Başbakan Tigran Sarkisyan'ın Türkiye'ye gecikmeden diplomatik İlişki kurulmasını ve sınırın açılmasını önerdiklerine dair sözlerinden anlaşılmaktadır

Soykırım iddiaları konusunda ise Dışişleri Bakanı Davutoğlu 1915 olayları hakkında Türkiye'nin Ermenistan la görüşmelere hazır olduğunu, ayrıca tarihi olayların siyasallaştırılmasına da karşı olduğunu belirterek Türkiye'nin 2005 yılından bu yana bu konuda ortak komisyonlar kurulması (tarihçiler komisyonu) fikrini desteklediğini ancak Ermenistan'ın bu öneriyi olumlu cevap vermediğini söylemiş ayrıca tarih politikayla karıştırılırsa bundan bir çözüm çıkmayacağını da belirtmiştir.⁷

Diğer yandan Başkan Sarkisyan'ın gitgide daha fazla "soykırım" konusunda konuşmaya başladığı görülmektedir. Rusya Ermenilerinin bir örgütü olup Erivan'da toplanan Dünya Ermeni Kongresinde yaptığı bir konuşmada Ermeni soykırımının 100 yıldönümünün yaklaştığını ve Ermeni halkına karşı işlenen bu cinayetin hak ettiği şekilde tanımlanması gerektiğini söylemiş,⁸ İtalyan Quotidiano Nazionale Dergisine verdiği bir mülakatta ise Ermeni soykırımının unutulmuş bir felaket olmaya devam ettiğini, Yahudi Holokostu hakkında her şey bilinirken, Ermenilerin ortadan kaldırılışı üzerine kalın bir perde çekildiğini, bunun çifte standart olduğunu belirterek ve dünyada kaç kişinin bu gerçeği gerektiği gibi bildiği sorusunu sormuştur.⁹ Bir başka

5 "Başbakan (Ermenistan) Biz Türkiye'ye Gecikmeden Diplomatik İlişki Tesis Etme ve Sınırları Açmayı Öneriyoruz" *News.am*, 8 Eylül 2012.

6 "İsrail ve Ermenistan'a Rest Çekti" *Radikal*, 1 Ekim 2012.

7 "Davutoğlu Reacts Against Islamophobia" *Turkish Government News*, 24 Eylül 2012.

8 "The Armenian Genocide Should be Assessed As it Deserves, Armenian President Says" *Mediamax*, 15 Ekim 2012.

9 "Armenia Awaits Turkey to Change its Stance- President Sargsyan" *News.am*, 25 Ekim, 2012.

konuşmasında ise Türkiye'nin er veya geç soykırım gerçeğini kabul etmek zorunda kalacağını ve bu kabulün Avrupa ile ilişkiler kurmak için gerekli olanların asgarisini oluşturduğunu söylemiştir.¹⁰ Ermenistan Devlet Başkanının soykırım iddialarının Türkiye tarafından tanınmasında Türkiye'nin AB üyeliğinin etkin bir rol oynayacağına inandığı anlaşılmaktadır.

Protokoller konusuna gelince Sarkisyan Quotidiano Nationale'ye verdiği mülakatta Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerini normalleştirme sürecini başlattığını ancak Ankara'nın bu süreci kabul edilemez koşullara bağladığını, bu gün Ermenistan'ın Avrupa Birliği, A.B.D. ve Rusya ile beraber Türkiye'nin tutum değiştirmesini beklediğini ifade etmiştir.¹¹ Sarkisyan bu sözleriyle Ermenistan'ın protokollerin imzalanmasını kabul ettiğini ancak Türkiye'nin bu belgelerin tasdikini Karabağ sorununa bağladığını, fakat ilgili tarafların (AB, A.B.D., Rusya ve Ermenistan) Türkiye'nin bu tutumunu değiştirmesini istediklerini belirtmek istemiştir.

Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda A.B.D' nin tutumuna da değinmek gerekmektedir. Bilindiği üzere A.B.D. iki ülkenin normal ilişkiler kurması için ciddi bir çaba içindedir. Erivan'daki A.B.D. Büyükelçisi John Heffern Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda 2009'da imzalanmış olan protokollerin canlandırılması çabalarının sürdüğünü, ilerleme sağlanamamanın yarattığı düş kırıklığına rağmen A.B.D' nin bu konuyu bırakmadığını ve her fırsatta protokoller konusunu ortaya attığını söylemiştir.¹²

Sonuç olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde olumlu hiçbir gelişme görülmediğini aksine Ermenistan'ın her fırsatta Türkiye'yi suçladığını, 1915'in 100. yıldönümünü Türkiye üzerinde baskı aracı olarak kullanmak çabası içinde olduğunu, diğer yandan Türkiye'nin protokolleri hiçbir şarta bağlamadan tasdik edip uygulaması için AB, ABD ve Rusya'nın desteğini sağlamaya çalıştığı söylenebilir.

II - AMERİKAN SEÇİMLERİ VE ERMENİLER

6 Kasım 2012 tarihinde ABD'de Başkanlık Seçimleri, Temsilciler Meclisi Seçimleri ve 100 sandalyeli Senato'nun 33 üyesi için seçimler yapılmıştır.

Dünyanın en eski ve en köklü demokrasisi olan A.B.D.'de seçimler gayet

10 "Serge Sargsyan: Soner or Later Turkey Will be Compelled to Accept the Truth" *Armradio.am*, 16 Kasım 2012.

11 "Armenia Awaits Turkey to Change its Stance- President Sargsyan" *News.am*, 25 Ekim, 2012.

12 "Heffern Sees Continued US Push for Protocols" *Asbarez*, 7 Kasım 2012.

geniş bir alana yayılmaktadır. ABD Başkanın yanında Senato, Temsilciler Meclisi üyeleri, Eyalet valileri ve eyalet senatoları ve temsilciler meclisleri veya bunlara uygun düşen kuruluşların üyeleri, kentlerde belediye başkanları, belediye meclisleri üyeleri, yerine göre hâkim ve savcılar, polis şefleri, hatta bazen okul müdürleri de seçimle iş başına gelmektedir.

Genelde Ermeniler tüm seçimlere ilgi göstermekte ve seçim kampanyalarına, görev alarak ve/veya bağışta bulunularak, aktif bir şekilde katılmaktadırlar. Ermenileri böyle davranmaya yönelten nedenlerden biri de, ne Ermenistan'ın ne de Diaspora'nın Türkiye ve Azerbaycan'dan olan taleplerini gerçekleştirecek gücü olmadığı için, diğer devletlerin yardım ve desteğine muhtaç olmaları ve bu desteği sağlayabilmek üzere de Ermeni görüşlerini benimseyen kişilerin seçilmesine çalışmalarıdır.

1. Ermeni Seçmenlerinin Olası Sayısı

Diaspora Ermenileri ABD'de 1,5 milyon Ermeni bulunduğunu iddia etmekte ancak bu rakamı kanıtlayamamaktadırlar. 2010 nüfus sayımına göre Ermenilerin sayısı 474.509'dur.¹³ Sayımlar beyan üzerinden yapıldığından bu rakam halen kendini Ermeni olarak görenleri ve bunu resmen belirtilenleri ifade etmektedir. Ermeni kökenli olmakla beraber asimilasyon veya entegrasyon sonucu olarak artık kendini tamamen Amerikalı addeden, sayısı tam olarak bilinmeyen ancak az olmadığı tahmin edilen kişiler de vardır.

Seçimlerde Ermeni oylarının ne kadar olduğunun saptanması noktasında bu oyların kendini Ermeni olarak deklare eden 474.509 kişiden gelmesi normaldir. Bunlardan önemli bir kısmının oylarını soykırım iddialarının tanınması, Türkiye'den toprak ve tazminat istenmesi ve Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması veya bağımsız devlet olması gibi Ermeni taleplerini dikkate alarak kullandıkları düşünülmektedir. Bu çerçevede yuvarlak bir rakam olarak ABD'de militan denebilecek Ermenilerin sayısının 400.000 kişi olduğu söylenebilir. Çocuklar, yaşlılar düşüldüğünde bu rakam daha da azalmaktadır. Ancak A.B.D'nde 239 milyon kadar seçmen bulunduğundan Ermeni seçmenlerin sayısı önemsizdir. O nedenle Ermenilerin ülke çapında bir etkisi bulunmamakta ve bu etki Ermeni nüfusunun yoğunlaştığı yerlerde ve bunların başında da Los Angeles bölgesinde hissedilmektedir.

Amerikan seçimlerde Ermenilerin tutumunu etnik Ermeni adaylar, Ermenilerin desteklediği Kongre üyeleri (Senato ve Temsilciler Meclisi üyeleri) ve Başkanlık Seçimlerinde Ermeniler olmak üzere olmak üzere üç ayrı bahiste inceleyeceğiz.

13 "2010 American Community Survey 1-Year Estimates: TOTAL ANCESTRY REPORTED". *United States Census Bureau*.

2. Etnik Ermeni Adaylar



Tüm çabalara rağmen ABD Senatosu veya Temsilciler Meclisine şimdiye kadar bir Ermeni seçilememiştir. Ancak Kaliforniya'dan federal Temsilciler Meclisine seçilmiş olan Ana Eshoo ile Jackie Speier'in Ermeni asıllı olduğu bazı Ermeni kaynaklarında belirtilmektedir.¹⁴ Bu kişiler Ermeni görüşleri doğrultusunda oy kullanmakla beraber bu görüşlerin kabulü için fazla aktif değildir.

Buna karşın Eyalet Meclislerine seçilen Ermeniler vardır. 6 Kasım seçimlerinde Eyalet Meclisine seçilen Ermenilerin sayısı ve adları aşağıda gösterilmiştir.¹⁵

- California Eyalet Meclisine 2 kişi (Khacho Achadjian ve Adrin Nazarian)
- Idaho Eyalet Senatosuna 1 kişi (Al Shoushtarian)
- Iowa Eyalet Senatosuna 1 kişi (Tim Kapucian)
- Kentucky Eyalet Temsilciler Meclisine 1 kişi (Marie Lou Marzian)

14 "Elections Bring Broad Bipartisan Victories for ANCA Endorsed Candidates" *Asbarez*, 7 Kasım 2012.

15 Garen Yegharian "2012 Election: The Aftermath." *Asbarez*, 9 Kasım 2012.

- Massachusetts Temsilciler Meclisine 2 kişi (James Miceli, John Fresolo)
- Minnesota Temsilciler Meclisine 1 kişi (King Banaian),
- New Hampshire Temsilciler Meclisine 2 kişi (Charlene Takesian, Gary Azarian)
- Rhode Island Temsilciler Meclisine 2 kişi (Jared Nunes, Katherine Kazarian)

Bu kişilerin dışında Ermeni basını az sayıdaki bazı makamlara Ermenilerin seçilmesini önemsemektedir. Bunların başında Rhode Island'ın Warwick şehri Belediye Başkanlığına yeniden seçilen Scott Avedisian gelmektedir. Bu çerçevede seçilen diğer kişiler şunlardır: Oregon Devlet İş Teşkilatına Brad Avakian, Massachusetts'de Middlesex Şerifliğine Peter Koutoujian, Arizona'da Pima Bölgesi Okul Müdürlüğüne Linda Arzoumanian.¹⁶

Eyalet Meclislerindeki üye sayısı binlerle ifade olduğundan buralara 12 kadar Ermeni seçilmiş olması önemli bir rakam değildir. Diğer yandan Ermenilerin az sayıda olduğu Idaho, Iowa ve Kentucky gibi eyaletler meclislerine bazı Ermenilerin seçilmiş olması, kazananların Ermeni oldukları için değil kişisel konum ve yetenekleri nedeniyle seçilmiş olduklarını düşündürmektedir. Son olarak hayli Ermeni yaşadığı bilinen New York ve New Jersey gibi eyaletlere Ermeni seçilememiş olmasını başarısızlık olarak görmek doğru olacaktır.

3. Senato ve Temsilciler Meclis Seçimleri ve Ermeniler

Ermeni asıllı olmayan ancak Ermeniler tarafından desteklenen Senato ve Temsilciler Meclisi adaylarına gelince bir Taşnak kuruluşu olan ve Amerikan Ermenilerinin çoğunluğunun izlediği ANCA (Armenian National Committee of America) seçimlerden önce hangi adalara oy verilmesi hakkında Ermenilere tavsiyelerde bulunmuştu. Bunun için, aşağıda ayrıca anlatacağımız gibi, adalara yanıtlamaları için bir soru cetveli gönderilmiş, bu yanıtlar ve adayların geçmiş tutum ve eylemleri dikkate alınarak, her adaya "Ermeni davalarını" desteklemeleri konusunda bir not verilmiş¹⁷ ve oy verilmesi gereken adayların listesi açıklanmıştır.¹⁸ Bu liste incelendiğinde 31 eyalette,

16 Harut Sassounian : Armenian-Americans Score Major Gains in US Elections" *Armenian Weekly*, 3 Kasım 2012

17 Bu notlar iyiden kötüye A,B,C,D olarak gitmekte ayrıca bu harflerin her biri artı(+) veya eksi (-) olarak değerlendirilmektedir. Buna göre A+ en yüksek not olmaktadır.

18 "Anca Announces 2012 Congressional Endorsements" *Asbarez*, 23 Ekim 2012.

15'i senatöre ve 130 Temsilciler Meclisi üyesine, toplam 145 adaya oy verilmesi istenmiştir. Ancak ABD'de 50 eyalet vardır ve seçilmesi gereken 33 senatör ve 435 Temsilciler Meclisi üyelerinin toplamı 468'dir. Buna göre ANCA 19 eyalet için bir tavsiyede bulunmamış, ayrıca 468 sandalyenin yaklaşık 2/3 'ü için de kime oy verileceğini belirtememiştir. Bu durum, ABD'de Ermeni oylarının az olduğunun bir diğer göstergesidir.

Seçimler sonucunda ANCA'nın oy verilmesini istediği 15 senatörden 12'sinin, 130 Temsilciler Meclisi üyesinden ise 118'inin kazandığı açıklanmıştır.¹⁹ Böylece Kongre'de Ermeni görüşlerini desteklemesi

beklenenlerin sayısında yaklaşık %10 kadar bir azalma olmuştur. Ancak bu azalma Ermenilerin Senato ve Temsilciler Meclisindeki etkilerin azalmasını sağlayacak boyutta değildir.

Kaliforniya'da bazı seçim bölgelerinin birleştirilmesi sonucunda her ikisi de Demokrat Parti üyesi olup Ermeni taleplerini yerine getirmek için ciddi çaba harcayan Howard Berman ile Brad Sherman aynı seçim bölgesine düşerek rakip durumuna gelmişlerdir.

Bu arada Kaliforniya'da bazı seçim bölgelerinin birleştirilmesi sonucunda her ikisi de Demokrat Parti üyesi olup Ermeni taleplerini yerine getirmek için ciddi çaba harcayan Howard Berman ile Brad Sherman aynı seçim bölgesine düşerek rakip durumuna gelmişlerdir. Seçimi Brad Sherman kazanmıştır. Böylelikle Temsilciler Meclisinde Ermeniler lehine çok aktif

olanların sayısı bir kişi azalmıştır. Berman 2010 yılına kadar Temsilciler Meclisi Dışişleri Komitesi'nin başkanıydı. Bu makamın olanakları, Ermeni soykırım iddialarının tanınmasına ilişkin kararların kabul edilmesi için sonuna kadar kullanmasıyla dikkatleri çekmişti. Bu bağlamda 2010 yılında soykırım savının tanınmasına ilişkin bir karar tasarısının kabulü için alışılmadık dışında davranarak tasarı lehinde konuşmuş, oylama yapılması için normalin çok üstünde bir zaman tanımış ve hatta başkanlık makamını bırakıp koridorlarda tasarı lehine oy verebilecek üyeleri aramış ve onlara oy verdirerek tasarının kabul edilmesini sağlamıştı.²⁰

4. Başkan Seçimi

Yukarıda belirttiğimiz gibi ANCA her seçimden önce bir soru cetveli hazırlayarak bunları, başkan adayları dâhil, tüm adaylara göndermekte ve yanıtlamalarını istemektedir.

19 "Elections Bring Broad Bipartisan Victories For ANCA Endorsed Candidates" *Asbarez*, 7 Kasım 2012.

20 *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 35, s.35

Söz konusu cetveli 28 soru içermektedir. Sorular şu bölümlere ayrılmıştır: Ermeni soykırımının ABD tarafından tanınması, Ermenistan ve Karabağ'ın A.B.D. tarafından desteklenmesi, Azerbaycan'a Amerikan yardımı koşulları, Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı abluka, Karabağ'ın kendi kaderini kendisinin tayin etmesi, ABD Başkanının Ermenistan'ı ziyareti ve Ermenistan Başkanını ABD'ye davet etmesi, Ermeni Asıllı Amerikalıların Hükümete katılması ve Darfur.

Soruların içeriği hakkında bir fikir verebilmek üzere bunlardan "Ermeni soykırımının ABD tarafından tanınması" bölümündeki soruları aşağıda veriyoruz:

- *Başkan olduğunuz takdirde Ermeni Soykırımını resmen ve alenen bir soykırım olarak tanıyacak mısınız?*
- *Kongrenin Ermeni soykırımını teyit eden bir mevzuat kabulü hakkındaki görüşleriniz nelerdir?*
- *Türkiye'nin Ermeni Soykırımını reddetmesine son vermesi için hangi önlemleri alacaksınız?*
- *Ermenistan ve Türkiye'ye gönderilecek büyükelçi adaylarının Ermeni soykırımını tanınmasını isteyecek misiniz?*
- *Bir Ermeni soykırımı olup olmadığını saptayacak "komisyonlara" karşı çıkacak mısınız?*

Adaylar bu sorulara olumlu cevap verdikleri takdirde başta Ermeni soykırım iddialarının kabulüne çalışmak, Ermenistan'ın Karabağ politikasını desteklemek, ABD'nin Ermenistan ve Karabağ'a mali yardım yapması için çaba göstermek gibi bazı konularda peşinen yazılı taahhüde girmiş olmaktadır. Seçim bölgelerinde önemli sayıda Ermeni bulunan adayların bu sorulara olumlu cevap vermeleri normaldir. Ancak bazı adayların taahhüde girmemek için, soruları yanıtlamak yerine, daha genel ifadeler içeren bir mektup gönderdikleri anlaşılmaktadır.

2008 seçimlerinde Cumhuriyetçilerin adayı John McCain kesin vaatlerde bulunmaktan kaçınırken Barack Obama Ermeni soykırımını tanımak ve tanınmasını sağlamak konusunda sarıh taahhütte bulunmuş ayrıca bu tutumunu şifahen birkaç kez dile getirmişti. Ancak Başkan seçildikten sonra, Türkiye'nin ABD dış politikasındaki önemini dikkate alarak, Ermenilere verdiği sözleri yerine getirmekten vazgeçmiş ve bu nedenle de Ermeniler tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Bayan Hillary Clinton'da Demokrat Partiden başkan aday adayı olduğu dönemde Ermeni taleplerini olumlu

yanıtlamış ancak Dışişleri Bakanı olunca soykırım iddialarını tarihi bir tartışma olarak nitelemiş ve bu nedenle Ermeniler tarafından eleştirilmiştir. Ermeni temsilcileri tüm çabalarına rağmen geçen dört yıl içinde Başkan Obama ve Hillary Clinton ile görüşmeyi başaramamışlardır.

Bu yıl seçimlerden önce ANCA Başkan Obama'ya bir mektup göndererek²¹ Ermeni sorununa ilişkin Hükümet politikalarını tartışmak üzere Amerikalı Ermenilerin önderleriyle görüşmesini istemişler ve bu münasebetle de Obama başkan olduğundan bu yana bu öyle bir buluşmayı istediklerini ancak bunun gerçekleşmediğini belirtmişler ve Başkan ve Ermeni Amerikalılar arasında doğrudan diyalog olmamasının Amerikan demokrasisi ve diplomasisi için sağlıklı olmadığını ileriye sürmüşlerdir.

ANCA diğer başkan adayı Mitt Romney'e de bir mektup göndererek, Ermeni kökenli seçmenlerin özellikle ilgilendiği sorunlar hakkında Başkan olunca ne gibi politikalar izleyeceğini ve öncelikler gözeteceğini açıklamasını ayrıca Ermeni toplumu temsilcileriyle bir toplantı yaparak kendi önceliklerini anlatmasını ve gelecek ay ve yıllarda nasıl beraberce çalışılabileceğinin araştırılmasını istenmiştir.²² Diğer yandan, Obama'nın aksine Romney'den yukarıda değindiğimiz Soru Cetvelini yanıtlaması da talep edilmiştir.

Gerek Başkan Obama gerek Mitt Romney bu mektuplara cevap vermemişlerdir. Bu alışılmadık durum Ermeni çevrelerinde şaşkınlık yaratmış ve önemsenmedikleri ve hatta küçümsendikleri duygularına kapılmalarına neden olmuştur.

Başkan adaylarının bu mektuplara neden cevap vermedikleri açıklanmamıştır. Bununla beraber bu nedeni tahmin etmek zor değildir. Her iki aday da bazı Ermeni oylarını kaybetmelerine neden olacak olmasına rağmen Ermenilerin çok aşırı taleplerine muhatap olmak ve özellikle bu konuda peşinen taahhüt altına girmek istememişlerdir. Diğer yandan konu daha derinliğine incelendiğinde her iki adayın da ayrı nedenlerle Ermeni oylarına ihtiyaç duymadıkları görülmüştür.

Başkan Obama'nın, Ermeniler kendisine oy vermeseler dahi, Ermenilerin fazla olduğu Kaliforniya'da ile doğu yakasında New York, New Jersey ve hatta Massachusetts gibi eyaletlerde kazanması öngörüldüğünden Ermeni oylarına ihtiyacı olmamıştır.

Cumhuriyetçi aday Mitt Romney'in ise Ermenilerin az olduğu eyaletlerden

21 "ANCA Again Calls on President Obama to Meet with Armenian American Leadership" *ANCA Press Release*, 16 Ağustos 2012

22 "ANCA Invites Romney to Share views on Armenians American Issues" *ANCA, Press Release*, 17 Ağustos 2012.

oy beklediği için Ermeni oylarına önem vermemiş olduğu anlaşılmaktadır. Ermenilerin göreceli olarak çok sayıda bulunduğu Massachusetts'te Valilik yapmış olmasına rağmen Romney Ermeni konularına fazla ilgi göstermeyen bir kişi olarak bilinmektedir.

Diğer yandan başkan adaylarının seçim örgütlerinin, Ermenilerin oylarını kime verecekleri hususunda yapmak istedikleri pazarlıkları önlemek üzere söz konusu soruları cevaplandırmamak ve Ermeni heyetlerini kabul etmemek hususunda anlaşmış olmaları da mümkündür.

Seçimlere yaklaşık 20 gün kala, 15 Ekim 2012 tarihinde, ANCA yayınladığı bir bildiriye her iki başkan adayının da başkanlık seçimleri için Ermeni toplumunun desteğini kazanmadığını ve bu nedenle hangi adayın destekleneceği hakkında tavsiye de bulunamayacağını bildirmiştir.²³ ANCA'nın bu tutumu şimdiye kadar oylarını Ermeni taleplerini dikkate alan adaylara veren bazı Ermenileri adeta serbest bırakmıştır. O nedenle bu başkanlık seçimlerinde Ermenilerin, militan değil olağan Amerikan vatandaşları olarak, adayların ekonomik, sosyal ve dış politika konularındaki programlarına göre, oy kullandıkları sonucuna varılmaktadır.

Seçimlerden sonra gerek ANCA gerek diğer büyük Ermeni kuruluşu olan AAA (Armenian Assembly of America = Amerika Ermeni Asamblesi) yayınladıkları bildiriyle Başkan Obama'yı kutlamışlardır.

AAA bildirisinde Başkan Obama'dan soykırımın 100. yıldönümüne yaklaşıldığı için Ermeni soykırımının tanınması hakkında daha açık olmasını, Türkiye'nin geçmişiyile yüzleşmesine çalışmasını ve böylece dünya çapında soykırımın önlenmesi davasına yardım etmesini bekledikleri belirtilmiştir.²⁴

ANCA ise, daha genel ifadelerle, Obama Hükümetinden ve yeni Kongre'den Ermeni toplumunun önceliklerine ilişkin politikalarda ilerleme sağlanması için hemen çalışılmaya başlanmasını bekledikleri ifade edilmiştir.²⁵

Soykırım iddiasının tanınması, Türkiye'nin Ermenistan'a tazminat ve toprak vermesi, Karabağ'ın ayrı bir devlet olarak tanınması Ermenistan'a ve Karabağ'a yardımda bulunulması gibi bilinen Ermeni taleplerinin, şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da Beyaz Saray'da olumlu karşılanması, ABD için ciddi dış politika sorunları yaratacağı için, beklenmemektedir. Buna karşın bu taleplerden aşırı olmayan bazıları için Kongre'den bir ölçüde destek bulmak mümkün olabilir. Ancak bu da Kongre'nin kompozisyonuna

23 "ANCA Withholds Support For Presidential Candidates" *Asbarez*, 15 Ekim 2012.

24 "ANCA Issues Statement on 2012 Elections" *Asbarez* 7 Kasım 2012.

25 "ANCA Issues Statement on 2012 Elections" *Asbarez*, 7 Kasım 2012.

ve özellikle Temsilciler Meclisi ve Senato'da dışişleri komisyonlarındaki güç dengelerine bağlıdır. Bu çerçevede Temsilciler Meclisi Dışişleri Komitesi Başkanlığına, Kongre'de Ermeni Çıkarları Grubu (Armenian Caucus) Eş Başkanı Ed Royse'un seçilmesi Ermeniler lehine bir gelişme olmuştur.²⁶ Kaliforniya'dan seçilen Ed Royse öteden beri Ermeni görüş ve taleplerini desteklemiştir. Ancak bu anılan Komitenin başkanını izleyeceği anlamına gelmemektedir. Komite, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kendi içindeki güç dengelerine göre karar verecektir.

III- FRANSA VE ERMENİ SORUNU

Bu konuyu iki ayrı bahiste ele alarak inceleyeceğiz: Fransa'da Ermeni soykırımını inkâr edenlerin cezalandırılması öngören bir kanun çıkarılması ve Fransız okul kitaplarında Ermeni soykırımı iddialarına yer verilmesi

1. Ermeni soykırım iddialarını reddedenlerin cezalandırılması için bir kanun çıkarılması

Hatırlanacağı üzere bu konuda Fransız Meclisi 2006 yılında bir kanun tasarısını kabul etmiş ancak Fransız Senatosunda "Hafıza Kanunlarına" karşı olanların etkisiyle bu tasarı yıllarca Senato gündemine alınmamıştı. Başkan Nicolas Sarkozy'nin Ermeni sorunundan başkanlık seçimleri için yararlanmaya karar vermesinden sonra ise bu tasarı Başkanın desteğiyle Senato tarafından da tasdik edilerek kanunlaşmıştı. Ne var ki Millet Meclisi ve Senatodan bazı üyelerin söz konusu kanunun Fransız Anayasasına aykırı olduğunu belirterek, bir tür Anayasa Mahkemesi olan Anayasa Konseyine başvurmaları üzerine Konsey bu kanunu iptal etmişti.²⁷

Söz konusu kanunun ve 2001 yılında kabul edilmiş olan soykırım iddialarını tanıyan kanunun kabulü için ciddi çabalar harcamış olan Fransa'nın yeni Cumhurbaşkanı François Hollande Ermenilerin ısrarı üzerine inkâr edenlerin cezalandırılması için yeni bir kanun çıkarılacağını, hatta kısa zamanda bu konuda Meclise teklif götürüleceğini söylerken Dışişleri Bakanı Laurent Fabius bu konudaki kanun Anayasa konseyi tarafından iptal edildiği için aynı mealde yeni bir kanunun kabulünün de aynı sonucu doğuracağını bildirmiş ve bu nedenle de Ermenilerin eleştirilerine neden olmuştu.²⁸ Ancak zamanla Dışişleri Bakanının haklı olduğu meydana çıkmıştır. Artık Cumhurbaşkanlığı çevreleri de Anayasa Konseyi'nce reddedilemeyecek bir tasarı hazırlanması

26 "Armenian Caucus Co-Chair Appointed Foreign Affairs Committee Chair" *Asbarez*, 28 Kasım 2012

27 *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 41, s.46

28 *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 42, s.23

üzerinde durmaktadır. Ne var ki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden sonra aylar geçmiş olmakla beraber bu konuda bir tasarı hazırlanıp Millet Meclisine gönderilememiştir. Anayasa Konseyinin itiraz edemeyeceği bir formülün ne olabileceği hususunda da bir bilgi yoktur. Kısaca verilen sözlere rağmen bu konuda bir ilerleme sağlanamamıştır.

Bu arada, Başkan Hollande ve yeni Fransız Hükümetinin Sarkozy döneminde çok gerilemiş olan Türk-Fransız ilişkilerini yeniden düzeltmek için, Türkiye tarafından da paylaşılan, bir istek içinde olduğu görülmektedir. Bu olgu da söz konusu tasarının gecikmesinde önemli bir rol oynamış olabilir. Nihayet, Fransa’da Parlamento ve başkanlık seçimleri yapıldığı için, gelecek seçimlere kadar Ermenilerin desteğine ihtiyaç bulunmamaktadır. Bu da söz konusu kanunun çıkartılmasında aceleci davranılmaması için bir nedendir. Doğal olarak bu durum Fransa’daki Ermeni toplumunda endişe yaratmakta ve geleceğe kuşkuyla bakılmasına yol açmaktadır. Ne var ki François Hollande geçmişte Ermenilere o kadar yardımcı olmuştur ki çalacakları başka bir kapı da bulunmamaktadır.

François Hollande’ın şu sıralarda soykırım iddialarını reddedenlerin cezalandırılması kanunu konusundan uzak durmak istemesi Başkan Sarkisyan’ın 12 Kasım 2012 tarihinde Fransa’ya yaptığı ziyaret sırasında da belli olmuştur.

François Hollande bu münasebetle yaptığı konuşmada iki ülke arasındaki yakın ilişkilerden, Fransa’nın Ermenistan’a en fazla yatırım yapan ikinci ülke olmasından, ekonomik ilişkilerin daha da artabileceğinden ve kültürel ilişkilerden bahsetmiş, Karabağ konusuna değinerek devamlı bir çözüm bulunabilmesi için, Madrid ilkelerini esas alarak müzakerelerin devamı gereğine temas etmiş, Suriye ve İran’a değinmiş son olarak da Fransa’da sayıları 500.000 kadar olan Ermenilerden övgü ile bahsetmiştir. Ayrıca Başkan Sarkisyan’ın Ermenistan’a ziyaret etmesi için kendisine yaptığı daveti kabul ettiğini de söylemiştir.²⁹ Hollande bu konuşmasında “soykırım” konusuna açıkça değinmemiş, ancak kullandığı “trajik tarih” ve “tarihi felaket” gibi deyimler soykırım iddialarını çağırıştırılmıştır.

Söz konusu kanun tasarısından ise hiç bahsetmemiştir.

Başkan Sarkisyan ise yaptığı konuşmada ekonomi alanında Fransa’ya olan ihtiyaçlarından söz ettikten sonra Başkan Sarkozy’nin Ermeni soykırımını tanıyan kanununun (2001 yılı kanunu) ve soykırımı reddedenlerin

29 “Déclaration conjointe du Président de la République et de M. Serge SARKISSIAN, président de la République d’Arménie” <http://www.elysee.fr/president/les-actualites/declarations/2012/declaration-conjointe-du-president-de-la-14247.html> 12.11.2012

cezalandırılmasını öngören kanunun (2012 yılı kanunu) kabul edilmesinde başlıca amil olduğunu belirtmiştir.³⁰ Bu bir türlü hatırlatma karşısında Hollande Fransa'nın Ermeni soykırımını tanınmasında çabalarına değindiği için Sarkisyan'a teşekkür etmek durumunda kalmış³¹ ancak yine de cezalandırma kanunundan bahsetmemiştir.

Hollande'ın bu gayet çekingen tutumu söz konusu kanundan vazgeçtiği anlamına gelmemektedir. Hollande geçmiş yıllarda bu konuda o kadar aktif olmuştur ki artık, kanımızca, geri dönmesi mümkün değildir. Fransızların şimdi bir yandan Ermenileri memnun ederken Türklerin fazla tepkisini çekmeyecek diğer yandan Anayasa Konseyince de reddedilmeyecek bir formül arayışı içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Yazılarda sadece Ermeni veya Ermeni taraftarı kaynakların kullanıldığı ve hiçbir Türk/Osmanlı kaynak veya belgesine atıf yapılmadığı ayrıca 1915 olaylarının soykırım olmadığını belirten, Fransızlar da dâhil, birçok tarihçi olduğundan hiç bahsedilmediği görülmüştür.

2. Fransız Okul Kitaplarında Ermeni Soykırımı Konusu

2001 yılında Fransa'nın Ermeni soykırımı iddialarını tanıdığına dair bir kanun kabul edilmesinden sonra bu iddiaların Fransız okul kitaplarında yer almasına hukuki açıdan bir engel kalmamıştı. Nitekim yaklaşık 2003 yılından itibaren bazı okul kitaplarında bu konuda bilgi verilmeye başlandığı

görülmüştür. Ancak bu konunun okutulması mecburi olmamıştır.

2008 yılında kabul edilen müfredat programına göre bu konunun okutulması zorunlu hale getirilmiş ve bu programın uygulanmasına 2012 yılında başlanmıştır.³² Bu haliyle soykırım iddiaların Fransız okul kitaplarına girmesinin François Hollande'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi ve Sosyalistlerin seçimleri kazanıp hükümeti kurmalarıyla bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu konuda karar Başkan Sarkozy döneminde alınmıştır. Ne var ki bu konunun okul kitaplarına konmasında Başkan Hollande ve Sosyalistlerin bir itirazı bulunmamaktadır.

Fransız okul kitaplarında bu konuyu ele alan bölümler tamamen Ermeni iddialarını benimsemiştir. Yazılarda sadece Ermeni veya Ermeni taraftarı kaynakların kullanıldığı ve hiçbir Türk/Osmanlı kaynak veya belgesine atıf

30 Aynı kaynak

31 Aynı kaynak

32 "La Turquie veut réécrire l'histoire dans les manuels français" *Nouvelles D'Arménie Magazine*, Sayı 189, Ekim 2012, s. 76.

yapılmadığı ayrıca 1915 olaylarının soykırım olmadığını belirten, Fransızlar da dâhil, birçok tarihçi olduğundan hiç bahsedilmediği görülmüştür. Bu kitapların Fransa’da 3. sınıfta (Türk sisteminde 8. sınıfta) okutulacağı anlaşılmaktadır.

Ayrıca bu bölümlere fotoğraflar da konulmuştur. Bunlardan bazıları kadavralar, Ermenilerin asılma sahneleri, Ermeni çocuklarının öldürülmesi gibi bazı sahneleri göstermektedir. Fotoğrafların genelde, Osmanlı Ordusunda görevli bir Alman Subay olan Armin T. Wegner’e ait olduğu anlaşılmaktadır. Adı geçen, tarafsız bir kişi olmadığı eskiden beri bilinmektedir, ayrıca fotoğraflarındaki sahnelerin Ermenilere ait olduğu da kanıtlanamamıştır.

Bu arada öldürülen Ermenilerin sayısı hakkında fikir birliği yoktur. Genelde 1,5 milyon rakamı kullanılmış olmakla beraber 650.000, 800.000, 1.200.000 gibi rakamlar da görülmektedir.

Metinlerde de tarafsız bir üslup kullanılmamış olup bazen en aşırı ifadelerin veya tamamen uydurma kaynakların kullanılmış olduğu görülmektedir. İki misal verelim:

Kitabın Başlığı: Histoire-Géographie 3e

Yazarı: Martin Ivernet & Benjamin Villemagne

Talat Paşa’nın Halep Valiliğine gönderdiği 15 Eylül 1915 tarihli telgraf : “Daha önce bildirildiği gibi Hükümet Türkiye’de yaşayan tüm Ermenileri ortadan kaldırmaya karar vermiştir... Kadın, çocuk sakat demeden... onların varlığına son vermek gerekmektedir”.

Nvart Mahokian adında bir Ermeninin tanıklığı : ... yerler kesik kafalarla ve insan vücudundan parçalarla doluydu... Fırat Nehri insan cesetlerini sürüklüyordu... Su içmemize izin verilmiyordu, içmek isteyen jandarma vuruyordu. “

Kitabın Başlığı: Histoire-Géographie 3e.

Yazarı: Christine Dalbet ve Danielle Le Prado-Madaule

1915 yılı başında soykırımı örgütlemek için Talat Paşa’nın da katıldığı gizli bir İttihat ve Terakki toplantısı yapıldı ve bu konuda valilere talimat gönderildi. Bu talimatın 5. maddesi şöyledir: Elli yaş altındaki tüm erkeklerin, papazların ve öğretmenlerin öldürülmesi, genç kızların ve çocukların İslam dinine geçmesine izin verilmesi.

Bu haliyle Fransız okul kitaplarındaki bu bölümler Ermeni propagandasını yansıtmakta ve öğrencilere bu propagandayı benimsetmeyi amaçlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında kitapların bu bölümü bilimsel değil siyasi bir nitelik taşımaktadır.

Fransız okul kitaplarında Ermeni soykırım iddialarının bu şekil ve üslupla anlatılmasının bazı sonuçları olacaktır.

Bunların başında bu ifadeler ile facia fotoğraflarının bazı gençlerde bir travma yaratması olasılığı gelmektedir.

İkinci olarak bu bölümlerden bazıları Türklere karşı bir nefret söylemi niteliğindedir. Bu da gençlerde kökeni ırkçılığa dayanan geleneksel Türk karşıtlığını, ayrıca yabancı düşmanlığını ve son zamanlarda yayılmaya başladığı gözlemlenen islamofobiyayı arttıracaktır. Bu durumun bir diğer sonucu ise çoğunluğu Türkiye'nin Avrupa Birliği üyesi olmasına karşı olan Fransız kamuoyundaki bu eğilimi daha da arttıracak olmasıdır.

Bu arada en fazla etkilenecek olan kişilerin Fransız okullarındaki Türk asıllı öğrenciler olacağı görülmektedir. Onlar, ister istemez bir suçluluk duygusuna kapılacaklar ve çoğu Fransız toplumuna uyum sağlamakta zorlanacaktır. Bir kısmının ise itiraz ve /veya isyan havası içine girmeleri ve hatta anne ve babaları tarafından bu yolda teşvik edilmeleri mümkündür. Nitekim daha şimdiden bunun misalleri görülmektedir. Lyon şehrinde bir Türk öğrenci Ermeni soykırımı dersi verilirken, öğretmenin büyük ceza alacağı ve okuldan bile atılabileceği tehditlerine rağmen, sınıfı terk etmiştir. Okul yönetimi bu öğrenciye ceza verememiş, davranışını babasına şikâyet etmiş ancak onun oğlunun tutumunu tasvip etmesi şaşkınlık yaratmıştır.³³ Bu münferit bir olaydır. Ancak Türkler arasında bu tür tepkilerin artması Fransızlar için ciddi bir sorun oluşturabilir.

Bu kitaplara karşı ne yapılabileceğine gelince, kitaplardaki bu bölümlerin kaldırılması veya değiştirilmesi için resmi girişimler yapılabilir ve büyük olasılıkla zaten yapılmıştır. Ancak bunlardan bir sonuç alınması güçtür zira Fransa 2001 yılı kanunuyla Ermeni soykırımını resmen tanımıştır.

Buna karşın Fransız vatandaşı olmuş Türklerin kitapların bu bölümlerinin, bir toplum olarak kendilerini rencide ettiğini ileri sürerek, yargıya başvurmaları mümkündür. Bundan yirmi yıl kadar önce tanınmış Amerikalı tarihçi Bernard Lewis'in Ermeni soykırımının varlığından şüphe duyan sözleri üzerine Fransa'daki bazı Ermeni derneklerinin bu ifadelerin Ermeni toplumunu rencide ettiğini ileri sürerek kendine dava açmış ve kazanmış oldukları hatırlardadır.

33 "Hani Okuldan Atıldı?" DHA, 5 Kasım 2012.

3. Talat Paşa'ya Atfedilen Telgraflar

Fransız okul kitaplarının bazılarında Ermenilerin katledilmesi talimatının zamanının Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından verildiği belirtilmektedir. Aslında mevcut olmayan bu telgraflar uzun yıllar Ermeni soykırımının kanıtı olarak gösterilmiş ve öyle kabul edilmiştir. Sonra sahte oldukları anlaşılınca bunlara yapılan atıflar ortadan kalkmış ancak son zamanlarda, yukarıda değindiğimiz okul kitaplarında görüldüğü gibi, bu telgraflardan yeniden bahsedilmeye başlamıştır. O nedenle bu konu üzerinde ayrıca durmamızın yararı vardır.

1920 yılında Aram Andonian adında bir İstanbul Ermenisi “Naim Bey’in Anıları: Ermenilerin Tehcir ve Katliamına İlişkin Türk Resmi Belgeleri” başlığını taşıyan bir kitap yayınlamıştı.³⁴ Bu kitabın Fransızcası aynı yıl, ancak başka bir başlıkla çıkmıştı.³⁵

Kitabın yazarı Aram Andonian, savaş yıllarında Halep’te İskân Dairesinde bir memur olduğunu iddia ettiği Naim Bey’in Talat Paşa tarafından imzalanmış ve Ermenilerin öldürülmesini isteyen bazı telgrafları para karşılığında kendisine verdiğini ileri sürmekte ve bu telgrafların metinlerini kitapta yayınlamaktadır.

Bu telgraflar üzerinde yıllar sonra iki Türk araştırmacısı, Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, Osmanlı Arşivlerinde araştırma yaptıktan sonra “Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü” başlığını taşıyan bir kitap yayınlamışlardır.³⁶ Kısa bir süre sonra bu kitabın İngilizce ve Fransızca çevirileri de basılmıştır.³⁷

Şinasi Oral ve Süreyya Yuca, özetle şu hususlara dayanarak, belgelerin sahteliğini kanıtlamışlardır:

- Belgelerde genellikle bir tarih ve bir kayıt numarası bulunmaktadır. Dâhiliye Nezareti kayıt defterlerinde yapılan araştırmalarda tarihlerin belgedeki kayıt numaralarına uymadığı, ayrıca o tarihteki yazıların Ermeni sorununa ait olmadığı görülmüştür.
- Ayrıca Dâhiliye Nezareti Arşivlerinde de bu telgrafların bulunmadığı saptanmıştır.

34 Aram Andonian, comp., *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians* (Newtown Square, Pa.: Armenian Historical Society, 1965, reprint of London, 1920 ed).

35 *Documents officiels concernant les massacres arméniens*. Imprimerie H. Tourabian, Paris, 1920

36 Orel, Şinasi ve Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Türk Tarihi Kurumu Yayını, Ankara 1983

37 *The Talat Pasha Telegrams. Historical Fact or Armenian Fiction*, K. Rustem & Brother Publishers, Nicosia, 1986; *Affaires Arméniennes, Les "Télégrammes" de Talat Pacha, Fait historique ou Fiction*, Triangle, Paris, 1986

- Telgraflardan bazılarında cevap veren Halep Valisi Mustafa Abdülhâlik Beyin imzasının sahte olduğu görülmüş ayrıca o tarihte Halep Valisinin Bekir Sami Bey olduğu anlaşılmıştır.
- İki adedi hariç, belgeler antenli kağıda değil düz kağıt üzerine yazılmıştır ki Devlet yazışmaların antetli kağıtla yapılması gereklidir.
- Belgelerde kullanılan dil ve deyimler Osmanlı resmi yazışmalarının diline benzememektedir.
- Belgelerde Milâdî ve Rumî tarihlerde ve bismelenin yazılışında yanlışlar vardır. Bunlar ve yukarıda 5. maddede belirttiğimiz noktalar bu belgelerin bir gayrimüslim tarafından kaleme alındığı kanısını vermektedir.
- Andonyan'a göre Naim Bey Halep'te İskân Dairesinde bir memurdur. Ancak "Salname"de ve diğer Osmanlı kaynaklarında (İrade-i Seniye defterleri, Ruzname-i Ceride-i Havadis ve düsturlar) Halep'te Naim Bey adında bir memurdan bahsetmemektedir. Naim Bey çok küçük rütbeli ise kendisinden bahsedilmeyebilir ancak bu kadar önemli ve gizli belgelerin küçük bir memurun eline geçmesi mümkün değildir.

Söz konusu kitabın yayınlanması, soykırım iddialarının temelini teşkil eden Talat Paşa telgraflarının sahteliğini, dolayısıyla soykırım iddialarının asılsızlığını ortaya koyduğundan Ermeni çevrelerin tepkisini çekmiş ve telgrafların gerçek olduğunu kanıtlama çabaları başlamıştır.³⁸ Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'nın ileri sürdükleri hususlar (numara ve tarihlerin tutmaması, sahte imza, takvimlerin karıştırılması, antetli kağıt v.b.) maddi yanlışlar olup bunların çürütülmesi mümkün değildir. Bu nedenle Andonyan belgelerin "içeriğinin" doğru olduğu ileriye sürülmeye başlanmıştır. Ancak bu düşünce tarzı mantıksızdır. Andonyan belgelerinde yer alan hususların başka belgelerde bulunması Andonyan belgeleri gerçek kılmaz, onlar sahte olmaya devam eder. Andonyan'ın kitabı büyük olasılıkla Paris'teki barış müzakerelerini Ermeniler lehine etkilemek için yazılmıştır. Bu kitapta sözü edilen olayların başka belgelerde de yer aldığı iddiasına gelince bir yerde

38 Bu konuda iki yazar dikkati çekmektedir:

Birincisi Vahakn N. Dadrian olup adı geçen bu konuda International Journal of Middle East Studies 'de (No.18, 1986, s. 311-360) "The Naim- Andonian Documents on the World War I Destruction of Otoman Armenians: The Anatomy of a Genocide" başlığını taşıyan uzun bir makale yazmıştır.

İkincisi ise Yves Ternon olup bu yazar "Enquête sur la Négation d'un Génocide" başlıklı kitabının (Editions Paranthèse, Marseille, 1989) uzun bir bölümünü (s.25-73) bu konuya ayırmıştır. Bu yazar da Andonyan belgelerinin içeriğinin doğru olduğu görüşünü savunmakla birlikte, on yıl kadar sonra başka bir yazısında Andonyan belgelerini İltihat ve Terakki'nin suç işleme niyetinin kanıtı olarak ileri sürülmesinden vazgeçilmesinin uygun olacağını belirtmiştir (L'Actualité du Génocide des Arméniens, Edipol, Créteil, 1999) Ternon'un bu kitap içindeki yazısının başlığı: "La Qualité de la Preuve. A Propos des Documents Andonian et de la Petite Phrase d'Hitler" s. 138

katliam söylentileri varsa bu söylentilerin resmi belgelerde de yer aldığını kanısını yaratmak için Andonyan belgelerinin uydurulduğunu düşünmek de mümkündür.

Andonyan belgelerinin gerçek olduğu en azından gerçek olaylara değindiği şeklindeki savunmalara rağmen bir süre sonra Ermeni yazarların ve yandaşlarının artık “Talat Paşa Telgrafları”na atıf yapmamaya başladıkları gözlemlenmiştir. Buna neden olarak da Andonyan belgelerinin orijinalleri olmadığı için kullanmalarının doğru olmadığı ve mesela bu nedenle söz konusu belgelerin mahkemeler tarafından kabul edilemeyeceği ileri sürülmüştür. Bu söylem, aslında Andonyan belgelerinin mevcut olduğunu ancak Türklerin bunları ortaya çıkarmadığı gibi bir kanı yaratmaya yöneliktir. Oysa yukarıda anlattığımız gibi Andonyan belgelerinin sahteliğini yeterince ortaya konmuştur. Sahte belgelerin orijinali olmaz.

Bu konuda önemli diğer bir nokta bizzat Andonyan’ın söz konusu belgelerin sahteliğini dolaylı bir şekilde kabul etmiş olduğudur. Adı geçen 1937 yılında kitabına bazı eleştiriler yapan bir kişiye gönderdiği bir mektupta kitabın bir tarih çalışması olmadığını, propaganda amaçlı olduğunu ve doğal olarak bu tür yayınların yetersizlikler içerdiğini belirlemiştir.³⁹

Uzun süre anılmayan Andonyan belgelerine son zamanlarda yeniden atıfta bulunulmasının nedenlerini şöyle açıklayabiliriz:

Türk tarihçileri ve yazarları, belki de çok saçma buldukları için, Andonyan belgelerine fazla değinmemişler, ayrıca bu belgelerin gerçek olduğu hakkındaki Ermeni iddialarına da cevap vermemişlerdir. Böylece belgelerin sahte olduğu zamanla unutulmaya başlanmıştır.⁴⁰

Diğer yandan Şinasi Orel ve Süreyya Yuca’nın kitabının Türkçesi ve İngilizce ve Fransızca çevirileri çoktan tükenmiş olmasına rağmen bu kitaplar yeniden basılmamıştır.

Sonuç olarak sahteliği üzerinde son yıllarda hemen hiç durulmayan bu belgeler yeniden canlandırılmış ve kullanılmaya başlanmıştır.

39 *Justicier du génocide des Arméniens, Le Procès*

40 Buna karşın bir Fransız yazar 2011 yılında Andonyan belgelerinin sahteliğini yeniden ortaya koymuştur. Bkz. Maxime Gauin “Aram Andonian’s ‘Memoirs of Naim Bey’ and the Contemporary Attempts to Defend their ‘Authenticity’”, *Review of Armenian Studies*, No.23 (2011) s. 233-292

IV - ERMENİSTAN'DA BAŞKANLIK SEÇİMLERİ

2013 yılı Şubat ayında Ermenistan'da başkanlık seçimleri yapılacaktır.

Ermenistan Anayasası Cumhurbaşkanlarına büyük yetkiler vermekte ve bu nedenle gerek parlamentonun gerek Hükümetin siyasetteki rolleri ve etkileri ikinci planda kalmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Cumhurbaşkanlığı seçimi ülkedeki en önemli siyasi olaydır.

Geçen Mayıs ayında yapılan parlamento seçimlerinden önce Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Sarkisyan'ın kolaylıkla kazanacağı hususunda hemen herkes birleşiyordu. Ancak Parlamento seçimlerinden sonra, Sarkisyan'ın başkanlığını yaptığı Ermenistan Cumhuriyetçi Partisinin bu seçimleri kazanmasına hatta Parlamento'da çoğunluğu ele geçirmesine rağmen iç siyasette önemli bir gelişme oldu. Hükümet koalisyonun ikinci partisi olan Müreffeh Ermenistan Partisi koalisyondan çekildi.

Müreffeh Ermenistan Partisi 2008 yılı seçimlerinden kısa süre önce kurulmuştur. Önerdiği politikalar bakımından Cumhuriyetçi Partiden görünür bir farkı yoktur. Başkanlığını yapan Gagik Tsarukyan ve partinin ileri gelenleri genelde iş adamlarına veya iş çevrelerine yakın politikacılarıdır. O zaman sıkça dile getirilen bir duyuma göre bu parti eski Başkan Robert Koçaryan'ın telkini üzerine kurulmuştur ve Rusya iş çevreleriyle yakın teması vardır.

Parlamento seçimlerinde Müreffeh Ermenistan Partisi oylarını yüzde yüzden (% 14,7 'den % 30,12'ye) fazla arttırmış ve 24 olan milletvekili sayısı 37'e çıkmıştır. Hükümetin büyük ortağı olup, yukarıda da belirttiğimiz gibi, tek başına mutlak çoğunluğa sahip olan Cumhuriyetçi Partinin oyları %32,8'den %44,02'ye çıkmıştır ancak oran olarak artış Müreffeh Ermenistan Partisinden azdır. Bu durum Ermenistan'da yükselen partinin Müreffeh Ermenistan olduğunu açıkça göstermektedir. Bunun sonucu olarak bu Parti iktidardan daha fazla pay istemiş ve bazı duyumlara göre Başbakan'ın bu partiden olması talep edilmiştir. Ancak Cumhuriyetçi Parti bu konuda taviz vermemiş ve Hükümet Müreffeh Ermenistan Partisi katılmadan kurulmuştur. Cumhuriyetçiler Mecliste çoğunluğa sahip olduğundan bunun o zaman fazla bir sakıncası görülmemiştir.

Cumhurbaşkanlığı seçimleri yaklaştıkça Müreffeh Ermenistan partisinden de adaylar çıkabileceği hususu gündeme gelmiştir. Normal olarak Parti başkanı Tsarukyan'ın aday olması gerekirdi. Ancak adı geçen, böyle bir olasılığı reddetmemekle beraber, adaylığını ilân etmemiş ancak aday olabileceğini de ima etmekten kaçınmamıştır. Müreffeh Ermenistan Partisini

perde arkasından idare ettiği ileri sürülen ülkenin ikinci Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan da adaylığı konusunda kesin bir beyanda bulunmamakla beraber, şu ana kadar (Kasım 2012 sonu) adaylığını da koymamıştır. Bunun üzerine Koçaryan döneminde on yıla kadar Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Vartan Oskanyan'ın aday olacağı söylenmeye başlamış ancak adı geçen kurucusu olduğu Civilitas düşünce kuruluşuna ülke dışından gönderilen bağışların yerine kullanılmadığı gibi bir gerekçeyle dava açılmış, bununla yetinilmeyip, Oskanyan'ın milletvekili dokunulmazlığı kaldırılarak itibarı sarsılmak istenmiştir. Ancak bu girişim, özellikle Batılı ülkelerde eleştirilmiştir.

İlk olarak Serj Sarkisyan Cumhurbaşkanlığı için aday olacağını açıklamıştır.

Ermenistan'ın Birinci Cumhurbaşkanı olup halen, Müreffeh Ermenistan Partisinden sonra en büyük siyasi kuruluş olan Ermenistan Milli Kongresinin Başkanı Levon Ter Petrosyan adaylığını koymamıştır. Adı geçen 2008 seçimlerinde oyların %52'sini toplayan Sarkisyan'a karşı % 21,5 oranında oyla kazanabilmişti. Bu yılki parlamento seçimlerinde Partisi ancak %7,8 oy alabildiğinden cumhurbaşkanı seçilmesi şansı yok gibidir. Bu nedenle adaylığını koymadığı düşünülmektedir.

Miras Partisi Başkanı Raffi Hovannisyan ise aday olacağını açıklamıştır. Adı geçen bir Amerikan Ermenisi olup Partisi de Diaspora'ya yakındır. Ancak Miras, küçük bir partidir. Seçimlerde oy oranı %6 olup çıkardığı milletvekili sayısı ise 7'dir.⁴¹ Hovannisyan kamuoyunun dikkatini aşırı söylem ve davranışlarıyla çekmeye çalışmaktadır. Mesele bir süre önce kışın ortasında Erivan meydanlarından birinde, ne sebeple olduğu pek anlaşılamayan bir açlık grevine gitmiştir. Son olarak da hiçbir Ermeni siyaset adamının gitmemeye özen gösterdiği Azerbaycan'a giderek bir uluslararası toplantıya katılmış, burada Karabağ sorunu nedeniyle Azerbaycan'ı ağır bir dille eleştirmiş ve Türkiye'yi de Batı Ermenistan'ı işgal etmiş olmakla suçlamıştır. Hakkı olmadığı halde söz isteyince ve verilmeyince kürsüyü işgal etmeye çalışmıştır. Bu tür demagojik davranışlar, bir kısım Ermeniler tarafından beğenilse de, cumhurbaşkanlığı seçilmek için yeterli değildir.

Taşnak Partisi veya asıl adıyla Ermeni Devrimci Federasyonu söylem ve eylemde Miras partisinden çok ilerisinde bir aşırılığa sahiptir. Diasporadaki gücüne karşılık Ermenistan'da ciddi bir varlık gösterememiştir. Koçaryan'ın başkanlığı döneminde Hükümete girdikten sonra oylarını biraz arttırmışsa da, Türkiye-Ermenistan Protokollerinin imzalanmasına tepki olarak

41 Bu parti 2008 yılında oyların %6'sını ve 7 milletvekilliği almakla göreceli bir başarı elde etmiştir. Miras partisi geçen seçimlerde oyların %5,7'si ile 5 milletvekili kazanarak parlamentoya girebilmiştir.

koalisyonundan ayrılmış ve bu yılki parlamento seçimlerinde oylarını ciddi şekilde yitirdiği görülmüştür.⁴²

Ermeni adı Orinats Yerkir olan ve Hukuk Ülkesi veya Devleti olarak Türkçeye çevrilebilecek olan bu Partinin başkan Arthur Bagdasaryan herhalde Avrupa Birliği ülkelerin Cumhurbaşkanı olarak görmek istediği kişilerin başında gelmektedir. Ancak, Hükümet koalisyonunda yer almakla beraber, son seçimlerde %5,5 oyla 5 milletvekili çıkarabilen bu partinin cumhurbaşkanlığı seçimlerinde şansı yoktur.

Cumhurbaşkanlığı seçimlere 3 aydan daha az bir zaman kaldığı günümüzde Ermeni kamuoyunun eğilimi nedir? Bu konuda yayımlanan bir kamuoyu yoklamasına göre⁴³ olası adayların alabilecekleri oy oranı şöyledir:

Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan.....	% 28
Müreffeh Ermenistan Partisi Başkanı Tsarukyan.....	% 19
İkinci Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan.....	% 11
Miras Partisi Başkanı Raffi Hovannisyan.....	% 4
Ermenistan Milli Kongresi Başkanı Levon Ter-Petrosyan.....	% 3
Eski Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan.....	% 3
Hukuk Devleti Partisi Başkanı Artur Bagdasaryan.....	% 1
Taşnak Partisi Meclis Grup Başkanı Vahan Hovannisyan.....	% 1

Bu arada son aylarda Ermenistan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin, ülkenin içişi olduğu kadar uluslararası boyutu olduğunu da görülmüştür.

Vladimir Putin'in yeniden başkan seçilmesinden sonra Rusya'nın, Sovyetler Birliğinden ayrılan bazı ülkelerle birlikte bir blok kurmak girişimleri artmıştır. Güney Kafkaslarda, Gürcistan ve Azerbaycan'ın özel durumları dikkate alındığında bu bloğa katılabilecek yegâne ülke Ermenistan'dır. Ermenistan'ın İran ve Türkiye sınırlarının Rus birlikleri tarafından korunması, Gümrük yakınlığında büyük bir Rus askeri üssü bulunması, Ermenistan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu ve CSTO üyeliği,⁴⁴ Rusya'nın Ermenistan ekonomisindeki özel yeri ve Rus yatırımları, Ermenistan'ın petrol

42 Taşnak Partisi 2008 Parlamento seçimlerinde oyların %13'ü ile 16 milletvekili çıkarmıştı. Bu yılki Parlamento seçimlerinde ise oyların sadece %5,7'sini alabilerek 6 milletvekili çıkarabilmiştir.

43 "Si les Elections Présidentielles Avaient Lieu Dimanche Prochain, Serge Sarkissian Arriverait en Tête" *Armenews*, 12 Kasım 2012.

44 CSTO, Collective Security Treaty Organization

ve doğal gazda Rusya'ya bağımlılığı bu ülkeyi Rusya'nın güdümünde kurulmak istenen blok için adeta ideal bir aday haline getirmektedir.

Ermenistan Hükümeti Rusya ile bu imtiyazlı denebilecek ilişkilerin sürdürülmesinden yanadır ve özellikle, güvenlik mülahazalarıyla Rusya'ya büyük ihtiyaç duyulduğunu saklanmamaktadır. Ne var ki Ermenistan özellikle ekonomik ve aynı zamanda siyasi nedenlerle de Batı ülkeleriyle ve bunların Avrupa'daki AB, NATO, Avrupa Konseyi gibi örgütleriyle de yakın bir işbirliği içinde olmayı istemektedir. Sorun bu noktada çıkmaktadır. Anlaşılan Rusya Ermenistan'ın bir ölçüde bazı Batılı ülke ve örgütlerle işbirliği yapmasını normal karşılamakla birlikte bunun bir sınırı olmasını ve özellikle ekonomik alanda bir entegrasyona gidilmesini istememektedir. Bu nedenle, daha önce ayrıntılı bir şekilde açıkladığımız,⁴⁵ Ermenistan'ın Avrasya Birliğine üye olmasını ısrarla istemektedir. Diğer yandan NATO ile olan temas ve işbirliğinin sınırlı olmasını arzulamaktadır. Rusya'nın doğal gaz fiyatlarını bu konuda Ermenistan üzerinde baskı aracı olarak kullanabileceği anlaşılmaktadır. Ancak Ermenistan'ın direndiği de görülmektedir. Başbakan Tigran Sarkisyan Avrasya Birliğine aday olmasının Ermenistan'ın lehine olmadığını açıkça söylemiştir.⁴⁶ Bu durumun Başkan Putin'i olumsuz etkilediği ve Ermenistan'a yapması beklenen ziyaretini süresiz ertelediği basın haberlerinde yer almıştır.⁴⁷

Ermenistan özellikle ekonomik ve aynı zamanda siyasi nedenlerle de Batı ülkeleriyle ve bunların Avrupa'daki AB, NATO, Avrupa Konseyi gibi örgütleriyle de yakın bir işbirliği içinde olmayı istemektedir.

Buna karşın Avrupa Birliği ülkelerinde ve örgütlerinde Ermenistan'a karşı ilginin büyüdüğü buna paralel olarak da bu ülkeye yapılan ziyaretlerin artmakta olduğu görülmektedir. AB ülkesi üyelere, adeta önceden kararlaştırılmış bir plana göre hareket edildiği kanısını veren şekilde Ermenistan'a yapılan üst düzey ziyaretlerde ciddi bir artış vardır. Aynı artış AB, NATO ve Avrupa Konseyi yetkililerinde de görülmektedir. Bu yıl içinde NATO Genel Sekreteri Rasmussen, Kafkasya için Özel Temsilci Appathurai, NATO Baş Komutanı, Avrupa'daki Amerikan Kara Kuvvetleri Komutanı ve daha düşük düzeyde birçok NATO yetkilisi Ermenistan'ı ziyaret etmişlerdir. AB kuruluşları yetkililerinin yaptığı ziyaretlerin düzeyi daha da yüksektir. Bu çerçevede AB Başkanı Herman van Rompuy ile AB Komisyonu Başkanı Baroso Ermenistan'a gelmişlerdir. Avrupa Konseyinden ise Genel Sekreter Yardımcısı bir ziyaret yapmıştır. Geçen

45 *Ermeni Araştırmaları Sayı 42*, s.30,31

46 Aynı kaynak

47 "Putin Not Planning to Visit Armenia" *Haykakan Zhamanak*, 10 Kasım 2012.

yıllarda görülmeyen bu ziyaret yoğunluğu Ermenistan'a duyulan ilginin ve bu ülkenin Batılı ülkelerle yakın ilişki yürütmesi isteğinin kanıtını oluşturmaktadır.

Serj Sarkisyan'ın Rusya'nın istediği Ermenistan Cumhurbaşkanı olduğu şüphelidir. Ancak halen en fazla oy alabilecek bir kişi olması, Ermenistan'daki tüm güvenlik güçleri üzerindeki nüfuzu gibi nedenlerle Sarkisyan'ı bertaraf etmek çok zordur. Rusya ile Batılı ülkeler arasında Ermenistan konusunda yürütülmekte olan bu gizli mücadelenin nasıl biteceğini şimdiden kestirmek güçtür.

KAYNAKÇA

Basın

ANCA Press

APA

Armenian Weekly

Armenews

Armradio.am

Asbarez

DHA

Ermeni Araştırmaları

Haykakan Zhamanak

Interfax

Mediamax

News.am

Nouvelles D'Arménie

Radikal

Today's Zaman

Kitap ve Makaleler

Andonian, Aram, comp., *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians* (Newtown Square, Pa.: Armenian Historical Society, 1965, reprint of London, 1920 ed).

- *Documents officiels concernant les massacres arméniens*. Imprimerie H. Tourabian, Paris, 1920

Dadrian, Vahakn “The Naim- Andonian Documents on the World War I Destruction of Otoman Armenians: The Anatomy of a Genocide” *Journal of Middle East Studies* (No.18, 1986, s. 311-360)

Gauin, Maxime “Aram Andonian’s ‘Memoirs of Naim Bey’ and the Contemporary Attempts to Defend their ‘Authenticity’, *Review of Armenian Studies*, No.23 (2011) s. 233-292

L’Actualité du Génocide des Arméniens, Comité de défense de la cause arménienne. Edipol, Créteil, 1999

Orel, Şinasi ve Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa’ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Türk Tarihi Kurumu Yayını, Ankara 1983

- *The Talat Pasha Telegrams. Historical Fact or Armenian Fiction*, K. Rustem & Brother Publishers, Nicosia, 1986;

Ternon, Yves *Enquête sur la Négation d’un Génocide* (Editions Paranthèse, Marseille, 1989)

KİLİSE'NİN BAŞI, İMPARATOR'UN KULU: RUS İMPARATORLUĞU'NUN İÇ VE DIŞ POLİTİKALARININ KESİŞME NOKTASINDA ERMENİ KATOLİKOSU, 1828-1914¹

HEAD OF THE CHURCH, SUBJECT OF THE EMPEROR:
THE ARMENIAN CATHOLICOS AT THE INTERSECTION OF THE INTERNAL
AND FOREIGN POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE, 1828-1914

Prof. Paul WERTH

Tarih Bölümü
Nevada Üniversitesi, Las Vegas

Öz: *Bu makale Ermeni Kilisesi'nin ruhani ideri üzerinde durarak İmpariyal Rusya'nın mezhepsel ilişkilerini araştırmaktadır: Katolikos veya tüm dünya Ermenilerin Baş Piskoposu. 1828 yılında doğu Ermenistan'ın ilhaki Katolikos'un tahtını, Eçmiyazın manastırını, Rusya'nın sınırları içine koymuş ve böylece Katolikos'un kendisini Rusya İmparatorluğu'nun bir bireyine dönüştürmüştür. İmpariyal devlet böylece, Katolikos'un bütün Ermeni Apostolik (Gregorian)itiraf yandaşları üzerinde ruhani otoritesi olduğu için benzersiz bir şekilde İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni halkını etkileme olanağı kazanmıştır. On dokuzuncu yüzyıl sırasında, İmpariyal Rusya'nın gücünü güney cepheye yansıtmak ve komşu ülkeleri yönlendirmekteki kuvvetini maksimuma getirmek için Rus devleti Katolikos'un prestijini ayakta tutmak ve geliştirme yönünde büyük çabalar sarf etmiştir. Fakat Katolikos'un prestijini yaymak aynı zamanda Rusya İmparatorluğu içinde İmpariyal devletin dini konuların yönetiminde önemli tavizler vermesini gerektiriyordu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında imperiyal yetkililer içte devletin çıkarlarından dışta Katolikos'un otoritesi için vazgeçme yönündeki bilgelik hakkında güçlü şüpheler doğurmuştur. Katolikos'un trans-imperiyal zorluklarını vurgulayarak, bu yazı Rusya'daki imperiyal uygulamaların uluslararası bir çerçeve içine konulması ve dış politika yönetiminin Rusya'nın sınırları içinde meydana gelen süreçlere bağlanması gerektiğini ortaya koymaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Rus İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, Pers (İran) Ermenistan, Ermeni Kilisesi, Katolikos, Patrikhane, Eçmiyazın, din, diplomasi, dış politika, Konstantinopol, Sahmandrutuion*

1 Bu makale daha önce Rusça olarak *Ab Imperio* dergisinde yayımlanmıştır. "Glava tserkvi, poddanniy imperator a: Armianskii katolikos na perekrestke vnutrennei i vneshnei politiki Rossiiskoi Imperii, 1828-1914," *Ab Imperio* 3 (2006): 99-138 (Erişim adresi: <http://faculty.unlv.edu/pwerth/Glava-tserkvi.pdf>) Ayrıca İngilizce ilk versiyonu için bkz.: The Russian Empire and the Armenian Catholicos at Home and Abroad // Osamu Ieda and Tomohiko Uyama (Eds.). Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds. Sapporo, 2006. s. 203-235.

Abstract: *This article explores the international dimension of Imperial Russia's confessional affairs by focusing on the spiritual head of the Armenian Church: the Catholicos, or Supreme Patriarch of all Armenians. The annexation of eastern Armenia in 1828 placed the seat of the Catholicos, the monastery of Echmiadzin, within Russia's borders and thus rendered the Catholicos himself a subject of the Russian Emperor. The imperial government thus acquired an unprecedented opportunity to influence Armenian communities in Persia and the Ottoman Empire, since the Catholicos claimed spiritual authority over all adherents of the Armenian Apostolic (Gregorian) confession wherever they resided. Over the course of the nineteenth century the Russian government accordingly made great efforts to uphold and enhance the prestige of the Catholicos in order to project imperial Russian power across the southern frontier and to maximize its leverage in manipulating neighboring states. Yet this promotion of the Catholicos' prestige also required the imperial government to make substantial compromises with respect to the administration of religious affairs within the Russian empire itself. By the end of the nineteenth century, imperial officials developed strong doubts about the wisdom of sacrificing the state's interests at home for the sake of the Catholicos's authority abroad. By accentuating the trans-imperial implications of the catholicosate, this essay asserts that practices of imperial governance in Russia need to be placed in an international context, and that the conduct of foreign policy needs to be connected to processes occurring within Russia's borders.*

Keywords: *Russian Empire, Ottoman Empire, Persia (Iran), Armenia, Armenian Church, Catholicos, Patriarch, Echmiadzin, religion, diplomacy, foreign policy, Constantinople, Sahmandrutuun*

Dini toplulukların coğrafi sınırlarının devletlerin sınırları ile örtüştüğü durumlara tarihte çok az rastlanmaktadır. Bu nedenle de dini ayinlerin icrası için dindarların sık sık çeşitli devletlerin sınırlarını geçmeleri gerekmiştir. Hükümetler ise, bir taraftan bundan kaynaklanan güçlükleri çözmek zorunda kalmış, öte yandan da çeşitli dini geleneklerin uluslararası boyutundan doğan avantajlardan yararlanmaya çalışmışlardır. Rusya devletinin çokdinli bir yapıya sahip olması benzer kaygıları özellikle önemli kılıyordu. Tarihçiler bu olgunun, tam anlamıyla, daha yeni farkına varmaktadırlar. Urga'ya (*şimdiki Ulan-Batur, Moğolistan'ın başkenti-Ç.N.*), Mekke'ye, Kudüs'e veya Roma'ya yapılan hac yolculukları dindarların imparatorluğun sınırlarını geçmelerini gerektiriyordu ki, bunun sonucunda da sınır kontrolü, konsolosluk hizmetleri ve Rusya tebaalarının yabancılarla temaslarından kaynaklanan birtakım sorunlar ortaya çıkıyordu. Rusya'da papazlık görevi için boş kalan yerlerin doldurulması için

dini topluluklar bazen yurtdışından aday arayışı içine girmek zorunda kalıyorlardı. Bu da tabiiyet, Rusçayı bilme ve politik sadakat sorunlarını ön plana çıkarıyordu. Rusya İmparatorluğu'nun hudutları içinde Katoliklerin yaşıyor olması St. Petersburg yönetimini Vatikan'la karmaşık ilişkiler içine girmeye zorlarken, Balkanlarda ve Filistin'de Ortodoks Hristiyanların mevcudiyeti Rusya'ya Osmanlı yönetimine baskı yapma olanağı sunuyordu. Genel olarak, dini konular bazen Rusya'nın yabancı devletlerin içişlerine derinlemesine müdahil olmasına neden oluyorlardı.²

Bu makalede, Rusya'daki dini sorunların uluslararası boyutu Ermeni Kilisesinin ruhani lideri Tüm Ermeniler Baş Patriği (Katogikosu) örneğinde incelenmektedir. Doğu Ermenistan'ın 1828 yılında Rusya'ya birleştirilmesiyle Katogikosluk, yani Eçmiyazın Kilisesi Rusya İmparatorluğu'nun sınırları içinde kaldı. Patriğin kendisi ise Rus İmparatorunun tebaası haline geldi.³ Katogikos, nerede yaşamalarına bakılmaksızın, Ermeni Apostolik (Gregoryen) Kilisesine bağlı olan herkes üzerinde ruhani egemenlik iddiasında bulunmak için tarihi dayanaklara sahip olduğundan,⁴ İmparatorluk yönetimi İran'ın ve Türkiye'nin Ermeni topluluklarını etkilemek için emsalsiz bir araç elde etmiş oldu. Bu nedenle de İmparatorluk yönetimi, güney sınırlarının ötesinde Rusya'nın etkisini artırmak amacıyla, Katogikosluğun itibarının desteklenmesi ve artırılması için 19. yüzyıl boyunca büyük çaba sarf etti.

Bununla birlikte, Katogikosun yetkilerinin ve statüsünün net olarak belirlenmesi bir hayli zor ve politik nitelikliydi. Katogikos yurtdışındaki inançlı kesimler üzerinde ruhani otoriteye sahip olmalı ve aynı zamanda Rusya'nın idari talep ve isteklerini yerine getirmeliydi. Dolayısıyla, onun egemenliğinin hem sınırlı ve hem de sınırsız olması gerekiyordu. Pratikte, yurtdışındaki Ermeniler arasında Katogikosun itibarının artması, imparatorluk yönetimini kendi topraklarında Gregoryen mezhebinin ruhani işlerinin yönetilmesi

2 Bu boyutlar üzerine araştırmalar için bkz.: Daniel Brower. Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire // *Slavic Review*. 1996. Vol. 55. No. 3. s. 567-586; V.F. Yamilnets. *Rusya ve Filistin: Politik ve Kültürel-Dini İlişkiler Üzerine Makaleler, 19. Yüzyıl – 20. Yüzyılın Başları*. Moskova, 2003; Eileen Kane. *Pilgrims, Holy Places, and the Multi-Confessional Empire: Russian Policy Toward the Ottoman Empire under Tsar Nicholas I, 1825-1855* / Ph.D. diss., Princeton University, 2005; L.A. Gerd. *Konstantinopolis ve Petersburg: Ortodoks Doğu'da Rusya'nın Kilise Politikası, 1878-1898*. Moskova, 2006; Y.S. Tokareva, A.V. Yudin. *19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Rusya ve Vatikan. St. Petersburg, 2003*; Barbara Skinner. Borderlands of Faith: Reconsidering the Origins of a Ukrainian Tragedy // *Slavic Review*. 2005. Vol. 64. No. 1. s. 88-116. İmparatorlukların kendi aralarındaki karşılıklı etkileşimi konusunda bkz.: Aleksei Miller. Between the Local and Inter-Imperial: Russian Imperial History in Search of Scope and Paradigm // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2004. Vol. 5. No. 1. s. 7-26 (özellikle de s. 18-20).

3 Eçmiyazın'ın kendisi ve eski çağ tarihi konusunda bkz.: Y. Arapetov. Eçmiyazın Manastır // *İçişleri Bakanlığı Dergisi*. 1844. Bölüm 6. s. 208-243; Rusya İmparatorluğu'ndaki Ermeni Gregoryen Kilisesi Üzerine // *İçişleri Bakanlığı Dergisi*. 1856. Bölüm 20. s. 69-70; Rouben Paul Adalian. *Historical Dictionary of Armenia*. Lanham, MD., 2002. s. 182-187.

4 Rusya yönetimi Ermeni Kilisesini 4. yüzyılda yaşamış Ermeni din adamı Aziz Grigor'un ismiyle "Gregoryen" olarak tanımlarken, Ermeniler kendi kiliselerinin "Apostolik" olduğunu söylüyorlardı. Rusya'nın böyle bir farklı isimlendirmeye gitmesi, muhtemelen, Ermeni Kilisesinin apostolik değil, "mezhepsel" olduğuna vurgu yapmak amacı taşıyordu. Bkz.: L.M. Melikset-Bekov. *Ermeni Yüksek Patriğinin Hukuki Konumu*. Odessa, 1911. s. 3; Tiran Nersoyan. *Laity in the Administration of the Armenian Church* // Kanon: Jahrbuch der Gesellschaft für das Recht der Ostkirchen. 1977. Bd. 3. s. 106.

konusunda ciddi ödümler vermek zorunda bırakıyordu. Yönetimin, yurtdışındaki Ermenilerin Eçmiyazin'in egemenliğine girmesine yönelik çabaları öteki taraftan Rusya içinde Ermenilerle ilgili dini konularda birtakım sorunların ortaya çıkmasına neden oluyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluk yöneticileri Katogikosun yurtdışındaki etkinliği uğruna ülke içi çıkarların kurban edilmesinin akıl işi olduğu konusunda ciddi kuşku duyuyorlardı. Ancak onlar Eçmiyazin'in Rusya tarafından kararlılıkla desteklenmesinin dış politika açısından yararlı olduğu düşüncesinden nihai olarak kurtulmak için henüz hazır değillerdi. 1905 sonrasında Ermeni Kilisesi ile ilgili reformların gerekliliği konusunda yönetimin artık hiçbir kuşkusunu

kalmamıştı. Sadece, bu reformların getirisinin, Rusya'nın yurtdışındaki Ermenilerin gözündeki itibarının göreceği muhtemel zarardan ne kadar fazla olacağı konusunda bazı şüpheler vardı.

1905 sonrasında Ermeni Kilisesi ile ilgili reformların gerekliliği konusunda yönetimin artık hiçbir kuşkusunu kalmamıştı. Sadece, bu reformların getirisinin, Rusya'nın yurtdışındaki Ermenilerin gözündeki itibarının göreceği muhtemel zarardan ne kadar fazla olacağı konusunda bazı şüpheler vardı.

Ermenilerin bir grup olarak birlik ve bütünlüğünün temelinde birbirine yakın, fakat yine de farklılıklar gösteren iki ayrı düşüncenin duruyor olması da Rusya yönetiminin Katogikosu ve Ermeni Kilisesini manipüle etme girişimlerini epeyce zorlaştırıyordu. Bunlardan birincisi, milli kilisenin muhtemelen en belirgin örneği olan Apostolik Kilisesinde ortaya çıkıyordu. Zira bu kiliseye sadece Ermeniler mensuptu ve bu

halkın yalnız çok az bir bölümü ona itaat etmiyordu. Kilise başkanı 11.-12. yüzyıllardan başlayarak "tüm Ermenilerin" Katogikosu olarak kabul ediliyordu ve bu anlamda kilise ve halk özdeşti.⁵ Diğer taraftan, Ermeni ulusunun bu veya diğer bir kiliseye mensubiyetten bağımsız bir topluluk olduğuna ilişkin görüş oluşmuştu. 19. yüzyılın çok öncesinde Katolik Ermenilerin mevcudluğu bilinmekteydi ve Batılı devletlerin etkisinin artmasıyla birlikte 19. yüzyılda (önce Osmanlı İmparatorluğu'nda, yüzyılın ortalarına doğru ise Rusya'da) bazı Ermeniler Protestanlığa geçiş yapmaya başladılar. 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Ermeni devrimciler de, halkın birlik ve beraberliğinin sembolü olarak kiliseyi tamamen reddetmeseler bile, yine de inançla milliyet arasındaki dengeleri sarsıyorlardı. Son yıllarda yapılan araştırmaların da ortaya koyduğu üzere, benzer güçlükler sadece Ermeni kolektif bilincine özgü değildi.⁶ Ancak,

5 Krikor Vardapet Maksoudian. *Chosen of God: The Election of the Catholicos of All Armenians, From the Fourth Century to the Present*. New York, 1995. P. ix.

6 İlave bilgi için bkz.: Helmut Walser Smith. *German Nationalism and Religious Conflict: Culture, Ideology, Politics, 1870-1914*. Princeton, 1995; John-Paul Himka. *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900*. Montreal, 1999; Ricarda Vulpius. *Ukrainische Nation und zwei Konfessionen: Der Klerus and die ukrainische Frage, 1861-1921 // Jahrbücher für Geschichte*

Katogikosun ekümenikliği (evrenselliği) düşüncesini kabul eden ve hatta daha da ilerleten Rusya imparatorluk yönetimi için bu sorunun ayrı bir önem taşıması gerekiyordu.

Eçmiyazın'ın Birleştirilmesi ve Yüceltilmesi

Her ne kadar Eçmiyazın Kilisesi uzunca bir süre zarfında tüm Ermenilerin dini merkezi olarak kabul edilse de, onun gerçek ruhani egemenliğinin sınırları, somut politik ortama ve yeni dini merkezlerin ortaya çıkmasına bağlı olarak değişkenlik göstermekteydi. Rivayete göre, Eçmiyazın kilisesi, mabedin nerede yapılacağı konusunda güya bizzat İsa peygamberden talimat alan Aziz Aydınlatıcı Grigor/Krikor (Grigor Lusavoriç) tarafından 4. yüzyılın başlarında yapıldı.⁷ Eçmiyazın piskoposlarının “Katogikos” unvanını ne zaman sahiplendiklerini ve bu egemenliğin başlangıçta nasıl algılandığını konusunda kesin bir şey söylemek zor. Ama bu unvanın kendisi etimolojik olarak ekümenik (evrensellik) iddalarını ortaya koymaktadır. Katogikos, kutsal yağ sürme ayini için yağı kutsama özel hakkına sahipti. Bir tek o, tüm Ermeni piskoposluk bölgelerine piskoposları atayabilirdi. Ermenilerin gerçekten de Eçmiyazın'ı bu halka mensup olan herkesin Baş Patriğinin ikametgâhı olarak kabul ettiklerine ilişkin somut belirtiler bulunmaktadır.⁸ Örneğin, Hindistan'daki Ermeni topluluklarının 1839'da Eçmiyazın'e gönderdikleri mektupta şöyle deniyordu: “Tüm Ermeniler, hangi devletin tebaası olurlarsa olsunlar, tek bir inancın ve düşüncenin mensupları olarak, manevi anlamda tek bir Yüksek Ruhani Lider önderliğinde tek bir vücut oluşturuyorlar.”⁹

Fakat, Ortaçağ'da Ermenilerin dağınlılığı dolayısıyla, yüksek dini unvanlar taşıyan dini liderler tarafından yönetilen diğer kiliseler de ortaya çıktı. Eçmiyazın Katogikosu bir zamanlar kendi ikametgâhını terk etmek zorunda kalmış ve uzun yolculuklar sonrası 12. yüzyılda Kilikya'nın başkenti Sis'e yerleşmişti. Bu Ermeni krallığının çöküşünün (1375) ardından Doğu Ermenistan'ın ruhani liderleri Eçmiyazın'deki Kilisenin yeniden tesis edilmesi

Osteuropas. 2001. Bd. 49. H 2. s. 240-256; Theodore R. Weeks. Religion and Russification: Russian Language in the Catholic Churches of the “Northwest Provinces” after 1863 // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2001. Vol. 2. No. 1. s. 87-110; Darius Staliunas. *Katolik Biri Rus Olabilir mi? 19. Yüzyılın 60'lı Yıllarında Katolik İbadetlerinde Rusçanın Kullanılması // Rusya İmparatorluğu Dış Kaynaklarda: Son Yıllardaki Araştırmalar / Yayına Hazırlayanlar: A. Miller, P. Kabıtova, P. Vert. Moskova, 2005. s. 570-588.*

7 Dolayısıyla, “Eçmiyazın” Ermenicede kelime olarak “Tanrının oğlunun indiği yer” anlamına geliyor.

8 İlahilerde (kontakion/kondakion) Katogikosun tam unvanı şu şekilde geçiyordu: “Hazreti İsa'nın Kulu ve Tanrının Baki ve Saklı İradesiyle, Piskoposların Baş ve Tüm Ermenilerin Katogikosu, En Şerefli Ararat Ülkesi Tahtının, Katedral Eçmiyazın Apostolik Ana Kilisesinin Yüksek Patriği”. Bkz.: Stefan Papayan. *Ermeni Patrikleri*. Lugansk, 1908. s. 13. Ancak bu şekildeki unvan tanımlamasının ne zamandan kullanıldığı bilinmiyor.

9 Sakartvelos Saistorio Tsentraluri Sahelmtsipo Arkivi (*Gürcistan Merkezi Tarih Arşivi - Ç.N.*), Tiflis (sonraki dipnotlarda: SSTS). F. (*Kütük - Ç.N.*) 7. Op. (*Liste - Ç.N.*) 1. D. (*Dosya - Ç.N.*) 889. L. (*Yaprak - Ç.N.*) 21ob. (*arkayüz - Ç.N.*). Bilgi için ayrıca Kalikut'taki Ermeni papazının bu konudaki notlarına bkz.: Reverend P. H. Jacob. *A Brief Historical Sketch of the Holy Apostolic Church of Armenia*. Calcutta, 1895. s. 8-10.

için 1441 yılında tekrar bir Katogikos seçtiler. Ancak Sis katogikosları kendi statülerinden vazgeçmediler ve o tarihten itibaren, birbirileri ile pek de iyi ilişkiler içinde olmayan en az iki kişi “Katogikos” unvanı taşımaya başladı. Bu arada, Akdamar’da (12. yüzyılda) ve Gandzasar’da* (muhtemelen 14. yüzyılın tam da sonlarında) bölgesel “katogikosluklar”, Kudüs’te (1311) ve İstanbul’da (1461) ise Ermeni patrikhaneleri kurulmuştu. Tüm hallerde bunlar, herhangi bir merkezi kilise ile irtibatın imkânsızlığı nedeniyle ruhani bağımsızlıklarını iddia etmek zorunda kalan yerel piskoposlardı. Osmanlı imparatorluğunun büyüklüğü ve başkentteki Ermeni nüfusun artması sebebiyle İstanbul Patriği yerel kiliseler içinde özellikle önemli bir figür haline gelmekle birlikte, Kudüs Patriği gibi o da resmen Eçmiyazın’ e bağlı olarak kalmaktaydı. Ancak fiiliyatta İstanbul Patriği, özellikle 18. yüzyılda, yeteri kadar bağımsız davranıyor ve kilisenin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki başkanı sıfatıyla tasarrufta bulunuyordu. Her halükarda Osmanlı yönetimi onu imparatorlukta yaşayan Ermeni milletin (topluluğunun) tamamının tek lideri olarak tanımış, münhasır idari ve yargılama yetkileriyle donatmıştı. Kısacası, Rusya’nın 18. yüzyıl sonlarına doğru Ermeni meselesine müdahil olmaya başladığı dönemde Ermenilerin ruhani birlik ve bütünlüğüne, hakeza Eçmiyazın’ın tartışmasız üstünlüğüne ilişkin görüş Ermeni kolektif bilincinde mevcuttu, ama tartışmasız bir tarihi gerçeklik değildi.¹⁰

Öte yandan, 18. yüzyılın ortalarından başlayarak Eçmiyazın’ın itibar ve otoritesinin geri kazandırılması için önkoşullar oluşturuluyordu. Katogikos Simon I. (Yerevanzi) orada bir papaz okulu açtı, Eçmiyazın Kilisesine ait gayrimenkullerin envanterini çıkardı ve yerli Ganzar katogikoslarının (İran’daki) kendisine itaat etmelerini sağladı.¹¹ Eçmiyazın Kilisesinin Rusya ile ilk temasları tam da bu döneme, yani 1760’lı yıllara rastlıyor: Çariçe II. Katerina, Simon’un Astrahan (yani Rusya) Ermenilerinin Ganzar Katogikosuna değil kendisine bağlanmaları konusundaki ricasını yerine getirmişti. Rusya’nın Doğu Ermenistan’ı kendi topraklarına katması Eçmiyazın Kilisesinin giderek artan iddialarının hayata geçmesi açısından çok büyük öneme sahipti. Diğer patrikler ve katogikoslar bir İslam imparatorluğunun tebaası olarak kalırken,

* Azerbaycan kaynaklarına göre yazarın “Gandzasar Kilisesi” olarak tanımladığı kilise aslında Ermeni Kilisesi değil, Alban Kilisesidir ve ismi de Genceser dir - Ç.N.

10 Bu drurumla ilgili açıklamalar şu kaynaktan alınmıştır: Adalian. Historical Dictionary. s. 37-39, 66-69, 130-33, 182-187; Maksoudian. *Chosen of God*. s. 47-81; M. Herardian. Interrelations of Etchmiadzin and Cilician Patriarchal Sees // *Armenian Review*. 1956. Vol. 9. No. 2. s. 16-31; Mesrob Ashjian. *The Catholicoi of Etchmiadzin: An Overview of the Electoral Process*. New York, 1995, özellikle s. 14-15; Rusya Devlet Tarih Arşivi (sonraki dipnotlarda: RGIA). F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. (Yapraklar - Ç.N.) 16-16ob.; Rusya Federasyon Devlet Arşivi (sonraki dipnotlarda: GARF). F. 730. Op. 1. D. 687. L. 5; Kevork B. Bardakjian. The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople // Benjamin Braude, Bernard Lewis (Eds.). *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. New York, 1982. Vol.1. s. 89-100; Hagop Barsoumian. *The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)* // Ibid. s. 171- 184; Gerard Jirair Libaridian. *The Ideology of Armenian Liberation: The Development of Armenian Political Thought before the Revolutionary Movement (1639-1885)* / Ph.D. diss., University of California at Los Angeles, 1987. s. 92-102.

11 Robert Hewson’a göre sonuncu Ganzar Katogikosu 1816’da öldü, onun makamı ise 1830’da tasfiye edildi. Bkz.: Robert A. Hewson. *Armenia: A Historical Atlas*. Chicago, 2001. s. 171-72.

Eçmiyazın Katogikosluğu, 1220 yılındaki Moğol istilası sonrasında ilk kez Hristiyan bir hükümdar tarafından yönetilen ülkenin sınırları içine katılmış oluyordu. Bu noktada belirtmek gerekir ki, Eçmiyazın Kilisesinin yeniden yükselişi Rusya imparatorluk yönetimi ile sıkı bir şekilde ilintiliydi.¹²

Eçmiyazın'ın Ermeniler için taşıdığı önemini net bir şekilde anlayan Petersburg yönetimi artık 18. yüzyıl sonlarında Katogikosluk seçimlerine müdahil olmaya başladı.¹³ O zamanlar Eçmiyazın henüz İran yönetimindeydi. Ancak çok sayıda Ermeni tebaası bulunan Osmanlı sultanı da Katogikosluk seçimleri ile yakinen ilgileniyordu. Genelde Eçmiyazın topluluğu ve İran Ermeni topluluğu temsilcileri boş olan Katogikosluk makamı için bir veya birkaç aday seçiyorlardı. Daha sonra Osmanlı Ermenileri adına İstanbul Patrikliği önerilen adaylar içinden birini seçiyordu. Osmanlı sultanı, seçilen Katogikosa özel bir *Berat* vererek onun Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler üzerindeki ruhani hâkimiyetini kabullenmiş oluyordu. Babıali'nin ve İstanbul Patrikhanesinin etkisi ve İran'ın zayıflaması sebebiyle genelde bir Osmanlı tebaası, hatta çoğu zaman İstanbul Patriğinin kendisi Katogikosluğa seçiliyordu.¹⁴

Başlangıçta Rusya'nın temel kaygısını Katogikosun seçilmesi ve onaylanması sürecinde kendi etkinliğini artırmak ve fırsat olursa, Katogikosluğa Rusya tebaasının seçilmesini sağlamak oluşturunuyordu. Petersburg yönetimi, Rusya'nın İran'a karşı 1796 yılındaki askeri kampanyasında aktif şekilde yer alan Rusya Ermenileri Başpiskoposu İosif Argutinski'nin Katogikosluğa seçilmesini sağlamayı başardı. Ancak İosif Eçmiyazın'e giderken yolda öldü ve görevine başlayamadı. Yine de Rusya seçimlere katılma, Petersburg yönetimine göre ise, hatta Katogikosun unvanını onaylama hakkı elde etmiş oldu.¹⁵ Rusya bu ayrıcalığını İosif'in ölümünün hemen ardından, Baş Patriklik için iki yeni aday arasında mücadele başladığında kullanmaya çalıştı. 1807 yılında Katogikosluğa Petersburg tarafından desteklenen Taniyel I. Surmarezi (Danil) seçildi. 1809 yılında ise Rus çarı yeni seçilen Katogikosu (Yeprem I.

12 Adalian. *Historical Dictionary*. s. 184-186, 348-439; George A. Bournoutian. *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule, 1795-1828*. Costa Mesa, Cal., 1992. s. 74-75; G.A. Ezov. Eçmiyazın Patriği Tahtının Rusya Yönetimi ile İlişkilerinin Başlangıcı // *Kafkazskiy vestnik (Kafkasya Haberleri - Ç.N.)* dergisi eki. 1901. No. 10; Amfian Lebedev. II. Katerina Dönemi ve Öncesinde Rusya'daki Ermenilerin Mezhepsel Konumu. Moskova, 1909.

13 Rusya'nın daha önceki seçimlere katılımı konusunda bkz.: Ezov. *Eçmiyazın Patriği Tahtının Rusya Yönetimi ile İlişkilerinin Başlangıcı*; Papayan. *Ermeni Patrikleri*. s. 9-10.

14 Rusya'nın müdahil olması öncesindeki seçimler konusunda bkz.: Ezov. *Eçmiyazın Patriği Tahtının Rusya Yönetimi ile İlişkilerinin Başlangıcı*. s. 12-14; Kane. *Pilgrims, Holy Places*. s. 124-126; *Ermeni Gregoryen Kilisesinin Yüksek Patriği-Katogikosunun Seçimleri*. St. Petersburg, 1843. s. 6-7. Görünüşe göre, seçimlerle ilgili kesin belirlenmiş kurallardan bahsetmek imkansız.

15 Ezov. *Eçmiyazın Patriği Tahtının Rusya Yönetimi ile İlişkilerinin Başlangıcı*; Papayan. *Ermeni Patrikleri*. s. 41-53; RGIA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 6-7; G.H. Arakelyan. *Eçmiyazın Ruhani Merkezi 19. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Rusya-İran Mücadelesi Alanında: Matenadaran'daki İran ve Osmanlı Belgelerine Göre (Matenadaran: Erivan'da Antik Çağ'a ait el yazmalarının bulunduğu arşiv - Ç.N.)*. Doktora tezi özeti. Erivan, 1991. İosif'le ilgili bilgi için bkz.: P. Yudin. *Katogikos İosif, Prens Argutinskiy-Dolgorukiy: Rusya'daki Hayk Halkının Tarihi Üzerine* // Rus arşivi. 1914. No. 9. s. 58-96.

Zorakeğzi) sadece onaylamakla kalmıyor, hem de onu şahsen görüşmek için Petersburg'a gelmeye mecbur ediyordu.¹⁶ Sonraki 50 yılda Rusya Katogikos görevinin kendi tebaalarının tekeline geçmesini sağlamayı başardı. Doğu Ermenistan'ın 1828 yılında ilhak edilmesi ise Petersburg yönetiminin Eçmiyazin üzerindeki etkisini daha da güçlendirmiş oldu.

Ancak bu başarı Katogikosun yurtdışındaki itibarının düşmesi pahasına elde edilmişti. Baş Patrik görevindeki kişi Osmanlı'ya ve İran'a karşı düşmanca tavır içinde olan bir devletin tebaası olunca, bu ülkelerde yaşayan Ermeniler

Eçmiyazin'le ilişkilerin kopmuş olması ve onunla rekabet eden dini kurumlar nedeniyle, Katogikosun itibarının ve otoritesinin geri kazandırılması Rusya'nın büyük çaba sarf etmesini gerektiriyordu.

Eçmiyazin'e ruhani bağlılıklarını çok açık şekilde kabul ve ifade etmekten korkuyorlardı. Üstüne üstlük, 1828-1829 yıllarındaki Rus-Osmanlı ve Rus-İran savaşları Eçmiyazin'le onun güneyi ve batısındaki Ermeniler arasındaki ilişkileri sekteye uğratmıştı. 1831 yılında bazı zorlayıcı koşullar yumağı nedeniyle Rusya'nın Osmanlı Ermenilerinin katılımı olmaksızın ve bazı birtakım belirlenmiş usul kurallarını ihlal ederek yeni Katogikos Hovannes VIII. Garpezi'nin seçimini organize etmesiyle aradaki bağlantı

daha fazla koparılmış oldu.¹⁷ Bunun üzerine, İstanbul Patriği artık elde etmiş olduğu bağımsızlığını muhafaza etmeye çalıştı, Sis Katogikos'u ise artık Eçmiyazin'i kabul etmek istemeyenleri zaman zaman kendi ruhani himayesine almaktan geri durmuyordu. Dolayısıyla, Eçmiyazin'le ilişkilerin kopmuş olması ve onunla rekabet eden dini kurumlar nedeniyle, Katogikosun itibarının ve otoritesinin geri kazandırılması Rusya'nın büyük çaba sarf etmesini gerektiriyordu.

1831 yılında Katogikos Hovannes'in tahta oturması Rusya yönetimi tarafından özel ve görkemli bir törenle organize edildi. Tören konuşmalarında Ermeni Kilisesi'nin İran şahları dönemindeki küçük düşürülmüşlüğü onun Rusya himayesinde yeniden elde ettiği bağımsızlıkla karşılaştırılıyordu.¹⁸ "Bu törene

16 Bu karışık durumun kısa anlatımı için bkz.: Maksoudian. Chosen of God. s. 96-99; Ashjian. *Catholicoi of Etchmiadzin*. s. 49-53; George Bournoutian. Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation // Richard G. Hovannisian (Ed.). *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. London, 1997. Vol. 2. s. 98-99; P. Agayan. *Doğu Ermenistan'ın Rusya'ya Birleştirilmesi: Belgeler Derlemesi*. Erivan, 1972. s. 20-24.

17 GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. Ll. 6-8ob.; RGIA. F. 821. Op. 7. D. 175. L. 15; Ermeni Gregoryen Kilisesinin Yüksek Patriği-Katogikosunun Seçimleri. s. 13-14; V.G. Vartanyan. *Ermeni Gregoryen Kilisesi İmparator I. Nikolay'ın Politikalarında*. Rostov-na-Donu, 1999. s. 15-22. A.D. Eristov'a göre Hovannes, Ermenilerin istememesine rağmen Kafkasya idaresi tarafından Ermeni Kilisesinin başına getirilmişti. Bkz.: A.D. Eristov. *Tüm Ermenilerin Patriği V. Nerses ile Prens Mihail Semyonoviç ve Prenses Yelisaveta Ksaveriyevna Vorontsovlar: Kendi Özel Mektuplarında*. Tiflis, 1898. s. 8; ve ayrıca V.G. Gukasyan. *İstanbul Ermenileri ve 19. Yüzyılın 30-60'lı Yıllarında Milli Aydınlanma Hareketi*. Erivan, 1989. s. 44-46.

18 Tabii ki, Hanlıklar döneminde Ermeni Kilisesinin konumu bu konuşmalarda anlatıldığından bir az daha karmaşıktı. Bkz.: Bournoutian. *Khanate of Erevan*. s. 70-92.

daha fazla görkem ve şaşaa katmak” amacıyla yerli hâkimiyet, yeni Katogikosun törensel yağ sürme ayınının sadece koro şarkıları ve kilise çanlarının sesi değil, aynı zamanda yüksek sesli “Patrik çok yaşa!” nidaları, silahlı selamlama ve 101 top salvosu eşliğinde yapılması için Eçmiyazın’ e piyade taburu ve topçu birlikleri getirdiler. Resmi açıklamada şöyle deniyordu: “Kilise kubbelerinde birçok kez yankılanan tüm bu sesler o ana kelimelerle ifade edilmesi zor bir şatafat, bir azamet kattı.” Törenler akşam bol ziyafet ve havai fişek gösterisiyle sona erdi.¹⁹ Böylece, V.G. Vartanyan’ın da özetlediği gibi, “hükümet, Rusya’da Kilise Başkanına nasıl büyük bir saygınının duyulduğunu ve onun nasıl onurlandırıldığını tüm Ermenilere, özellikle yurtdışında yaşayanlara göstermek istiyordu.”²⁰ Çar I. Nikolay 1837’de Eçmiyazın’i ziyaret etti ve bu ziyaretiyle imparatorluğun himayesini teyit etmiş oldu.²¹

Bununla birlikte, bu tür himaye gösterişleri İstanbul Patrikhanesinin bağlılığını garanti etmek için yetersizdi. Ya Babıali’de kuşku uyandırma korkusundan ya da yoksa kendi hakimiyetini muhafaza etme isteğinden İstanbul ve Kudüs patrikleri, Hovannes’in, kendisinin Katogikos seçildiğini ilan eden resmi belgeyle Osmanlı sarayına heyet gönderme planlarına karşı çıkıyorlardı. Bunun üzerine Hovannes, İstanbul’da daimi elçi bulundurmaya dahil, birtakım talepleri konusunda Osmanlı Ermenilerinin rızasının alınması için Rusya hükümetinden yardım istedi. Rus büyükelçi Eçmiyazın adına yedi yıl görüşmeleri yürüttü ve sonunda 1838 yılında Eçmiyazın’ın üstünlüğünün kabul edilmesi, ancak İstanbul’da bir elçilik bulundurulmamasını içeren uzlaşa elde etmeyi başardı.²²

Petersburg yönetimi, Katogikosun yurtdışında itibar görmesinin diğer ülke Ermenilerinin onun seçimlerine katılımına bağlı olduğunu anlıyordu. Bazı yöneticiler bu konuda ihtiyatlı olunması gerektiğini düşünseler de, dönemin İçişleri Bakanı Bludov yurtdışında yaşayan Ermenilerin seçimlerin dışında bırakılmasının süregelen tarihi geleneği bozacağını kabul ediyordu. Bu nedenle de o, yurtdışındaki Ermenilerin dönemin şartları gereği 1831 yılındaki seçimlerin dışında tutulmasını zorunlu bir adım olarak kabul ediyor, ancak tahtın el değiştirmesine ilişkin yeni kuralların yurtdışındaki Ermenilerin katılımına izin vermesi gerektiğini düşünüyordu. Dahası, 1831 yılında bir

19 Tiflis Başpiskoposu Hovannes Garpezi’nin Tüm Ermenilerin Patrikliğindeki Törensel Yağ Sürme Ayınının Anlatımı // İçişleri Bakanlığı Dergisi. 1832. Bölüm 6. Kitap 1. s. 67-86 (alıntılar: s. 73 ve s. 81). Anlatım Ermeni vilayeti amiri Prens Bebutov’un siparişi üzerine yazılmıştı. Bkz.: SSTS.A. F. 11. Op. 1. D. 118. Ll. 18-29.

20 Vartanyan. *Ermeni Gregoryen Kilisesi*. s. 22.

21 Çar I. Nikolay’ın Eçmiyazın’i ziyaret etmesi ile ilgili bkz.: *Rusya’da Ermeni Gregoryen Mezhebi Kilisesi Öncesi Döneme Ait Çar Fermanları ve Kararnameleri*. Moskova, 1842. s. 324-328; ve *Ermeni Arkeoloğunun Anlatımından İmparator I. Nikolay’ın Eçmiyazın’ e ve Tiflis’e Gelişi // Russkaya starina (Rusya’nın Geçmişi - Ç.N.)* dergisi. 1909. No. 7. s. 63-80.

22 GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. Ll. 7-8ob.; RGIA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 18-21ob.; SSTS.A. F. 11. Op. 1. D. 118; SSTS.A. F. 2. Op. 1. D. 4629; Kane. Pilgrims. Holy Places. C. 130-141; Katogikosun ve Petersburg yönetiminin İstanbul’da temsilcilik kurma girişimleri de başarısızlıkla sonuçlandı. Bkz.: SSTS.A. F. 7. Op. 1. D. 263; SSTS.A. F. 5. Op. 1. D. 763.

Rusya tebaasından brinin Katogikos seçilmesinde ısrar eden hükümet gelecekte “Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan liyakat sahibi Ermeni din adamlarının, seçilmeleri durumunda, Eçmiyazin tahtına oturmalarını engelleme gibi bir niyetinin kesinlikle olmadığını” altını çiziyordu.²³ 1831’de kabul edilen geçici sistem, 1836 yılında hükümetin seçimlere yurtdışından katılımlara daha büyük ölçüde izin veren “Ermeni-Gregoryen Mezhebine İlişkin Tanzimat” yayınlaması ile gerçekten değiştirildi. Yeni kurallara göre, gerek Rusya’daki, gerekse yurtdışındaki tüm Ermeni piskoposluk bölgeleri, yerli rahipler ve Kilise Meclisi üyeleri ile birlikte Katogikosluk görevi için iki adayı seçmek üzere, Eçmiyazin’e ikişer aday gönderme hakkı elde ettiler. Daha sonra ise Rusya çarı onlardan birini seçerek onaylayacaktı. Yabancı ülke vatandaşları adaylıklarını kayabilirdi, ancak Katogikosluk tahtına oturabilmeleri için Rusya tebaalığını kabul etmeleri şartı getirilmişti. Yurtdışındaki piskoposluk sayısı Rusya’dakinden bir hayli fazla olduğundan, en azından resmen bile olsa da, yabancı ülke tebaalarına seçimlerin gidişatını önemli ölçüde etkileme olanağı tanıyordu. Rusya hükümeti, “Ermeni-Gregoryen Kilisesinin işlerinin yürütülmesine ilişkin Tanzimat ile yurtdışında yaşayan Ermenilere ülkemizde tanınan hakların önemine İstanbul’daki Ermeni Patriğinin dikkatini çekmenin fena olmayacağı” düşüncesiyle Tanzimatı Ermeniceye çevirttirerek kendi diplomatik misyonu aracılığıyla İstanbul’a ulaştırdı.²⁴

İç ve Dış Menfaatlerin Dengesi

1836 Tanzimatı Katogikosluğun yurtdışındaki saygınlığı açısından önemli olmakla birlikte, Rusya imparatorluğunun iç idari koşulları bağlamında da onun irdelenmesi gerekir. Devlet, Ortodoksluk ve Katoliklikle ilgili düzenlemeler getiren daha önceki yasalardan kaynaklanan deneyimlerden yararlanarak, çeşitli mezheplerin hiyerarşik yapısının ile bunların mensuplarının hak ve yükümlülüklerinin kesin ve açık şekilde belirlenmesi amacıyla, Kırım Müslümanları (1831), Protestanlar (1832), Yahudiler (1835) ve Karaylarla (1837) ilgili yasalar çıkarmıştı. Böylece devlet, her bir dinin kurallarına belirli ölçüde yasa gücü tanıyarak, aynı zamanda bu dinlerin meşru kurumlarını kendi talepleri ve çıkarlarına bağımlı hale getiriyordu.²⁵ Çeşitli mezheplerin hiyerarşisi artık devlet kurumlarına, onların üyeleri ise devlet memurlarına dönüşmüştü.

Bu bağlamda 1836 Tanzimatı tamamen tipik bir örnekti. O, Ermeni Kilisesine

23 Vartanyan. *Ermeni Gregoryen Kilisesi*. s. 15-21 (alıntılar: s. 19-20).

24 Bkz. *Rusya İmparatorluğu Kanunlar Fihristi*. 1857. Cilt 11. Bölüm 1. Maddeler 916-923. Seçim sürecinin kendisinin anlatımı için bkz.: Ermeni Gregoryen Kilisesinin Yüksek Patriği-Katogikosunun Seçimleri. s. 15-48. Seçimleri düzenleyen ayrıntılı kurallar Tanzimatın kabulünden sonraki ilk seçimlerin yapıldığı 1843 yılında hazırlandı (bkz. RGIA. F. 1276. Op. 4. D. 830. Ll. 14-18). Tanzimatın Osmanlı’ya bildirilmesi konusunda bkz.: SSTSA. F. 2. Op. 1. D. 4679. Ll. 22-37 (alıntılar: Ll. 22-22ob.).

25 Robert Crews, bu sürecin yönetime, tüm dinlerin düzen ve kurallarının belirlenmesinde bizzat yer alma olanağı sağladığını kaydediyor: Robert Crews. *Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia // American Historical Review*. 2003. Vol. 108. No. 1. s. 50-83.

Ortodokslukla ilgili düzenlemelerde kullanılan çok sayıda kurumsal şekil kattı. Ortodoks Patrikliği 1721 yılında feshedilerek onun yerine Kutsal Kilise Meclisi getirildiği halde, Katogikosluk görevinin muhafaza edilmesine rağmen, Ermeni Kilisesi diğer tüm konularda kurumsal olarak Ortodoks Kilisesine giderek daha çok benziyordu. Tanzimat, 1807 yılında oluşturulan Kilise Meclisine yeteri kadar geniş yetkiler tanıyarak Katogikosun hâkimiyetini sınırlayan eşit yetki ilkesini getirdi. Eskiden bizzat Katogikosun tasarrufunda olan kararların (örneğin, piskoposluk dairelerine piskoposların atanması ve s.) artık çar tarafından onaylanması gerekiyordu. Tanzimat, aynı zamanda, kilisenin yönetilmesi üzerinde kontrol için savcılık görevi ihdas etti, piskoposluk bölgeleri düzeyinde ise kilise kurulları ve ruhani yönetimler getirdi. Genel olarak Tanzimatın, Ermeni Kilisesi kurumlarına dayanmakla birlikte aynı zamanda önemli konularda kilise kanunlarının ve geleneklerinin dışına çıktığını söylenebilir.²⁶

Teorik olarak 1836 Tanzimatı, Rusya imparatorluğunun Ermeni Kilisesine yönelik iç ve dış talepleri arasında bir denge kurmuş oldu. Pratikte ise hükümet çoğu zaman iki gereksinim arasında tercih yapmak zorunda kalıyordu. Şöyle ki, devletin resmi taleplerine itaat göstermek Katogikosun yurtdışındaki itibarının azalması eğilimine neden oluyordu. Rusya yönetimini karşısında, gelecekte yurtdışındaki Ermeniler üzerinde daha çok etkiye sahip olmak karşılığında Katogikosun hangi düzeye kadarki "keyfilğini" sineye çekmeye hazır olduğu sorusu duruyordu. Katogikosun hangi ülkenin tebaası olması gerektiği konusu da bu soruyla sıkı bir şekilde bağlantılıydı: Hangi ülkenin tebaası olan Katogikos dış etki ve iç kontrol tercihleri arasında istikrarlı bir denge sağlayabilirdi: Rusya'nın mı, Osmanlı'nın mı? 19. yüzyılın ortalarına doğru İstanbul Ermenilerinin Eçmiyazın'e tam ruhani bağımlılığa karşı direnişi çarlık yönetimini Osmanlı'dan olan adayları tercih etmeye zorladı.

Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazın'le bağlarının yeniden kurulması ve onların Katogikosluk seçimlerine eksiksiz olarak katılımlarını sağlamak için Rusya yönetiminin bir hayli zaman harcaması gerekti. Yurtdışında yaşayan Ermenilerin çoğu, onların katılımı olmadan hazırlanan ve onlara göre, her

**19. yüzyılın ortalarına
doğru İstanbul
Ermenilerinin
Eçmiyazın'e tam ruhani
bağımlılığa karşı direnişi
çarlık yönetimini
Osmanlı'dan olan
adayları tercih etmeye
zorladı.**

26 Ashjian. *Catholicoi of Etchmiadzin*. Pp. 16-18; Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüsü St. Petersburg Şubesi, Doğu Bilimleri Arşivi (sonraki dipnotlarda: SPb FİV RAN AV). F. 58. Op. 1. D. 118. Ll. 9-9ob.; Aynı yerde. F. 58. Op. 1. D. 141. Ll. 1-5; Aynı yerde. F. 58. Op. 1. D. 123. Ll. 1-3ob. Tanzimatın içeriğinin ayrıntılı özeti ve yorumu için bkz.: Vartanyan. Ermeni Gregoryen Kilisesi s. 10-15, 23-45. Tanzimatın tamamını da aynı yerde (s. 46-70) ve Çarın Fermanları, s. 12-117'de bulabilirsiniz. Diğer değerlendirmeler için ayrıca bkz.: H.F.B. Lynch. *Armenia: Travels and Studies. Vol. 1: The Russian Provinces*. Beirut, 1967 [yeniden baskı]. s. 233- 236; Maksoudian. *Chosen of God*. s. 102-106. Tanzimatın hazırlanması süreci ile ilgili bkz.: V.G. Tunyan. *Ermeni Kilisesinin "Tanzimatı"*, 1836-1875. Erivan, 2001. s. 3-52.

şeyden önce Kilise Meclisine aşırı büyük yetkiler vererek Katogikosun hakimiyetini aşırı sınırlayan 1836 Tanzimatından memnun değillerdi.²⁷ Tanzimatın yayınlanmasından sonra 1843 yılında yapılan ilk seçimler sırasında Rusya hükümeti, Katogikosluk tahtında hatta Rusya'ya sempati duyan bir Osmanlı tebaasını onaylamaya bile hazır olduğunu ortaya koyarak, yurtdışı Ermenilerin katılımındaki istekliliğini sergiledi. İstanbul Patrikhanesi, heyet yerine kendi irade beyanlarının yer aldığı resmi belge göndermeye karar verdi. Kudüs Patrikhanesine bağlı olan Ermeniler de aynısını yaptılar. En sonunda Hindistan ve İran'dan da yazılı irade beyanları geldi. Ancak Eçmiyazın'da bizzat bulunan tek yabancı ülke tebaası, İstanbul Patriğinin özel temsilcisi oldu. Bununla birlikte bu temsilci çok sayıdaki Osmanlı delegesi adına konuşma ve oy kullanma hakkına sahipti. Böylece, yabancı ülkelerdeki Ermenilerin seçimlere katılımı sağlanmış oldu. Anlaşılan, seçimleri kazanan aday Nerses Efendi Osmanlı Ermenilerinin desteğine sahipti.²⁸

Rusya yönetiminin ikilemi olan ülke içi ve dış politika menfaatlerin uzlaştırılması konusu Katogikos Nerses Efendi'nin (Aşdaragazi) şahsında, galiba, en belirgin şekilde ortaya çıkmıştı. Bir taraftan, Nerses Efendi deneyimli ve yaygın kanıya göre, etkili bir idareciydi. O, Tiflis'te akademi kurmuş ve 1830 yılında Rusya'nın yeni piskoposluk bölgesinin ilk Başpiskoposu olmuştu. Kafkasya Valisi Mihail Vorontsov, Nerses Efendi'nin Katogikosluğa atanmasının "Ermeni Kilisesinin yapısı ve onun işlerinin düzene sokulması bağlamında en faydalı etkiye sahip olduğunu" yazıyordu. Nerses Efendi'nin yurtdışındaki etkisi daha da büyüktü. Resmi açıklamada, 1843 yılında onun seçilmesi biraz abartılarak ve açık bir şekilde haklı gösterilmeye çalışılarak şöyle deniyordu: "Ermeni Kilisesi başkanının seçildiği haberi henüz yeni yayılmıştı ki, Ganj kıyılarından Neva kıyılarına, Karpatlardan Emmaus'a kadar her yerde hep bir ağızdan Nerses ismi duyuldu." Dahiliye Nazırlığı, İstanbul Patrikhanesine bağlılığın kabul ettirilmesi ve yurtdışından manastır için bağışların artması başarısını Nerses Efendi'ye mal ediyordu. Kısmen onun çabaları sayesinde Babıali 1844 yılında Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazın'le doğrudan ilişkiler kurmasına izin verdi. İstanbul Ermeni cemaati Nerses Efendi'yi tanımayı kabul etti ve Kırım Savaşı'nın hemen öncesinde hatta kendi şehirlerinde Eçmiyazın'ın daimi elçisini bulundurmaya hazır olduklarını ifade ettiler.²⁹

27 Bu memnuniyetsizlikle ilgili olarak bkz.: SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 141; SSTSAs. F. 7. Op. 1. D. 889, özellikle Ll. 21-33ob.; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 1. Ll. 16-36, 151-189; RGİA. F. 1276. Op. 4. D. 830. L. 41; ve RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 15ob., 63-65, 76; Ashjian. *Catholicoi of Etchmiadzin*. s. 70-71; Bardakjian. *Armenian Patriarchate*. P. 100; V.S. Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Millî Mesele: 19. Yüzyıl – 20. Yüzyıl Başları*, St. Petersburg, 1998. s. 701-711.

28 Ermeni Gregoryen Kilisesinin Yüksek Patriği-Katogikosunun Seçimleri. s. 15-48; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 31. Ll. 117-141; GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. Ll. 8ob.-9; Eristov. *Tüm Ermenilerin Patriği*. s. 14.

29 Ermeni Gregoryen Kilisesinin Yüksek Patriği-Katogikosunun Seçimleri. s. 48 (alıntı); Gukasyan. *İstanbul Ermenileri*. s. 45-46; GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. Ll. 9-10; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 28ob.-29, 32; Ronald Grigor Suny. *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington, 1993. s. 40. İstanbul Patriği 1844 yılından başlayarak Katogikosun daimi elçisi olarak kabul edildi. Bkz.: Bardakjian. *Armenian Patriarchate*. s. 96. Yine de Eçmiyazın'e bu bağlılığın şartlı bir bağlılık olduğunu altını çizmek gerekir. Bkz.: Kane. *Pilgrims, Holy Places*. s. 144-148. Nerses Efendi'nin önceki kariyeri konusunda bkz.: Bournoutian. *Eastern Armenia*. s. 103-106.

Diğer taraftan, birçokları Nerses Efendi'nin 1836 Tanzimatına saygı göstermeyen iktidar hırslı biri olduğunu düşünüyordu. Kafkasya Valisi Paskeviç, Nerses Efendi'yi çıkarıcı bir entrikacı olarak görüyordu. Doğu Ermenistan'ın 1828 yılında ilhak edilmesiyle Paskeviç, Nerses Efendi'yi Bessarabya'daki yeni Ermeni piskoposluk bölgesine Başpiskopos görevine atayarak (1830) onu Kafkasya'dan uzaklaştırdı. Ancak bu uzaklaştırmanın Nerses Efendi'yi Eçmiyazin'in işleri konusundaki etkisinden mahrum bırakmadığı anlaşılıyor.³⁰ 1843 yılında Katogikos olmasının ardından Nerses Efendi Tanzimatta yer alan ve onun görüşüne göre, Katogikosun onuru ve tarihi ayrıcalıkları ile çelişen sınırlamalara kararlılıkla direndi. Kilise Meclisinin kanuni dayanaktan yoksun olduğunu ireli sürerek, onun rolünü neredeyse sıfıra indirdi ve Mecliste oluşan boş yerlere yeni atamalar yapmadı. O, aynı şekilde, yeni piskoposlar atamayı da reddederek onların yerlerini boş bıraktı. Böylece, onları kendi güvenilir adamları aracılığıyla yönetmeye ve gelirlerini tamamen kontrol etmeye başladı. Nahçıvan Başpiskoposu Petersburg'a gönderdiği mektubunda, Katogikosun "her şeye Asya despotizmi gözüyle bakarak" Tanzimatı tamamen hiçe saydığı konusunda ağlayıp sızlanarak şikayet ediyordu: "Patriğin yasalara itaat etmemesi gerek benim piskoposluk bölgemde, gerekse Rusya genelindeki Ermeni ruhbaniyetindeki düzensizlik ve musibetlerin kaynağıdır." Dahiliye Nazırlığı, Başpiskoposun görüşünü destekleyerek, "Patrik Nerses Efendi'nin sınırsız despotizminin onun tüm hareketlerinde gözlemlendiğini" kabul ediyordu.³¹ Bu açıdan bakıldığında, devlet yurtdışında saygı ve itibar gören, ancak "içeride" zor yönetilebilen bir Katogikosa sahip olmuştu. Bir başka deyişle, Nerses Efendi ve akabinde onun halefleri, Katogikosun görev ve amacını, onu yasayla ve müşterek yönetim şekliyle sınırlandırılmış bir devlet memuru olarak gören çarlık otokrasısından farklı algılıyorlardı.³² Nerses Efendi'nin içişleri bakanına Katogikosun haklarını korunmasına ilişkin mektubu yazarken elinde kalem ölmüş olması yeteri kadar anlamlı ve açıklayıcıdır.³³

Fakat ülke içi nitelik taşıyan tüm bu zorluklara rağmen, uluslararası durum dış politika boyutunu ön plana çıkarıyordu. Nerses Efendi'nin öldüğü 1857senesine gelindiğinde Kırım Savaşı sonucunda İstanbul'la Eçmiyazin

30 Bkz.: Prens Şerbatov. *General Feldmareşal Prens Paskeviç: Hayatı ve Faaliyetleri*. St. Petersburg, 1891. Cilt 3. s. 317-322; Tunyan. *Ermeni Kilisesinin "Tanzimatı"*. s. 3-4; Kane'e göre, Yönetimin, Nerses Efendi'yi Eçmiyazin'den atmaya yönelik daha önceki girişimlerine rağmen, onun adaylığının onaylanmasına ilişkin karar almasının nedenlerini Mihail Vorontsov'un onu olumlu biri olarak değerlendirmesinde ve yönetimi saygın müttelik arayışlarına iten Kafkasya'daki askeri durumda aramak gerekir. Bkz.: Kane. *Pilgrims, Holy Places*. s. 142-143.

31 Eristov. *Tüm Ermenilerin Patriği*. s. 5-8; Vartanyan. *Ermeni Gregorjen Kilisesi*. s. 8, 17; SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 81; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 12ob.-14ob.; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 31. Ll. 1-102ob. (alıntılar: Ll. 26, 27ob. ve 43); SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 141. Ll. 3-3ob.; Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele*. s. 102; Tunyan. *Ermeni Kilisesinin "Tanzimatı"*. s. 67-92. Bu çatışma hiç çözülemedi ve yalnız 1856'da Nerses Efendi'nin ölümü ile son buldu.

32 SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 141. Bu görüş farklılığı Nahçıvan Başpiskoposu ile Nerses Efendi arasındaki çatışmada açıkça görüldü. Bkz.: RGİA. F. 821. Op. 7. D. 31.

33 Nerses Efendi'nin ölümüyle ilgili bkz.: Ashjian. *Catholicoi of Etchmiadzin*. s. 66.

arasındaki bağlar yeniden kopmuştu ve Babıali Rusya'nın müdahalesine daha fazla kuşkuyla yaklaşıyordu. Dahası, Osmanlı üzerinde önemli etkiye sahip olan batılı devletler, Rusya'nın güneye doğru yayılmasını kısmen önlemek için Osmanlı Ermenilerini kendi etki alanlarına çekmeye çalışıyorlardı. Batılı misyonerler hatta Anadolu'nun en ücra doğu bölgelerine ve İran'a kadar giderek Ermenileri Katolikliğe ve Protestanlığa yönlendiriyorlardı.³⁴ 1850-1860 döneminde Fransa ve İngiltere önderliğinde Protestanların ve Katoliklerin Ermeni nüfus içinde 1836 Tanzimatı ile ilgili hoşnutsuzluk uyandırmak, onların Eçmiyazın'le bağlarını koparmak ve ruhani anlamda onların Osmanlı topraklarında bulunan Sis'in itaatine geçmesini sağlamak için nasıl her türlü yola başvurduklarını Rus elçisi İgnatev 1874 yılında yazıyordu.³⁵ Vali Baryatinskiy ise 1857 yılında şunları yazıyordu: "Ermeniler (Osmanlı) ya bizim kollarımıza atlayacaklar, ya da kendi istek ve sempatilerini herhangi başka bir devlete yöneltecekler."³⁶

Bu koşullarda çarlık yöneticileri Patrik tahtında İstanbul Ermenilerini tatmin edebilecek bir Osmanlı tebaasının bulunmasında daha fazla avantaj sağlayacağını düşündüler. Osmanlı Ermeni cemaati eski İstanbul Patriği Madteos Efendi'nin (Çuhacıyan) adaylığını desteklediğinde Petersburg yönetimi İstanbul cemaatine engel olmadı ve o da Eçmiyazın seçim meclisindeki üstünlüğünü (116 oydan 90'ı) kullandı.³⁷ Hatta İstanbul'daki Rusya Büyükelçiliğinin Madteos Efendi ile ilgili olumsuz görüş bildirmesine rağmen, çar onun Katogikosluk unvanını onayladı.³⁸ Böylece, 1858'de son 50 yılda ilk kez bir Osmanlı tebaası Katogikos oldu. Madteos Efendi'nin seçildikten sonra geldiği Tiflis'te yönetimin, Ermeni cemaatinin ve çeşitli heyetlerin tepkilerini anlatan Kafkasya valisi yazı işleri müdürü şöyle yazıyordu: "Genel olarak, onun seçilmesini Doğu politikamızın zaferi olarak görüyorlar. Bu seçimin Rusya açısından, belki de onun silahla elde ettiklerinden bile daha yüksek değere sahip, büyük bir zafer olduğunu iddia edenler bile var."³⁹

34 Katogikos Hovannes "İngiliz misyonerler" tehdidine (sonradan anlaşıldığı üzere, biraz abartarak) daha 1830'lu yıllarda işaret etmişti. Bkz.: SSTS.A. F. 11. Op. 1. D. 699. Ancak batılı ülkelerin varlığı hatta Kırım Savaşı'na kadar yine de belli ölçüde hissediliyordu. Bkz.: Kane. Pilgrims, *Holy Places*. s. 135-136. Genel olarak misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyeti konusunda bkz.: Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*. London, 1993; Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. London, 1998. Ch. 5.

35 Kont N.P. İgnatyev (1864-1874)'in Notu, Fransızca // *Dışişleri Bakanlığı Mecmuası*. 1914. Cilt 3. No. 1. s. 125-126; SPb FIV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 118. Ll. 4, 9ob.

36 Eristov. Tüm Ermenilerin Patriği. s. 95-96 (alıntı). İstanbul'da değişen durumlarla ilgili bkz.: RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 32ob.-37ob.; GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. Ll. 10-11; GARF. F. 730. Op. 1. D. 1177. Ll. 4ob., 22ob.-24; Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tarafından Toplanan Belgeler (sonraki dipnotlarda: AKAK). Cilt 12. Tiflis, 1904. s. 532-536.

37 Eçmiyazın'e Batı Ermenilerinin sadece 2 delegesi geldi, ancak onlar 45 Osmanlı piskoposluğunun 90 oyunun temsil ediyorlardı.

38 GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. L. 11; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 37ob.-38; AKAK. T 12. C. 531; Ashjian. *Catholicoi of Etchmiadzin*. s. 67-68.

39 Alıntı: V.G. Tunyan. *Eçmiyazın Tahtı: 19. Yüzyıl – 20. Yüzyıl Başları*. Erivan, 2001. s. 60.

Fakat, ülke içi politika açısından bakıldığında, Madteos Efendi'nin yönetimi öncelerden daha "keyfiydi". Nerses Efendi gibi Madteos Efendi de meclis yönetimini reddediyor ve piskoposları hükümetin onayı olmadan atıyordu. Onun 1836 Tanzimatı konusundaki görüşleri, Katogikosun dünyevi yönetimden bağımsızlığının sağlanmasına ve Kilise Meclisinin tasfiye edilerek yerine istişare kurulu kurulmasına ilişkin yeni öneriler getirdiğinde açıkça ortaya çıktı. Eçmiyazın keşişleri de Madteos Efendi'nin kilise kurallarını ihlal etmesinden şikâyetçiydiler. Katogikos, Nahçıvan piskoposu ile mücadeleyi de sürdürüyordu.⁴⁰ Onun döneminde devletin Ermeni Kilisesine konusundaki iç ve dış politika yaklaşımları arasındaki çelişkiler özellikle şiddetli hale gelmişti: Eçmiyazın'ın İstanbul üzerindeki etkisi, çarlık yönetiminin kendi kanunlarını hafifsemeye ve Katogikosun apostolik kilisenin tarihi kanunlarına dayanarak yönetmesine izin vermeye hazır olması ile ilintiliydi.

Bununla birlikte, 1860'lı yılların başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durum, Katogikosla yurtdışındaki Ermeniler arasındaki bağların güçlendirilmesi gerekliliğini daha belirgin hale getirdi. 1863 yılında kendilerine özerk yönetim hakkı tanıyan yeni "anayasanın" (Sahmanatrutyun'un) onaylanmasını (1856 Islahat Fermanına - Hatt-ı Hümayun'a dayanarak) sağlayan İstanbul cemaati bağlamında bu görev, artık özellikle hassas hale gelmişti. Rusya hükümeti, Osmanlı Ermenilerinin yeni statü kazanmalarının ve onların Sis Katogikosuna yönelmeleri ihtimalinin doğuracağı sonuçlar konusunda çok endişeliydi ve bu nedenle de hatta 1836 Tanzimatının yabancı ülke tebaası olan Ermenilerin katılımıyla yeniden görüşülmesi ve Ermeni Kilisesi kanunları ile uyumlaştırılması olasılığını ciddi ciddi müzakere ediyordu. Rus elçi İgnatyev İstanbul'dan şu çağrıyla yapıyordu: "Ermeni halkının Rusya'nın savunmasına ve himayesine asırlar boyu süregelen inancında tereddütlerin meydana gelmeye başladığı bu dönemde, yüzyıllar boyunca Doğu'daki politik varlığımızın sembolüne dönüşecek şekilde himaye ettiğimiz bu halkların bize olan güvenini sarsacak her türlü nedenin ortadan kaldırılması her zamankinden çok daha önemli hale gelmektedir."⁴¹ Dolayısıyla, 1865 yılında Madteos Efendi'nin ölümü üzerine hatta Dahiliye Nazırlığı bile Osmanlı tebaası bir Katogikosun gerekliliği konusunda görüş beyan etmişti.⁴²

Bununla birlikte, çarlık yönetimi Osmanlı Ermenilerinin seçimlere katılımının ayrıntılarına, özellikle de Osmanlı'daki topluluğun teşkilatlanmasındaki önemli değişiklikler ışığında, daha fazla odaklanmış bulunuyordu. Ermenilerin Fransa'da eğitim görmüş yeni kuşağı daha savaş öncesinde kamu görevlerinde

40 GARF. F. 730. Op. 1. D. 1177. Ll. 6ob.-8ob.; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 36ob.-40ob., 63ob.-64; SSTSA. F. 7. Op. 1. D. 889. Ll. 39ob.-40.

41 SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 118. Ll. 7ob.-8.

42 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 41-45ob.; SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 141. Ll. 3-3ob.

daha aktif bir pozisyona gelmişlerdi ve kolektif kararların alınmasında geleneksel Ermeni eşrafının ayrıcalıklarına itiraz etmeye başlamışlardı.⁴³ Milli Nizamname (Azkayin Sahmanatrutyun) ile birlikte “Jön Ermeniler” rahiplerin sultasını ve dolayısıyla eşrafın (üstünlerin) Ermeni milleti içindeki tahakkümünü kırmayı başardılar. Milli Nizamname tüm imparatorluk Ermenilerinin yönetimini İstanbul’da toplarken, sıradan Ermeniler giderek daha fazla Avrupalılaşıyorlardı, onların bilinçleri ise Ermeni aristokrasisinin geleneksel bilincine kıyasla daha fazla millileşiyordu.⁴⁴ İğnatyev’in sabrı ve azmi Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazin’den kopmasını engelledi. Ancak bu başarının ardından yeni bir tehlike doğdu: İstanbul cemaati Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermeni piskoposlukların sayısının çokluğundan yararlanarak, Çarlık yönetimi için politikadan uzak olmaları nedeniyle değerli olan Rusya Ermenileri arasından yeni bir ideolojiyi yayabilirdi.

*Milli Nizamname
(Azkayin
Sahmanatrutyun) ile
birlikte “Jön Ermeniler”
rahiplerin sultasını ve
dolayısıyla eşrafın
(üstünlerin) Ermeni
milleti içindeki
tahakkümünü kırmayı
başardılar.*

Bu nedenle Rusya yönetimi, başkent dışında yaşayan daha fazla Rusya yanlısı Osmanlı Ermenilerinin cemaatin işlerine katılımının artırılması yollarını aramaya başladı.⁴⁵ Öyle oldu ki, Osmanlı Ermenilerinin, yeni Katogikos adayının görüşüldüğü kurultayı İstanbul’da düzenlendi. Şöyle ki, İstanbul

cemaati bu süreci tam kontrolü altında tutuyordu ve 1863 Milli Nizamnamesi bu tekeli daha da pekiştirmişti. Osmanlı Ermenileri adından Eçmiyazin’e delege olarak gönderilen bir veya iki temsilci Osmanlı İmparatorluğu’ndaki tüm Ermeni piskoposluklar adına oy kullanma hakkına sahipti. Rus Çarının, Osmanlı Ermenilerini kazanma isteğiyle, en çok oy alan adayı geri çevirmekten sakındığı hesaba katılırsa, Katogikos seçimlerinin en az Eçmiyazin’de olduğu kadar İstanbul’da yapıldığını söylemek mümkün. İstanbul dışında yaşayan Ermeniler ise, en iyi halde, bu seçimlerde sınırlı bir role sahiptiler.⁴⁶

Petersburg yönetimi bunu biliyordu ve kendisinin İstanbul büyükelçiliğinin,

43 Örneğin, Fransa’da yaşayan İstanbul Ermenileri, Madteos Efendi’nin onaylanmaması için 1858’te Rusya’ya mektup göndermişlerdi. Bkz.: Tunyan. *Eçmiyazin Tahtı*. s. 57-58.

44 Bu süreçlerle ilgili olarak bkz.: RGİA. F. 821. Op. 150. D. 474. Ll. 40ob.-41; Nersoyan. *Laity in the Administration*. s. 108-113; Libaridian. *The Ideology of Armenian Liberation*. s. 102-122; Vartan Artinian. *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863*. İstanbul, 1988, özellikle s. 51-91; Roderic Davison. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. New York, 1973. s. 60-62, 114-135; Louise Nalbandian. *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of the Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*. Berkeley, 1963. s. 42-48; Hagop Barsoumian. *The Eastern Question and the Tanzimat Era // The Armenian People*. s. 195-198.

45 Rusya’nın İstanbul Büyükelçiliği görevlisi N. İvanov bu farklılığa dikkat çekmişti: GARF. F. 730. Op. 1. D. 1177. Ll. 5, 15, 18.

46 Bu bağlamda, tabii ki, 1831’de Hovannes’in seçilmesi istisnayıdır. Belirtmek gerekir ki, koşulların her defasında değişmesi nedeniyle tüm seçimler gerçekten de diğerlerinden farklıydı ve herhangi bir seçimi “tipik” olarak göstermek mümkün değil.

oradaki Ermenilerin en çok arzu edilir aday üzerinde uzlaşmalarını sağlama yeteneğini çok önemli buluyordu. Şöyle ki, İgnatyev'in sözlerine göre, 1866 yılında Fransa yanlısı fırkanın etkisini ortadan kaldırmak ve Rusya'nın tercih ettiği Kevork Efendi'nin oybirliğiyle seçilmesini sağlamak için "muazzam çaba" sarf etmek gerekmişti. Ardından Kevork Efendi Eçmiyazın'de yapılan seçimlerde Katogikos seçilmişti.⁴⁷ Ancak, 1860'lı yıllardan başlayarak Petersburg yönetimi, İstanbul üzerindeki Batı etkisinin giderek artmasından kaynaklanan tehlikeleri dikkate alarak, eyaletlerdeki Ermenileri sürece katmak suretiyle İstanbul'un tekeline kırma olanakları arayışı içine girdi. Örneğin, Hariciye Nazırlığı 1865 yılında hükümetin "halkın iradesinin bir tek İstanbul cemaati tarafından değil, milletin çoğunluğu tarafından ifade edilmesi için Eçmiyazın'deki seçimlere Osmanlı İmparatorluğundaki tüm Ermeni piskoposluklarının temsilcilerinin katılabilmesini İstanbul'daki büyükelçilik aracılığıyla garanti etmesini" gerekli gördüğünü açıkladı. Buna rağmen hükümet yalnız 1884 yılında, İstanbul'dan gelecek herhangi bir delegenin veya belgenin tüm Osmanlı Ermenilerinin değil, sadece İstanbul Patrikhanesinin iradesini ifade ettiğinin kabul edileceğini ilan ederek, bu ilke üzerinde ısrarcı olmaya başladı.⁴⁸

Daha önce Osmanlı İmparatorluğunda piskoposluk yapmış Kevork Efendi'nin 1866 yılında Katogikos seçilmesiyle birlikte, Petersburg yönetiminin Osmanlı tebaası adaylardan yana tercih kullanması Rusya Ermenilerinde, özellikle de Eçmiyazın'ın ruhban çevrelerinde dargınlıklara neden olmaya başladı.⁴⁹ Madteos Efendi'den kesinlikle memnun olmayan bazı papazların başlarına geçecek yeni bir Osmanlı adayından dolayı hoşnutsuzlukları daha da arttı. Üstüne üstlük, Kevork Efendi'nin oybirliğiyle seçilmesini isteyen Rus yöneticiler de onlara baskı yapıyordu. Osmanlı heyetinin "kibirliliği" bu hoşnutsuzluğu daha da artırıyordu. Seçimlerde hazır bulunan Dahiliye Nazırlığı temsilcisi, hükümetin piskoposluklar arasında birlik ve bütünlüğü destekleme gayretinin "onu Sahmanatruytyun'un küstahça şartlarından yakışık almayacak şekilde bağımlı hale getirdiği ve hem yerli Ermeni piskoposluklarının Hükümete en sadık ruhban yönetimini, hem de Osmanlı çoğunluğunu himayeyi sadece bizim zayıflığımız olarak gören laik Ermenilerin büyük bir bölümünü de kendisine karşı çıkardığı"⁵⁰ şeklinde görüş beyanında bulunmuştu. Altını

47 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 49ob.-50; İgnatyev'in Notu. s. 125-126. Kevork Efendi'ye gelince, büyükelçilik Fransa gazetelerinin onunla ilgili şu görüşünü bildirmişti: "est vendu corps et ame a la Russie" ("*Bedenini ve ruhunu Rusya'ya satmış*" - Ç.N.). GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. L. 12.

48 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 44-45ob., 48ob.-51, 55-57 (alıntı: L. 45ob.); RGİA. F. 1276. Op. 4. D. 830. L. 39; Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele*. s. 474; Tunyan. *Eçmiyazın Tahtı*. s. 94-95, 100.

49 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 31. Ll. 125ob.-126. Aynı zamanda, Kevork Efendi'nin, Eçmiyazın'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki itibarının yükseltilmesi için aktif bir şekilde çalıştığı da belirtmek gerekir. Ancak o, bu bağlamdaki temel amacına (İstanbul'da temsilcilik kurulması) ulaşamadı. Bkz.: SSTS. F. 7. Op. 1. D. 263; ve SSTS. F. 5. Op. 1. D. 763.

50 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 54ob.-55. Bu satırlar belgenin aslında gözlemcinin kendisinin sözleri olarak geçmiyor. Ancak metnin yapısından bunların onun sözleri olduğu anlaşılıyor.

çizerek belirtmek gerekir ki, Eçmiyazın ruhban sınıfının (özellikle de Kilise Meclisi üyelerinin) en önemli işlevlerinden birisi de Katogikosla birlikte Ermenilerin ruhani işlerini ortaklaşa yönetmekti. Bu şekilde Katogikosun hakimiyeti sınırlandırılmaktaydı ve hükümet Eçmiyazın ruhban sınıfının devre dışı bırakılmasını göze alacak lükse sahip değildi.

Çatışma ve Yeniden Yapılanma

Eçmiyazın'ın Rus dış politikası için yararlı bir araç olabileceği inancı, hükümetin Ermeni Kilisesi meselesi ile ilgili görüş ufkundan hiçbir zaman tamamen kaybolmadı. Ancak, 1890'lara doğru Petersburg yönetimi Katogikosun hâkimiyetinin desteklenmesine yönelik geleneksel politikasını gözden geçirdi ve yeni bir rota üzerinden devam etme kararı aldı. Ancak bu yeni politika 1903-1905 yıllarında Ermeni Kilisesinin malvarlığının sekülerleştirilmesi ile ilgili başarısız deneme ile sona erdi. Bu tutum değişikliğinin arkasında, 1880'lerde kabul edilen genel Ruslaştırma politikası dışında, iki temel faktör bulunuyordu. Birincisi, yukarıda anlatılan idari sorunların büyük çoğunluğu halen devam ediyordu ve hatta daha da ciddileşmişlerdi. Katogikos yurtdışındaki Ermeniler üzerindeki egemenliğin tek elde toplanması için mücadele ederken, Ermeni Kilisesinin Rusya içerisindeki işlerinin yönetimi, en azından Petersburg yönetiminin gözünde, giderek daha kaotik ve kontrol edilemez hale geliyordu. İkincisi ise, Ermeni milliyetçiliğinin yükselişi Eçmiyazın'e yönelik geleneksel devlet himayesini gözden geçirmeye zorluyordu: Rusya'nın yurtdışındaki etkinlik alanının genişletilmesinde bir araç olacağı yerde Katogikos Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğundan bağımsızlığı ile ilgili tehlikeli fikirlerin Rusya'daki kılavuzu olarak ortaya çıktı. 1890'lı yıllardan başlayarak devletle Ermeni Kilisesi arasındaki ilişkiler Petersburg yönetimi için Ermeni bölücülüğü ile mücadeleyi de içermeye başladı ve bu da nihayetinde Ermeni ruhbanlığının "politikadan" arındırılması için köklü değişikliklere gidilmesini gerektiriyordu.

Rusya'nın Eçmiyazın'le ilgili politikası konusunda duyduğu kuşku ilke kez açık şekilde dile getiren Moskovskiye Vedemosti'nin (*Moskova Haberleri*) genel yayın yönetmeni Mihail Katkov oldu. O, Ermeni Kilisesinin diğer mezheplerden farklı olarak geniş özerkliğe sahip olmasını eleştirmekle kalmayarak şunları kaydediyordu (1866): "Milli bir kilisenin politik niteliğe sahip olmaması mümkün değildir. Ancak söz konusu durumda bu politik niteliğin Rusya tebaasının yükümlülükleri ile tam da özdeş olmadığı inkar edilemez." Bu bağlamda Katkov, Kırım Savaşı döneminde Nerses Efendi'nin Osmanlı piskoposluklarına piskopos atamayı sürdürdüğünü, İranlı aracılardan Osmanlılarla ilişkiler yürüttüğünü, savaş sonrasında ise Ermeniler için Batı ülkeleri içinden himayeci arayacağı imasında bulunarak hatta Dahiliye

Nazırlığını tehdit ettiğini hatırlatıyordu. Katkov, Rusya'nın çıkarlarının “Rusya hudutları içinde kendisini aynı zamanda uluslararası bir güç olarak gören bir Rusya tebaasının var olmasına” izin vermemesi gerektiği sonucuna varıyordu. Katkov, buna dayanarak, hatta Katogikosluğun Rusya'nın hudutları içinde bulunmasının gerekliliği konusundaki kuşkularını dile getirerek bunun “iki tarafı da keskin kılıç” olduğunu iddia ediyordu. Katkov'a göre, Katogikos için tek arzu edilen şey “kendisini Hayk halkının değil, Gregoryen inancının temsilcisi olarak kabul etmekle kendi cemaati üzerinde politik etkiden vazgeçmesi ve kendisinin hiç de az olmayan dini işleriyle kesinlikle yetinmesi gerekiyordu.”⁵¹ Katkov, şöyle yazıyordu: “eğer Rusya, Ermeni Kilisesi içinde ‘politikanın’ kökünü kazımak istiyorsa, Osmanlı Ermenilerinin manevi olarak Eçmiyazın'a bağlanması için çalışmaması gerekir.”⁵²

Katkov'un görüşlerini üst düzey yetkililerin hepsi paylaşmasa da, 1860'ların ortalarında bu fikirler çok da aşırı ve aykırı gözüküyorlardı. 1863 Polonya ayaklanması, Rusya otokrasisinin önceliklerini, merkezle taşra arasındaki ilişkileri kuvvetlendirme yönüne kaydırdı ve aynı zamanda imparatorluğun politikasının çok daha milliyetçi renklere bürünmesine neden oldu. Bu süreçte Katkov bizzat başrol oyunculuğu yaptı.⁵³ Katogikoslukla ilgili 1865'te düzenlenen özel konferansta Kafkasya Valisi Baryatinskiy, Eçmiyazın'ın politik öneminin artmasının kaçınılmaz olarak “bölücülüğe” yardımcı olacağı tezini ortaya attı. İçişleri Bakanı Pyotr Valuyev de Rusya'daki ve yurtdışındaki Ermenilerin ulusal bağımsızlık emellerini hatta dolaylı olarak destekleyebilecek her şeyden kaçınılması gerektiğinin altını çizdi.⁵⁴

Buna rağmen, 1870'lerde yönetimin Katogikos konusundaki tutumunda kararsızlık sürüyordu. Dahiliye Nazırlığı, 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı sonrasında bu konuya yeniden eğilerek, Ermenilerin bağımsızlık emelleri ile mücadele etmek yerine bu emelleri doğuran nedenlerin yok edilmesi gerektiğine dikkat çekiyordu ve Katogikosla açık çatışmanın arzu edilmez olduğunu altını çiziyordu: “Patriğin, yönetimin onun davranış tarzından tam da memnun olmadığını idrak etmemesi mümkün değildir. Bunu idrak ediyor olması, onu Rusya'ya ve Eçmiyazın tahtına bağlayan çıkarlar önemli olduğu sürece ve köşeye sıkıştırılmaması kaydıyla, Katogikosu aşırılıklara gitmekten

51 Kendilerinin Nuh peygamberin oğlu Yafet'in güya torunu olan Hayk'ın soyundan geldiklerine inanan Ermeniler Katogikosu tüm “Hayk halkının” temsilcisi olarak görüyorlardı. 1836 Tanzimatında buna gönderme yapılarak “Hayk Halkının Yüksek Katogikosu” ibaresi kullanılmış ve onun “Ermeni Gregoryen mezhebinden olan tüm Ermeniler tarafından” seçildiği belirtilmişti. Bkz.: Kanunlar Fihristi. 1857. Cilt 11. Bölüm 1. Maddeler 914-915; Ermeni Gregoryen Kilisesi // İçişleri Bakanlığı Dergisi. 1843. Bölüm 3. s. 187-188. Bu genel iddialara rağmen, aslında Ermenilerin hepsi Gregoryen mezhebine mensup değillerdi.

52 M.N. Katkov. *Moskova Haberleri Dergisininin 1866 Yılı En İyi Makalelerinin Derlemesi*. Moskova, 1897. s. 449-451.

53 Rusya'nın politikalarının “millileştirilmesi” sürecinde Katkov'un rolü konusunda bkz.: Andreas Renner. Defining a Russian Nation: Mikhail Katkov and the “Invention” of National Politics // *Slavonic and East European Review*. 2003. Vol. 81. No. 4. s. 659-682.

54 RGIA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 41-43; Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Millî Mesele*. s. 706-708.

alıkoacaktır.” Hariciye Nazırlığı ise, belli nedenlerden dolayı, daha anlayışlıydı. 1836 Tanzimatının gerçekten de Katogikosu bazı ayrıcalıklarından yoksun bıraktığını ve Osmanlı'nın “otokratik” ortamında yetmiş yaşlı bir adamın, tebaalığına henüz yeni geçtiği ülkenin yasalarına bir anda itaat etmesinin beklenemeyeceğini kabul eden bakanlık düşüncelerini: “Biz, bu şartlar altında, Ermenilerin ruhani efendisine mümkün tavizleri vermek zorundayız” şeklinde özetleyerek şöyle devam ediyordu: “Rusya, Katogikosun faaliyeti konusunda bazı müsamahaların doğuracağı sonuçlardan endişe etmeyecek kadar güçlüdür. Rusya, hoşgörüsü ve sabrı ile Ermeni cemaati içindeki kendi otoritesini ve etkisini ancak daha da güçlendirecektir.” Böylece, Osmanlı üzerindeki askeri zaferden ve bu zaferin Kevork Efendi üzerindeki pasifize edici etkisinden cesaretlenen yönetim açık çatışmadan kaçınmaya karar verdi.⁵⁵

Ancak 1882 yılında Kevork Efendi'nin ölümüyle birlikte Eçmiyazin tahtı için ibre tekrar Rusya tebaasına döndü. Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği daha bir Osmanlı adayının onaylanmasının Eçmiyazin'i “politik entrikalar tarlası” haline getireceği görüşündeydi. Önceki iki Katogikosun yönetiminden iyice tedirgin hale gelen Eçmiyazin ruhban sınıfı ise, Rusya tebaası olan Nahçıvan-Bessarabiya piskoposluğu Başpiskoposu Mağar Efendi'yi (*Magar I. Teğudzi - Ç.N.*) Katogikos seçmek istiyordu. Hal böyleyken, yapılan özel toplantıda (1883) gelecekte Rusya tebaası adaylara öncelik tanınması kararlaştırıldı. Katogikos olarak bir Rusya tebaasını görmek isteği o kadar kuvvetliydi ki, Çar ilk kez Eçmiyazin'deki seçimlerde daha az oy almış bir adayı onayladı (gerçi diğer adayın görüşleri ve sadakati konusundaki kuşku da bu kararda belli ölçüde etkili oldu).⁵⁶ Böylece, Mağar Efendi Temmuz 1885'te resmi olarak Katogikos görevine başladı ve aynı yılın Kasım ayında İstanbul cemaati onu Katogikos olarak tanıdığı anda, Rusya'nın iç ve dış politika kurumlarının görevlileri Osmanlı Ermenilerinin bu kararını Rusya kanunlarının, özellikle de 1836 Tanzimatının zaferi olarak yorumladılar.⁵⁷

Mağar Efendi'nin hâkimiyet dönemi, Rusya'nın Katogikos konusundaki politikasının fiiliyatta çözülmesi imkânsız olan çelişkilerini apaçık bir şekilde gözler önüne serdi. Rusya tebaası aday, çarlık yönetiminin, Rusya kanunlarına koşulsuz itaat edecek bir Katogikosa sahip olma isteği dolayısıyla 1885 yılında bu göreve seçildi. Ancak, tam da 1836 Tanzimatına uyması Mağar Efendi'nin yurtdışı Ermenilerinin gözündeki konumunu, gerek Tanzimatın kendisinin rağbet görmüyor olması, gerekse de onun seçilme koşulları nedeniyle,

55 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 70ob.-77 (alıntılar: Ll. 72ob. ve 75).

56 RGİA. F. 821. Op. 150. D. 474. L. 42; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 77ob.-79; “İçişleri Bakanlığının Dosyalarından Alınan Belgeler” // RGİA. Daktilo ile yazılmış notlar. Klasör 2715. s. 22; Melikset-Bekov. *Ermeni Yüksek Patriğinin Hukuki Konumu*. s. 16; Ashjian. *Catholicoi of Etchmiadzin*. s. 77-97; Tunyan. *Eçmiyazin Tahtı*. s. 91-116. Aslında bu seçimler çok zorlu geçti ve istenen sonucu almabilmesi için seçimler tekrarlandı.

57 Tunyan. *Eçmiyazin Tahtı*. s. 119.

tehlikeye atardı. Bu nedenle de, Mağar Efendi kilise yönetimi konusunda hükümetten bazı tavizler istedi ve hükümet de yeni Katogikosun konumunun zayıf olduğunu bildiği için buna yanaştı. Mağar Efendi, devletin daha önce kendi kontrolü altına almaya çalıştığı Ermeni okullarının yönetimi ile ilgili işlerde özel ayrıcalıklar elde etti. Ancak, tüm bunlara rağmen, Ermenilerin din işlerinin yönetimi düzene oturmada. Tam tersi, daha sonraki bir devlet raporunda şöyle deniliyordu: “Katogikos, hükümetten tavizler almak için, onun hemen hemen tüm haklı taleplerini reddederek (bazen hatta küstahça bir şekilde) ve sivil yönetimin faaliyetini aşırı derecede zorlaştırarak tavrını gayet açık bir şekilde ortaya koyuyordu.” Dahası, Kafkasya yargı makamları Ermeni ruhban sınıfına şahitlere Rusça yemin ettirmelerini emrettiğinde, Mağar Efendi bunu yasaklayan ferman yayınladı.⁵⁸ Böylece, Mağar Efendi Rusya tebaası olduğu halde, çarlık yönetimi için halefinden daha fazla sorun çıkarmış oldu. 1902 yılında Kafkasya idaresinin başında bulunan Prens Grigoriy Golitsın'ın sözlerine göre, “Patrik unvanı taşıyan zat, Türkiye'den gelenleri de katarsak dahi, gelmiş geçmiş Eçmiyazın patrikleri içinde hemen hemen en kötüsüydü.”⁵⁹

1880'lerin sonlarına doğru çarlık yönetiminin Ermeniler konusundaki tavrı bir hayli kötüleşti. “Bölücülük” konusundaki bulanık endişeler artarak, Ermeni aydınlarının bir bölümünün “Ermenistan Krallığı”nın yeniden kurulmasına çalıştıkları ve kilisenin de bu milli programın bir parçası olduğu yönünde kaniye dönüştü.⁶⁰ Daha 1882'de, Kevork Efendi'nin ölümünden sonra Kafkasya Valisi şunları yazıyordu: “Eçmiyazın Patriğinin bizdeki ayrıcalıklı konumu ve onun Ermeni eğitim kurumları üzerindeki kontrol edilmeyen etkisi sayesinde ‘Büyük Ermenistan’ düşüncesi için belli ölçüde zemin hazırlanmaktadır.”⁶¹ Petersburg yönetimi 1870'lerden başlayarak Ermeni okullarını devlet denetimine tabi tutmak için girişimlerde bulunmuştu. Yıllar geçtikçe devletin bu girişimleri daha inatçı bir direnişle karşılaşılıyordu. Dahası, Ermeniler, okulların denetimini kiliseye bırakan 1836 Tanzimatına dayanıyorlardı. O dönemde hatta Kilise Meclisinin bile devlete karşı Katogikosu desteklemesi işi daha da zorlaştırıyordu.⁶²

Tüm bu şartlar ve Çar III. Aleksandr dönemindeki genel baskıcı ortam, çarlık

58 RGIA. F. 821. Op. 150. D. 474. Ll. 42-43ob. (alıntılar: L. 42ob.); RGIA. “İçişleri Bakanlığının Dosyalarından Alınan Belgeler” // RGIA. Daktilo ile yazılmış notlar. Klasör 2715. s. 22-23.

59 Tunyan. *Eçmiyazın Tahtı*. s. 146.

60 Komplocu Ermeni tipi ve başkaldıran Ermeni fırkalarındaki milliyetçi unsurlar konusunda bkz.: Suny. *Looking Toward Ararat*. s. 42-51, 68-78.

61 RGIA. F. 821. Op. 7. D. 175. L. 79ob. Ermeni devrimci fırkaları arasındaki ilişkiler bu tür açıklamalarda iddia edildiğinden daha karmaşıktı. Ancak Nalbandyan, Ermeniler arasındaki ana entelektüel akımın 1860'larda ateizme yöneldiği halde, 1870'lerde kilisenin Ermeni yaşam tarzının odağı haline geldiğini ve milletin tecessümü olduğunun düşünüldüğünü kaydediyor. Bkz.: Louise Nalbandian. s. 57.

62 Okullar konusunda bkz.: RGIA. F. 821. Op. 150. D. 474. Ll. 48ob.-51; Suny. *Looking toward Ararat*. s. 44-47, 69; V.G. Tunyan. *Rusya Politikasında Eçmiyazın Konusu: 1873-1903 Dönemi*. Erivan, 2002, özellikle s. 155-206; Sirakan Tigranyan. *Rusya'daki Ermeni Kilise Okulları Konusu // Kavkazskiy vestnik (Kafkasya Haberleri - Ç.N.)*. 1905. No. 3. Kasım. s. 58-82; ve Yurtdışı Mezhepler Ruhani İşleri Dairesinin notu: Ermeni Okulları Hakkında Not. St. Petersburg, 1911.

yönetiminin Katkov'un daha 25 yıl önce ortaya koyduğu tutumu kabul etmeye bir hayli yaklaşmasına neden oldu. Nisan 1891'de, Mağar Efendi'nin ölümünden sadece iki ay önce, Eçmiyazın'le ilişkilerde devam eden "anlaşmazlıklar" konusunda bir toplantı daha yapıldı.⁶³ Bu toplantıda, yüzyılın ilk yarısında Katogikosun Ermeniler üzerinde "tamamen istisnai bir etkiye sahip olduğu" ve dolayısıyla, hükümetin onun statüsünü destekleyerek ve Ermeni Kilisesine büyük ayrıcalıklar tanıyarak doğru hareket ettiği teyit edildi. Ancak İstanbul'da "Ulusal Meclisin" kurulmasıyla (Milli Nizamname ile) Ermeniler için, "Eçmiyazın Patrikliğinin eski cazibesini" yerle bir eden yeni bir politik merkez ortaya çıktı. Ve gerçekten de, Katogikos benzersiz statüsünü "geriye dönüşsüz bir şekilde kaybetti" ve Petersburg yönetiminin sağlayacağı hiçbir ayrıcalık artık onu eski konumuna döndüremezdi. Toplantı, Patrikliğinin belirli politik önemini inkâr etmeyerek, "Katogikosu kendi politik çıkarlarımızın uysal bir aracına dönüştürmek için hükümetin gerekli yöntem ve araçlardan yoksun olduğunu" kabul etmek zorunda kaldı. Toplantıda, hükümetin yasalara harfiyen uyulmasını ve Ermeni okullarının tamamen Eğitim Bakanlığına bağlanmasını talep etmesi gerektiği yönünde karar alındı. Karara göre, Petersburg yönetiminin Eçmiyazın'ın yurtdışındaki Ermenilerle ilişkilerine aktif şekilde müdahaleden kaçınması, yeni seçimlerde ise, Rusya'ya karşı açıkça düşman tavır içinde olan adayı onaylamama hakkını saklı tutmak kaydıyla, "gözlemci bir tavır takınması" gerekiyordu. Bu, yönetimin, iç politikadan yana ortaya koyduğu ilk kesin tercihti. Katogikosun geleneksel savunucusu olan Hariciye Nazırlığı bile bu değişikliklere itiraz etmedi.⁶⁴

İstanbul'da "Ulusal Meclisin" kurulmasıyla (Milli Nizamname ile) Ermeniler için, "Eçmiyazın Patrikliğinin eski cazibesini" yerle bir eden yeni bir politik merkez ortaya çıktı.

Mağar Efendi'nin kısa süre sonra ölmesi, devlete, 1892 seçimleri konusundaki ilgisizliğini sergileme fırsatı verdi. Görünüşe bakılırsa, hükümet gerçekten de seçimlere müdahil olmaktan kaçındı. Bir Osmanlı tebaasının seçilmiş olması bunu kanıtlar niteliktedir. Yeni Katogikos Mıgırdıç Efendi (*Ğrumyan/Kırımyan* – Ç.N.) daha önce Van Başpiskoposluğu ve İstanbul Patrikliği yapmış, aynı zamanda Berlin Kongresi'nde Ermenilerin çıkarlarını temsil etmişti.⁶⁵ Onun

63 Bu toplantıya ve diğer benzerlerine içişleri, eğitim ve dışişleri bakanları ile Kafkasya idaresi başkanı (vali veya en üst düzey yetkili) katılıyordu.

64 RGİA. "İçişleri Bakanlığının Dosyalarından Alınan Belgeler" // RGİA. Daktilo ile yazılmış notlar. Klasör 2715. s. 19-25. Toplantı kararı için ayrıca bkz.: RGİA. F. 821. Op. 150. D. 474. Ll. 43ob.-44ob. O dönemde Dışişleri Bakanı görevini Nikolay Girs yürütüyordu.

65 Libaridian. *Ideology of Armenian Liberation*. s. 160-169; Nalbadian. *Armenian Revolutionary Movement*. s. 53-55; Richard G. Hovannisian. *The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876 to 1914* // *The Armenian People*. s. 209-211; G.A. Canşiyev. *Patrik-Katogikos Mıgırdıç. Mokova, 1893; Eçmiyazın Patrikliği Tahtı ve Ermeni Katogikosları* // *İstoriçeskiy vestnik (Tarih Dergisi - Ç.N.)*. 1892. Cilt 49. Temmuz. s. 159-164. Berlin Antlaşmasının 61. maddesi Babiali'yi Ermenilerin durumunun iyileştirilmesi için reformlar yapmakla yükümlü kılıyordu. İşte bu dönemde Ermeni Meselesi uluslararası düzenleme konusu oldu. Mıgırdıç Efendi'nin Katogikosluk görevine getirilmesinin anlatımı için bkz.: Lynch. *Armenia: Travels and Studies*. s. 251-256.

yönetimi döneminde Petersburg ve Eçmiyazin arasındaki zıtlaşma doruğa ulaştı. Sorunlar hemen ortaya çıkmaya başladı. Şöyle ki, Sultan II. Abdülhamit, muhtemelen Berlin'deki faaliyetleri dolayısıyla, başlangıçta Mıgırdıç Efendi'yi Osmanlı tebaalığından çıkarmak istememişti ve yalnız Rusya'nın İstanbul maslahatgüzarının devreye girmesiyle buna rıza göstermişti.⁶⁶ Mıgırdıç Efendi kendi haleflerini örnek aldı, 1836 Tanzimatına karşı koydu ve Mağar Efendi'nin yeminler konusundaki fermanını iptal etmeyi reddetti. Mıgırdıç Efendi Ermenilerin nikah işlerinin kurul halinde çözümünü şart koşan kararları açıkça ihlal etti, aynı zamanda, Kilise Meclisinin Petersburg yönetimince güvenilir olarak görülen sonuncu üyesini de kilise işlerinden azletti. Daha sonra, 1890'lı yıllarda Mıgırdıç Efendi, hükümetin bilgisi dışında, İngiltere'de ve Amerika'da olmak üzere, prensip olarak Katogikosluk seçimlerine katılma hakkına sahip yurtdışındaki iki piskoposluğun kurulmasını onayladı.⁶⁷ Kısa süre sonra Dahiliye Nazırlığı Mıgırdıç Efendi'nin "kilisenin hâkimiyetini dünyevi hâkimiyetten tamamen bağımsız kılmaya çalıştığı" kanısına vardı.⁶⁸ Çarlık görevlilerinin bu konudaki aczine şaşmamak mümkün değil. Onların elinde Katogikosu itaat göstermeye zorlayacak bir mekanizmanın olmamasının yanı sıra, hatta istenmeyen Katogikosu görevden uzaklaştırmaya izin veren bir yasaları da yoktu (1836 Tanzimatı düzenlenirken bu, sadece olarak, öngörülmemiştir). Sonuçta, bazı yöneticiler ruhani yönetimi etkilemek için, aynı zamanda kilise paralarının devrim ihtiyaçlarına sarf edilemeyeceğini de garanti altına alan, aşırı yöntemlere başvurulmasını, yani Ermeni Kilisesinin malvarlığına el konulması görüşünü desteklediler. Öte yandan, hükümet çevrelerinde bu konuda bir birlik yoktu. Çoğu kişi bu yöntemin hem etkili olamayacağını, hem de mülkiyet haklarının açık ihlali olduğunu öne sürüyorlardı. Konu Bakanlar Kurulunda görüşüldüğünde, başta Sergey Vitte olmak üzere 12 üye (5'e karşı) malvarlığına el konulmasına karşı çıktılar. Azınlıkta kalanlar ise, ruhani yönetimin Ermeni ilkokullarını yerel kiliselerin malvarlığı ilan etmesi sebebiyle devletin bu okulları kontrol altına alamadığını öne sürüyorlardı. Mahkemeye gidilmesi halinde davaların uzayabileceği ihtimali, azınlığı, kilisenin malvarlığına basitçe el konulmasının en mantıklı çözüm olacağına inandırmıştı. Çoğunluğun tüm kuşkularına ve Ermeni Kilisesine kendi malvarlığı konusunda açık tasarruf yetkisi veren 1836 Tanzimatına rağmen Çar II. Nikolay, hiçbir çekince koymaksızın, azınlığın görüşünü kabul etti. Ermeni Kilisesinin malvarlığına el konulmasına 1903 yılında başlandı.⁶⁹

66 RGİA. F. 821. Op. 150. D. 474. Ll. 45-45ob.; Tunyan. Eçmiyazin Tahtı. s. 135.

67 Hükümet bu piskoposlukların varlığından yalnız 1907'de haberdar oldu ve varlıkları konusunda geç bilgi verildiği gerekçesiyle onların 1908 seçimlerine katılmasını yasakladı. Ancak "eski rejim" zamanında yapılan son seçimler olan 1911 seçimlerinde onlar da katılma hakkı kazandılar. Bkz.: RGİA. F. 821. Op. 7. D. 302 ve RGİA. F. 821. Op. 10. D. 39. L. 443.

68 Aynı yerde. Ll. 45-48 (alıntı: L. 48); G. Yegizarov. *Ermeni Ruhbaniyeti Üzerine Birkaç Söz*. Kişinev, 1909. Risalenin yazarı (muhtemelen Ermenidir) Mıgırdıç Efendi döneminde "karışıklığın hüküm sürdüğünü" iddia ediyor.

69 Bu tür bir uygulamaya gidilmesinin dayanakları ve gerekçeleri için: RGİA. F. 821. Op. 150. D. 474; Çar Tarafından Onaylanmış 12 Haziran 1903 Tarihli Bakanlar Kurulu Düzenlemesi // RGİA. Daktilo ile yazılmış notlar. Klasör 745; Tunyan. *Rusya Politikasında Eçmiyazin Konusu*. s. 155-203; A. Kulikov. Tüzel Kişilik Olarak Rusya Ermeni Kilisesi // *Kavkazskiy vestnik*. 1905. No. 2. s. 69-76.

Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksütyun) önderliğinde Ermeni halkının kararlı topyekûn direnişiyle karşılanan malvarlığına el koyma girişimi tam bir fiyaskoyla sonuçlandı.⁷⁰ Katogikos Mıgırdıç Efendi de yasanının onun katılımı olmaksızın hazırlandığını belirterek itaat etmeyi reddetti. Güney Kafkasya'daki aktif ayaklanmalar ve aynı zamanda otokrasinin genel krizi, 1905 yılının başlarına doğru hükümeti, yeniden oluşturulan Kafkasya eyaleti valiliğine daha ılımlı biri olan İllaryon Vorontsov-Daşkov'u atamak zorunda bıraktı. Taşnaksütyun'un etkisiz hale getirilmesi için onun ilk aldığı kararlardan biri malvarlığına el konulmasının durdurulması oldu.⁷¹ Böylece, çatışma politikası, gönül yapma politikasından daha etkili olamadı.

1905 Sonrası Kararsızlık

Ermeni Kilisesinin malvarlığına el konulmasından vazgeçilmesi, Katogikosla ilgili iç ve dış politika öncelikleri arasındaki temel çelişkileri tek başına çözemedi. Valiyi ve Hariciye Nazırlığını Eçmiyazin'in uluslararası önemini tekrar hatırlamaya iten nedenleri, özellikle, Japonya ile başarısız savaş sonrası, bilhassa Dışişleri Bakanı A.P. İzvolskiy döneminde (1906-1910) Rusya'nın dış politika hedeflerinin yeniden değerlendirilmesinde aramak gerekir. Balkanlarda istikrarsızlığın artması ve Osmanlı'da Almanya'nın etkisinin belirmesi fonunda çarlık yönetimi Osmanlı'nın "zamanından önce" çöküşünü ve parçalanmasını ve bununla birlikte üçüncü bir devletin statükoyu bozacak şekilde boğazlar üzerinde kontrolü ele geçirmesini önlemeye çalışıyordu. İzvolskiy, gerekli olması halinde Rusya'nın Şark meselesinde kararlı davranması gerektiğini düşünüyordu. İran'daki (1906-1911) ve Osmanlı'daki (1908-1909) politik devrimler durumu daha da zorlaştırıyordu ve onların yurtdışındaki Ermeniler üzerindeki etkisi açık bir soru olarak kalıyordu. Bu bağlamda ülkenin dış politikasını yürüten çarlık yöneticileri, Ermeni kilisesinin haklarını yeniden ihlal ederek Ermenileri tahrik etmemeye çalışıyorlardı. 1912 yılına doğru Petersburg yönetimi hatta Ermeni Meselesini tekrar devreye sokmaya çalışıyordu ki, bu da Katogikosun desteği olmaksızın çok zor, hatta imkânsızdı. Böylece, tüm bu etkenlerin (değişen dış politika hedefleri, Osmanlı'daki ve İran'daki politik olaylar, Vorontsov-Daşkov'un valiliğe atanması) bir araya

70 Gerçekten de, Ermeni Devrimci Federasyonunun kilise konusunda önceleri kararsız davranmasına rağmen, kiliseye ait malvarlığına el konulması bu iki gücü birleştirdi, Federasyonun milli niteliğini güçlendirdi ve onun üyelerini kendi faaliyetlerini Osmanlı İmparatorluğu dışına, Rusya'ya taşıma konusunda ikna etti. Bkz.: Suny. Looking toward Ararat. s. 48-49; Anahide Ter Minassian. *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)* // Ronald Grigor Suny (Ed.) *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*. 2nd ed. Ann Arbor, 1996. s. 166-168; Gerard J. Libaridian. *Revolution and Liberation in the 1892 and 1907 Programs of the Dashnaksutiun* // Ibid. s. 194-196.

71 "Çar Tarafından Onaylanmış 12 Haziran 1903 Tarihli Bakanlar Kurulu Düzenlemesinin Uygulanması Hakkında" ve "Tarım ve Kamu Malları Bakanının Sergey Y. Vitte'ye Verdiği 24 Şubat 1905 Tarihli Yetki Belgesi" // RGİA. Daktilo ile yazılmış notlar. Klasör 745; RGİA. F. 821. Op. 10. D. 18; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 283; Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Millî Mesele*. s. 45-50, 473-482; *Kont Vorontsov-Daşkov'un Kafkasya Ülkesinin Yönetimi ile İlgili Naçizane Mektubu*. St. Petersburg, 1907. s. 8-9.

gelmesi Petersburg yönetimini önceki 20 yılın çatışma politikasından çekilmeye zorladı.⁷²

Ancak bu, hükümetin ve özellikle de Dahiliye Nazırlığının herhangi bir değişiklik ve tereddüt olmaksızın yeniden eski politikalarını uygulamaya koyuldukları anlamına gelmemektedir. Ekim 1907'de Mıgırdıç Efendi'nin ölümünün ardından İçişleri Bakanı P.A. Stolipin, Katogikosun idaresini yalnız Rusya İmparatorluğunun hudutları ile sınırlandırarak onu "basit bir ruhani lider düzeyine" indirilmesi ile ilgili Kafkasya'nın eski idarecisi Golitsın'ın önerisini hatırladı. Katogikosun ekümenikliğinin ("evrensel anlamının") tanınmaması onu, ayrıcalıklı konumundan mahrum bırakırdı ve hükümete onu sıradan bir görevli olarak görme olanağı tanımış olurdu. Stolipin, aynı zamanda, Katogikosun, halkın gelecekte kilise meselelerinin çözümünde yer alması konusunun görüşülmesi amacıyla, 1906 yılında Eçmiyazın'da Ermeni meclisini toplantıya çağırması konusunda da kaygılarını dile getirdi. Toplantıda Taşnaksütyun üyelerinin ve mutaassıplarının ağır basması özellikle endişe vericiydi. "Eçmiyazın'da Ermeni halkının ruhani-politik merkezini kurmakla biz, Katogikosun yerli ve yabancı Ermeni partilerini fiilen kendi etrafında birleştirme olanağını yasallaştırmadıysak bile, sükutla kabullenmiş olduk. Bu nedenle de Eçmiyazın, bir anlamda, Rusya Ermenileri için devrimci hareketin merkezi yapılmış oldu."⁷³ Tüm bunların sonucunda 1908 yılında Katogikosa tanınan ayrıcalıklar ve Rusya devletinin onun ekümenliği konusundaki tavrı geniş bir şekilde ele alındı.

Katogikosun ve devletin 1836 Tanzimatı ile düzenlenen çizgi izlemesinin en ateşli taraftarı Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov'du. O, Golitsın'ın önerisini

72 Bkz.: Hovannisian. *Armenian Question*. s. 233-238; David MacLaren McDonald. *United Government and Foreign Policy in Russia, 1900-1914*. Cambridge, Mass., 1992. s. 101-111; Alan Bodger. *Russia and the End of the Ottoman Empire* // Marian Kent (Ed.). *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London, 1984. s. 76-110 (özellikle s. 78-82); Roderic Davison. *The Armenian Crisis, 1912-1914* // *American Historical Review*. 1948. Vol. 53. No. 3. s. 481-505 (özellikle s. 489-490); ve Diplomatik Belgeler Derlemesi: Ermenistan'da Reformlar, 26 Kasım 1912 - 10 Mayıs 1914. Petrograd, 1915. s. 3-6, 22 ve 178; İ.İ. Vorontsov-Daşkov'un Çar Nikolay Romanov'a Mektupları, 1905-1915 // Kırmızı arşiv. 1928. No. 26. s. 97-126; Manoug Somakian. *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*. London, 1995. s. 37-69. İran'da ve Osmanlı'daki politik devrimler bağlamında Ermenilerle ilgili olarak bkz.: Feroz Ahmad. *Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914* // *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. s. 401-434; Cosroe Chaqueri. *The Role and Impact of Armenian Intellectuals in Iranian Politics, 1905-1911* // *Armenian Review*. 1988. Vol. 41. No. 2. s. 1-51; Anahide Ter Minassian. *Le rôle des Arméniens du Caucase dans la révolution constitutionnaliste de la Perse, 1905-1912* // Raoul Motika, Michael Ursinus (Eds.). *Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555-1914*. Wiesbaden, 2000. s. 147-174.

73 RGA. F. 821. Op. 7. D. 306. L. 76; Dyakin. Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele. s. 722-25, 751-752. Mıgırdıç Efendi bu toplantıyı düzenlemeyi, anlaşılın, Taşnakların baskıları ile kabul etmişti. Bkz.: Libaridian. *Revolution and Liberation*. s. 196. Vali Vorontsov-Daşkov daha sonra bu toplantının yapılmasına, kurultay kuruluşlarının Ermeni Kilisesinin çıkarları ile örtüşmeyen devrimci bir çizgiye sahip olduklarının Ermenilerin içindeki "sağduyulu unsurlar" tarafından anlaşılması için izin verdiğini açıklamıştı. Valinin sözlerine göre, istenen sonuca ulaşıldı ve bölünme sonucu devrimci federasyonla kilise birbirinden ayrıldı. Bkz.: Kont Vorontsov-Daşkov'un Kafkasya Ülkesinin Yönetimi ile İlgili Naçizane Mektubu. s. 14-16; Eçmiyazın Kurultayının Feshedilmesinin Nedenlerine İlişkin Resmî Bilgi Notu // *Kolokol gazetesi*. 16 Kasım 1906. No. 3. s. 2. Ashjian, kurultayın gerçekten de "kiliseye ve kilisenin öne çıkarılmasına" karşı mücadele başlattığını teyit ediyor. Bkz.: Ashjian. *Catholicoi of Echimadzin*. s. 104.

“kesin bir dille” protesto etti. Kilisenin malvarlığına el konulmasına yönelik başarısız girişimin hemen ardından uygulamaya konulması düşünülen bu karar “çok zor ve bir takım ağır sonuçlara götürebilecek mücadele olmaksızın” gerçekleştirilemezdi ve her halükarda Rusya hükümetinin kararının, Ermenileri, Katogikosu tüm Ermenilerin başı olarak görmekten vazgeçmeye zorlaması pek mümkün değildi. Valiye göre, o an için yapılması gereken, “hiçbir şekilde Ermenileri yeniden Rusya devletçiliği aleyhinde ayaklandırmamak” ve onları her şeyden önce Rusya devletinin tebaası oldukları konusunda ikna etmektir. Vorontsov-Daşkov, diğer Hristiyan mezheplerinin başında duranlardan farklı olarak Katogikosun İmparator tarafından özel bir statüyle tanınma elde ettiğini kabul ediyordu: “Zamanında bunun yasa koyucu tarafından bilinçli olarak yapıldığından kuşku yok. Zira, Ortodoksluk da dahil, Rusya’daki diğer Hristiyan mezheplerinin başında duranlar belli bir piskoposluğun başkanı oldukları halde, Yüksek Patrik (Katogikos) bütün bir kilisenin başkanıdır.” Vali, yasa koyucunun Katogikosu tüm Ermenilerin başı olarak tanımlamasının

İzvolskiy hem de Katogikosun ekümenikliği ile Ermeni devrimci hareketinin gelişimi arasında bir milliyet bağı olduğuna pek inanmıyordu.

temelinde büyük bir basiretliliğin yattığını vurguluyordu ve bunun Rusya’nın Güney Kafkasya’daki ve Ortadoğu’daki çıkarlarının korunması açısından büyük önem taşıdığı konusunda ısrarcıydı. Eğer bu konuda belli amaçlara ulaşamamıştıysa, bunun nedenlerini hükümetin Ermeni ruhani yönetimine karşı baskıcı ve tasfiyeci girişimlerinde aramak gerekirdi. Vali, Ermeni Kilisesinin yönetiminde sadece bir önemli değişiklik yapılmasını, yani delegelerin “aşırı partilerin” ve “terörün” etkisinden korunması amacıyla Katogikosluk seçimlerinde kapalı adaylık uygulamasına gidilmesini önerdi.⁷⁴

Hariciye Nazırlığı da, İstanbul Büyükelçiliği’ne danıştıktan sonra, Dahiliye Nazırlığının önerisine, özellikle de Katogikosun ekümenikliğinin (evrensel anlamının) inkar edilmesi noktasında karşı çıktı.⁷⁵ İzvolskiy, onun (ekümenikliğinin), “kesinlikle sadece bizim hukuk mevzuatımızla ilgili kararlarımıza değil”, Ermeni Kilisesinin düzenine dayandığını söyledi. Dolayısıyla, hatta 1836 Tanzimatı bu anlamı belli ölçüde “yapay olarak” takviye etse de, “hukuk mevzuatındaki birkaç maddeyi değiştirmekle bu bilincin yok olup gideceğini düşünmek için hiçbir dayanak yoktu”. İzvolskiy hem de Katogikosun ekümenikliği ile Ermeni devrimci hareketinin gelişimi arasında bir illiyet bağı olduğuna pek inanmıyordu. O, Kırım Savaşı sonrasında Rusya hükümetinin Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazin’e ruhani bağlılıklarını

74 RGIA. F. 1276. Op. 4. D. 830. Ll. 51-56; RGIA. F. 821. Op. 7. D. 306. Ll. 43-45.

75 Dışişleri Bakanlığı, ayrıca, Tahran’ın görüşünü de sormuştu. Ancak bakanlık, dışişleri bakanına cevabını hazırlarken henüz görüş bildirilmemişti.

sağlamaya yönelik muazzam çabalarının altını çizerek, Katogikosun Rus dış politikası açısından devam eden öneminde ısrar ediyordu. Katogikosun ekümeniklik statüsünün kabul edilmesinden Rusya'nın sağlayacağı somut bir yararı göstermek mümkün değildiyse bile, 1836 Tanzimatı ile ifade edilen politika “kuşkusuz, kendi meyvelerini verebilirdi.” Zira, “Osmanlı'nın komşu eyaletlerinin nüfusunun Ermeni ırkına mensup büyük bölümünün bize karşı düşmanlık gütmemesi ve Ermeni ırkının en değerli ideallerinin korunup muhafaza edilmesini sadece Rusya'ya borçlu olduğu bilinciyle yetiştirilmesi” önemliydi. İzvolskiy, reformların yapılmasında olabildiğince dikkatli olunmasından yanaydı ve bu reformların Ermenilerde hükümetin onların kilisesini yeniden taciz etme yolunu seçeceği kuşkusu uyandırmaması gerektiğini düşünüyordu.⁷⁶

Bu argümanlar Dahiliye Nazırlığını ikna etmedi. Yurtdışı Mezhepler Ruhani İşleri Daire Başkanı Vsevolod Vladimirov,⁷⁷ Ermeni meselesinin 1857'de ilk kez bir Osmanlı tebaasının Katogikosluğa seçilmesi sonrasındaki geldiği üzücü durumu gerekçe göstererek, Ermeni Kilisesinin “düzensizliğinin” kritik sınıra geldiğini belirtiyordu. O, yeni seçimlerin yönetime, 1836 Tanzimatını olmasa bile, en azından Katogikosun statüsünü tekrar gözden geçirme olanağı sunduğunu düşünüyordu. Katogikosun özel haklarının ve azledilememesinin kaldırılması, Kilise Meclisi konusundaki tavrın ise kolektif yönetim biçiminin destekleyecek şekilde “netleştirilmesi” gerekiyordu. Daha sonra Vladimirov, Katogikosun ekümenikliğinin hükümet tarafından tanınmasının herhangi bir somut yarar sağladığı konusundaki kuşkularını dile getiriyordu. Katogikosun Rusya içindeki Ermeniler için, onların yurtdışındaki dindaşları için olduğundan çok daha büyük önem taşıması dolayısıyla Vladimirov bu iki temsil grubunun seçimlerdeki etkisinin eşitlenmesinin arzu edilir bir durum olduğunu düşünüyordu. Eçmiyazın Patrikliğine adayların tabiiyeti konusunda ise Vladimirov şunları söylüyordu: “Madteos Efendi, Kevork Efendi ve özellikle de Mıgırdıç Efendi örnekleri, Osmanlı muhitinde doğup yetişmiş bu insanların Hükümetimizin haklı taleplerini anlayacak durumda olmadıklarını ve sürekli eski ülkelerinden alışık oldukları despotik yöntemleri ülkemizde uygulamaya çalıştıklarını, bu nedenle de hukuka ve yasalara, müreffeh ülkemizin Hükümetinin talep etmekte haklı olduğu saygıyı gösteremeyeceklerini ortaya koydu.” Vladimirov, herhalde Mağar Efendi'yi unutarak (1885-1991), “medeni devletin” gerekliliklerini ve Rusçayı bilen bir Katogikosun Eçmiyazın tahtına geçmesi durumunda mevcut sorunların çoğunun ortadan kalkacağı yargısına varıyordu. Daire başkanı, 1883 mantığına geri dönerek, Katogikosluk için sadece Rusçayı bilen Rusya tebaalarının onaylanmasını önerdi.

76 RGIA. F. 821. Op. 7. D. 306. LI. 74-79 (alıntılar: LI. 75ob., 78ob., 78).

77 Anlaşılan, bu belge Bakanlar Kurulu Başkanı Stolpın tarafından Kurul Gündemine çıkarılması için Vladimirov tarafından hazırlanan müsveddeydi. Anlaşılan, belge her iki yetkilinin görüşlerini yansıtıyor.

Aynı zamanda Vladimirov valinin argümanlarını dinledi ve kendi taleplerini belli ölçüde yumuşatmaya hazır olduğunu ifade etti. O, Katogikosun Patriklik hakimiyetinin dış sıfatlarından mahrum bırakılmasının, kaçınılmaz olarak, Ermeniler tarafından devletin onların kilisesine yönelik düşmanca bir tavrının belirtisi şeklinde yorumlanacağını kabul etti. O, hatta Katogikosun ekümeniklik sıfatı hükümet tarafından tanındığı sürece sadece Rusya tebaalarının seçilmesi ilkesinden vazgeçmeye bile hazırdı. Ancak, Vorontsov-Daşkov kendi halefinin uyguladığı yöntemlerin “Ermeni halkını en son raddeye kadar tahrik ederek ayaklanmalarına neden olduğunu” düşündüğü halde, buna karşılık Vladimirov sert önlemleri Ermeni ruhani yönetiminin “Ermeni halkının politik bağımsızlık düşüncelerinin pratikte gerçekleştirilmesine ilişkin hayallerle kafayı bozması” ile gerekçelendiriyordu. O, validen farklı olarak, okulla ve yeminle ilgili konuların kiliseye ait ve hükümetin karışmaması gereken “önemsiz” konular olduğunu düşünmüyordu. Vladimirov, sonuç olarak, Ermenileri daha fazla radikalleştirmeyeceğini düşündüğü üç temel reform önerdi: 1) Eçmiyazın Patrikliği için aday olanlarının hepsinin Rusçayı bilmesi gerekiyordu; 2) Katogikosluk seçimlerinde Rusya Ermenileri ile yurtdışındaki Ermenilerin oylarının eşit olması gerekiyordu; 3) Katogikosun Kilise Meclisi ile ilişkilerine açıklık getirilmesi gerekiyordu.⁷⁸

Hatta bu nispeten ılımlı öneriler bile vali ve Dışişleri Bakanı tarafından itirazla karşılandı. Her iki yetkili Katogikosun Rusça bilmesi şartının yabancı adayları fiilen seçimlerin dışında bırakacağını ve bununla da Patriğin ekümenikliğini hiçe indireceğini kaydettiler. En iyi adaya değil, Rusça bilen adaya oy vermeye zorlanacak olan yurtdışındaki Ermenilerin bu tür bir Katogikosu tam meşru saymaları pek mümkün değildi. Vorontsov-Daşkov ve İzvolskiy, aynı zamanda, eski Katogikosun ölümünün hemen sonrasında ve seçimlerinin hemen öncesinde seçim sisteminde herhangi değişikliklerin yapılmasına da itiraz ettiler. Dışişleri Bakanı, prensip olarak, Rusya ve yurtdışı Ermenilerinin oylarının eşitlenmesine çalışılması gerektiğini kabul etse de, o, Roma Katolik Kilisesinin “sede vacante nihil innovatur” (taht boşken hiçbir yeni uygulama getirilemez) ilkesine işaret ederek Ermeni ruhani yönetiminin de bu ilkeyi çok iyi bildiğini öne sürdü.⁷⁹

Bakanlar Kurulu Ağustos 1908’de yapılan toplantısında bu argümanları dinleyerek, her türlü yeni uygulamayı askıya almaya ve dikkatleri 1836 Tanzimatına değişikliklerin hazırlanmasında valiye yardımcı olacağı düşünülen yeni Katogikosun seçimleri üzerinde yoğunlaştırmaya karar verdi. Stolipin’in en önemli edini mi, onun “dış politika mülhazaları iç politika koşullarının dikkat dışı bırakılması için gerekçe olamaz” söyleminin Kurul tarafından kabul edilmesi oldu. Kurul tarafından onaylanan tek somut değişiklik seçmenlerin

78 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 306. Ll. 2-60ob. (alıntılar: Ll. 30 ve 49).

79 RGİA. F. 1276. Op. 4. D. 830. Ll. 58-62ob.; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 306. Ll. 80-82ob. Dışişleri Bakanı İzvolskiy daha önce Vatikan’daki diplomatik misyona başkanlık yapmıştı ve o nedenle Katoliklik ilkelerini çok iyi biliyordu.

serbestisini artırmak için seçimlerin son aşamasında oylamanın kapalı yapılmasına ilişkin kararın alınması oldu.⁸⁰ İşin özü itibariyle, Dahiliye Nazırlığı kendi programını feda etmek zorunda kaldı ve karşılığında sadece koşullar müsait olduğunda belirli reformların yapılacağına ilişkin net olmayan vaatler almış oldu.

Bakanlar Kurulunun kararı, bir taraftan, devletle Katogikos arasındaki ilişkilerin tüm tarihi boyunca oluşan karşıtlıkları ortaya koyuyordu. Öte yandan bu karar, kamu yönetimi sistemi içinde hâkimiyetin paylaşılması konusunda Stolipin, İzvolskiy ve Vorontsov-Daşkov arasında o tarihte oluşan karşıtlıkların bir sonucuydu. Petersburg bürokrasisi 1905 yılında yeniden valilik sistemine dönülmesinden memnun değildi, zira bu durum Güney Kafkasya işlerini onun tasarrufundan çıkarıyordu. Adem-i merkezîyet ilkesine bağlı olan ve valinin Ermeni yanlısı tavrına eleştirel yaklaşan Stolipin, genel olarak, bu memnuniyetsizliği paylaşıyordu.⁸¹ Aynı zamanda o, İzvolskiy'le de, somut olarak bu durumda Rusya'nın dış politikasının oluşturulması konusunda görüş farklılığı yaşıyordu. Bakanlar Kurulu Başkanı olarak Stolipin, iç yenilenme programı tamamlanmadan dış politikada zorlukların ortaya çıkmasına izin vermemek için dış politikayı kararlı bir şekilde kendi "adem-i merkezîyet hükümetine" katmaya çalışıyordu. İzvolskiy ise, kendi alanı ile ilgili olarak, Çanakkale ve İstanbul boğazları konusunu Rusya lehinde hızlı bir şekilde çözmeye ve Ortadoğu'da kararlı girişimler için Petersburg yönetiminin önünü açmaya çalışıyordu. Ocak 1908'de İzvolskiy'in planlarının ölçüğü belirginleşince, Stolipin Kurulun dış politikanın şekillendirilmesindeki ayrıcalıklarını hararetle bir şekilde savunmaya başladı. Ancak 1908 Bosna Krizi İzvolskiy'in Stolipin'in görüşünü kabul etmediğini ve Osmanlı yönetimine baskı yapabilmesine olanak sağlayan her türlü aracı denediğini gösterdi. Böylece, bir taraftan iç politika koşullarının gidişatı ve diğer taraftan, Stolipin'in telkinlerine rağmen İzvolskiy'in Ortadoğu'da aktif politika yürütme kararlılığı, Hariciye Nazırlığının Katogikosu aktif bir şekilde destekleme isteğinde etkili olan önemli faktörlerdi. Aynı mantıkla, Stolipin dış politikayı kendi bakanlığının yetki alanı olarak görüyordu. İmparatorluk içinde "sınır ötesi yetkilerle donatılmış, hukuka itaat etmeyen ve Hükümetin yasal emirlerini açık şekilde yerine getirmeyen bir görevlinin" olmasına karşı çıktığında o, aynı zamanda, iç ve dış politika arasındaki bağlantıyı da vurgulamaktaydı.⁸²

80 RGIA. F. 1276. Op. 4. D. 830. Ll. 2-9 (alıntı: L. 80b.). Seçimleri düzenleyen kurallar 1836 Tanzimatından ayrıydı ve buna göre de nispeten daha kolay şekilde değiştirilebilirlerdi. Bkz.: Melikset-Bekov. *Ermeni Yüksek Patriğinin Hukuki Konumu*. s. 13.

81 Örneğin bkz.: Kafkasya Meseleleri // *Kolokol gazetesi*. 6 Haziran 1908. No. 685; Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele*. s. 48-49, 481-482, 499-504; Suny. *Looking toward Ararat*. s. 49- 50; D.İ. İsmailzade. Illarion Ivanoviç Vorontsov-Daşkov // *Tarihi Figürler / Yayına Hazırlayan: S.V. Tyutyukin*. Moskova, 1991. s. 48-52; İ.İ. Vorontsov-Daşkov'un *Çar Nikolay Romanov'a Mektupları*. s. 99, 112, 118-120.

82 Bu karmaşık çatışmalar konusunda derinlemesine analiz için bkz.: McDonald. *United Government and Foreign Policy*. s. 111-126, 136-151; Bodger. *Russia*. s. 92-93. Alıntı: RGIA. F. 1276. Op. 4. D. 830. L. 80b.

Bakanlar Kurulunda istediği desteği alamayan Stolipin, yine de bir sonraki Katogikosun onaylanması sırasında bazı değişiklikler getirmeye çalıştı. 1908 sonlarında, Eçmiyazin'deki toplantıda ezici üstünlük kuran İstanbul Patriği Madteos Efendi (*Madteos II. İzmirliyan – Ç.N.*) ciddi bir çekişme yaşanmadan Katogikos seçildi. Jön Türk devriminin Osmanlı Ermenileri için henüz net bir şey ifade etmemesi sebebiyle Petersburg yönetimi seçim sonuçlarını onaylamayı gerekli gördü.⁸³ Ancak Stolipin İmparatora sunduğu raporunda, genelde Katogikosun göreve seçilmesinin onaylanması ile birlikte verilen ödüllere ve diğer önemli onurlandırmalara karşı çıktı. O, bunun yerine, yasanın öngördüğü gibi, büyük devlet mührü taşıyan Çarlık Takdirnamesiyle yetinmeyi, diğer ödüllerin verilmesini ise yeni Katogikosun “devletin ve iktidarın çıkarları konusundaki tavrı” koşuluna bağlamayı önerdi. Stolipin, ayrıca, Madteos Efendi'nin imparatorla şahsen görüşmek üzere derhal Petersburg'a (genelde yapıldığı gibi Tiflis'e değil) gelmesi için ısrar etti. Bu görüşmede sadece kilise düzenine değil, hem de imparatorluğun yasalarına uyulmasının zorunlu olduğu kendisine anlatılabilecekti. Hatta Dahiliye Nazırlığının gelecek seçimlere katılacak Rusya Ermenilerinin sayısının artırılması ile ilgili yasa tasarısı hazırladığına ilişkin söylentiler bile çıktı.⁸⁴

Aralık 1911'de yapılan devrim öncesi son seçimlere gelindiğinde Stolipin artık hayatta değildi. Başbakan, bir buçuk yıldan daha az bir süre Katogikosluk yapan Madteos Efendi'nin ölümünden sonraki seçimlerin sadece ilk aşamalarına etki edebildi. Kilise Meclisi ve Eçmiyazin'deki tarikat üyeleri dahil, 28 delegenin seçimleri boykot etmesi işi bir hayli zorlaştırıyordu. Onlar, eski İstanbul Patriğinin muhtemel adaylar listesinden çıkarılması için Taşnaksütyun'un ve İstanbul'daki Ulusal Meclisin kendilerine baskı yaptıklarını belirttiler. Dahiliye Nazırlığı buna dayanarak seçimlerin sonuçlarını geçersiz ilan etmeyi bile önerdi. Zaten, Katogikosluğa seçilen Kevork Efendi'nin (*Kevork V. Surenyan- Ç.N.*) Ermeni devrimci hareketi ile ilişkilerinin olmasından şüpheleniliyordu. Ancak, Osmanlı ve İran meselelerinin kritik durumu Rus imparatorunun kararını bir kez daha önemli ölçüde etkilemiş oldu. Vali ve Hariciye Nazırlığı, daha önce de olduğu gibi, Ermenilerin Rusya'ya sempati duymasının sağlanması gerektiği üzerinde birleştiler. Nitekim her iki kurum tam da bu dönemde uluslararası politika alanında “Ermeni Meselesi”ni yeniden sahnelemeye hazırlanıyorlardı.⁸⁵

83 O zamanlar jön Türkler ile Taşnaksütyun'un etkisi altındaki Ermenilerin bir bölümü arasında yeteri kadar iyi ilişkiler mevcuttu. Bkz.: Ahmad. *Unionist Relations*. s. 418-425.

84 Bkz.: Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele*. s. 764, 766; Tunyan. *Eçmiyazin Tahtı*. s. 151-519 (alıntı: s. 156); Seçimlere Doğru // *Zakavkazye gazetesi*. 1 Aralık 1911. No. 269; Tüm Ermenilerin Katogikosu Madteos İzmirliyan'ın Gelişi Üzerine // *Novoye vremya gazetesi*. 24 Mayıs 1909. No. 11923. s. 3; Çarın Ermeni Katogikosuna Emirleri // *Moskovskiyе vedemosti*. 3 Haziran 1909. No. 125.

85 *İ.İ. Vorontsov-Daşkov'un Çar Nikolay Romanov'a Mektupları*. s. 118-120; Somakian. *Empires in Conflict*. s. 46-49. Somakyan'a göre, Rusya yönetimi, kriz çıkarmak amacıyla, aynı zamanda Osmanlı'da yaşayan Kürtlerin üzerine de oynuyordu. Bu kriz hatta Ermenilerin toplu katliamına neden olabilir, böylece Rusya'ya kendi ordularını bölgeye sürme olanağı sağlardı. Aynı yerde. s. 50-57.

Vorontsov-Daşkov, buna ilaveten, seçimlerin iptal için temyize götürülmesinin, azınlığa seçimleri baltalama olanağı tanıyan tehlikeli bir emsal oluşturabileceğini ve Kevork Efendi'nin her halükarda Rusya tebaası, "güvenilir ve tanınan bir kişi" olduğunu söyledi. Sonuç olarak, Dahiliye Nazırlığı Kevork Efendi'yi onaylamak zorunda kaldı. Böylece, Stolipin'in öldürülmesinin ardının Rusya'nın Ermeni Meselesini dış politikada kullanma isteği fonunda çarlık yönetimi Ermeni Kilisesi konusunda büyük ölçüde geleneksel tavrına geri dönüş yaptı. V.G. Tunyan'ın belirttiği gibi: "Savaş öncesinde Ermeni Kilisesi yönetimi ile otokrasi arasındaki ilişkilerin normalleşme süreci sona erdi."⁸⁶

SONUÇ

Neredeyse yüz yıl süreyle Rusya imparatorluğu yönetiminin bu kadar zamanını ve enerjisini alan "Eçmiyazın Meselesi"nin özü neydi? Öncelikle şunu belirtelim ki, Katogikos aynı zamanda tüm Ermeni Kilisesinin ruhani lideri, Rusya tebaası ve mezheplerin oluşagelen yönetim sisteminde bir devlet memuruydu. Buna göre de, hükümetin görevi, Hariciye Nazırlığının 1860'ların ortalarına ait bir notunda iddia edildiği gibi "ruhani anlamda yüksek makama sahip bu Rusya tebaasının, yemin ettiği Padişah ve bulunduğu Devlet karşısındaki yükümlülüklerini yerine getirirken bir taraftan da kilise kanunlarının kendi cemaati üzerinde ve Rusya dışında ona verdiği yetkiyi dokunulmaz bir şekilde kendi elinde tutmasını ve tebaanın yükümlülüklerinin Kilisenin Yüksek lideri olarak onu kendi vicdanı karşısında çelişki içine düşürmemesini sağlamaktır."⁸⁷ Bu şekilde tanımlanan görev, Ermenilerin farklı ülkelerde bulunması ve Katogikosun hakimiyetinin kaynağının homojen olmaması nedeniyle bir hayli zordu. Rusya yönetiminin, Katogikosun görevinin farklı şekilde algılanmasından kaynaklanan çelişkileri çözmekte zorlanarak gerek Rusya içindeki, gerekse de onun dışındaki değişen koşullar bağlamında Rusya yönetiminin bu görevi her defasında yeniden belirlemesine şaşılması gerekir. Petersburg yönetiminin Katogikos konusundaki tavrı Osmanlı imparatorluğunda yaşanan olaylardan da etkilenmekteydi. Rusya, Babıali için finans ve sanayi alanlarında kilit işlevler yerine getiren Ermenileri kendisinin Doğu'daki etkisi için sadık kılavuz ve en kısa yol olarak görüyordu. Osmanlı'yla sık sık yapılan savaşlar, tüm muhtemel Rusya-Osmanlı çatışmalarında askeri operasyonların merkezinde kalan bu halk ile iyi ilişkileri

86 Dyakin. Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele. s. 766-771; Tunyan. Eçmiyazın Tahtı (alıntılar: s. 176 ve 180). Seçimler konusunda, ayrıca, Zakavkazye gazetesindeki bazı makalelere bkz.: *Zakavkazye gazetesi*. 1, 15, 16 ve 23 Aralık 1911. No. 269, 281, 282, ve 288. Savaş yıllarındaki durum konusunda bkz.: Somakian. *Empires in Conflict*. s. 70-130; A.Y. Bahturina. *Rusya İmparatorluğunun Çevre Bölgeleri: Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet Yönetimi ve Milli Politika: 1914-1917*. Moskova, 2004. s. 208-224.

87 SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 123. Ll. 2ob.-3. Tırnak içinde verilen kısmın belgenin aslında altı çizilmiş. Notu kimin yazdığı gösterilmemiş. Belge, doğu bilimci G.A. Ezov'un kişisel arşivinde bulunuyor.

sürdürmek için bir uyarıcı görevi görüyordu. Osmanlı imparatorluğunun parçalanmasının kaçınılmaz olduğunun anlaşılması, resmi çevreleri sürekli olarak söz konusu kritik anda Rusya'nın içinde bulunacağı durumu düşünmesini gerektiriyordu. Batı'nın İstanbul ve hatta Anadolu üzerindeki giderek artan etkisi, Rusya'yı Katogikos gibi önemli kurumsal bir avantajın kıymetini bilmeye zorunda bırakıyordu. Sadece, Eçmiyazin'ın tamamen itaatsizlik göstermesi Petersburg yönetiminin alttan alma politikasından vazgeçmeye zorladı. 1891-1905 döneminde geleneksel yaklaşımdan kısa süreli uzaklaşma dışında, yönetimin Katogikosla ilgili görüşlerinde dış politika düşünceleri hemen hemen her zaman iç politika mülahazalarına ağır bastı.

Osmanlı Ermenileri içinde yaşanan politik olaylar ve onların cemaate dayalı niteliği de Petersburg yönetiminin Katogikosla ilişkilerinde önemli rol oynadı. Bir taraftan, özellikle 1863 Milli Nizamnamesinin yayınlanmasından sonra Osmanlı Ermenileri üzerindeki hakimiyetin İstanbul cemaatinin elinde toplanıyor olması Petersburg yönetimini taviz vermeye ve özellikle Osmanlı tebaalarının Eçmiyazin tahtına seçilmelerini özendirmeye zorladı. Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazin'den kopmaları ve yerli Sis tahtını veya İstanbul Patrikhanesini tüm Osmanlı Ermenileri için Katogikosluğa çevirmeleri tehlikesi çok dikkatlice davranmasını gerektiriyordu.⁸⁸ Buna ilaveten, 1836 Tanzimatının yayınlanmasından eski rejimin düşüşüne kadar, Osmanlı'nın Ermeni nüfusunun Rusya Ermenilerinden sayıca üstünlüğü dikkate alındığında bile birincilere orantısız üstünlük sağlayan Katogikosluk seçimleri düzenine tahammül ediyordu.⁸⁹ Öte yandan, İstanbul cemaatinin tahakkümü, sonunda Petersburg yönetimini Anadolu Ermenilerinin seçimlere kısmen doğrudan katılması için olanaklar aramaya, bununla da Rusya'yı Osmanlı Ermenilerinin iç meselelerine müdahil olmaya itti. Osmanlıdaki iç politika gelişmeleri geleneksel politikaların yeniden gözden geçirilmesinde belirli bir rol oynadı. Ermeni devrimci hareketinin "bölücülük" görüşlerinin Osmanlı topraklarından Rusya'ya sıçrayabileceği şüpheleri, Petersburg yönetiminin Katogikos konusundaki tutumunda olumsuz eğilimleri güçlendiriyordu ve yetkililerin 1836 Tanzimatından sapmalara hoşgörü sınırını bir hayli düşürüyordu. Yukarıda anlatılan zorlukların, büyük ölçüde, Ermenilerin bir mezhep grubu olmaları görüşü ile onların ulus olma görüşünü net bir şekilde ayırmanın mümkün olmadığından kaynaklandığı düşünülebilir. Her iki görüşün aynı

88 Böyle bir kopma birçok nedenden dolayı gerçekleşmedi. Osmanlı Ermenilerinin çoğu gerçekten de kilisenin birliği ve Eçmiyazin'ın tarihi önemi düşüncesine sadıktı ve anlaşılın, Rusya'yı bir himayeci olarak görüyorlardı. Üstelik, Osmanlı topraklarında müstakil Ermeni kilisesinin kurulması, reel olarak, kilise hakimiyetinin en yüksek ruhani şahıs olan Sis Katogikosuna geçmesine neden olurdu. Bu durum, Osmanlı içindeki Ermeni hiyerarşisinde ikinciliğe itilecek olan İstanbul Patriğinin de işine gelmezdi.

89 Söylenmek istenen, Osmanlı Ermenilerinin piskoposluk sayısına göre (seçimlerin temelinde bu duruyordu) sahip oldukları üstünlüğün, hatta onların nüfus sayısındaki üstünlüğünden (Rusya Ermenilerine oranla) daha fazla olduğuydu.

anda geçerli olması ve aynı zamanda çatışmaları Ermeni Kilisesi konusunda herhangi evrensel bir politikanın geliştirilmesini hayli zorlaştırıyordu.

Genel olarak, Katogikosluğun Rusya imparatorluğu içindeki tarihi, Rusya yönetiminin politik seçeneklerinin büyük ölçüde sınırlı olduğunu gösteriyor. Petersburg yönetiminin Katogikosu kendi iradesine itaat etmeye zorlamadaki şaşırı beceriksizliği ve 1903 yılındaki kaba ve etkisiz girişimler bu sınırlılığı açık şekilde ortaya koyuyor. Ayrıca, imparatorluğun güney sınırları ötesindeki durum da Rusya'daki Ermeni kilisesinin yönetimi konusunda hükümetin hareket serbestisini sınırlıyor, bununla da iç politikayı dış politik mülahazaların esirine dönüştürüyordu. 1836 Tanzimatının yeniden gözden geçirilmesi bunun yurtdışındaki Ermeniler açısından doğuracağı sonuçlar dikkate alınmaksızın yapılamazdı ve aynı zamanda onların Rusya imparatorluğunun yasama sürecinde yer almasının, doğurabileceği sonuçlar açısından, tehlikeli ve önceden kestirilemeyecek olması düşünülmekteydi. Katogikosun kâh olumlu, kâh olumsuz algılanan ekümenikliği ise, sadece İmparatorun emri hariç, değiştirilemezdi ve hele hele iptal hiç edilemezdi. Böylece, eğer Katogikos Rusya imparatorluğunun dış politikadaki iddialarının garantisi olabiliyorduyorsa da, Petersburg yönetiminin kendisi de belli ölçüde Katogikosun esiriydi.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

İstoriçeskiy vestnik (Tarih Dergisi - Ç.N.)

Dahiliye Nazırlığı Dergisi. 1832.

Doğu Bilimleri Arşivi, Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüsü St. Petersburg Şubesi

Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tarafından Toplanan Belgeler (AKAK).

Kolokol gazetesi

Moskovskiye vedemosti.

Novoye vremya gazetesi

Russkaya starina (Rusya'nın Geçmişi Dergisi - Ç.N.)

Rusya Federasyon Devlet Arşivi

Rusya İmparatorluğu Kanunlar Fihristi. 1857.

Rusya'da Ermeni Gregoryen Mezhebi Kilisesi Öncesi Döneme Ait Çar Fermanları ve Kararnameleri. Moskova, 1842.

Sakartvelos Saistorio Tsentraluri Sahelmtsipo Arkivi (Gürcistan Merkezi Tarih Arşivi - Ç.N.), Tiflis

Zakavkazye gazetesi

İkincil Kaynaklar

ADALIAN, Rouben Paul. *Historical Dictionary of Armenia*. Lanham, MD., 2002.

AHMAD, Feroz. *Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914* Christians and Jews in the Ottoman Empire.

ARAKELYAN, G.H. *Eçmiyazin Ruhani Merkezi 19. Yüzyılın İlk Çeyreğinde*

Rusya-İran Mücadelesi Alanında: Matenadaran'daki İran ve Osmanlı Belgelerine Göre (Matenadaran: Erivan'da Antik Çağ'a ait el yazmalarının bulunduğu arşiv - Ç.N.). Doktora tezi özeti. Erivan, 1991.

ARAPETOV, Y. "Eçmiyazin Manastırı" *Dahiliye Nazırlığı Dergisi*. 1844. Bölüm 6.

ARTINIAN, Vartan. *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863*. İstanbul, 1988

ASHJIAN, Mesrob. *The Catholicoi of Etchmiadzin: An Overview of the Electoral Process*. New York, 1995

BAHTURINA, A.Y. *Rusya İmparatorluğunun Çevre Bölgeleri: Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet Yönetimi ve Milli Politika: 1914-1917*. Moskova, 2004.

BARDAKJIAN, Kevork B. "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople" Benjamin Braude, Bernard Lewis (Eds.). *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. New York, 1982. Vol.1.

BARSOUMIAN, Hagop. "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)" Benjamin Braude, Bernard Lewis (Eds.). *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. New York, 1982. Vol.1.

BODGER, Alan. *Russia and the End of the Ottoman Empire // Marian Kent (Ed.). The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London, 1984.

BOURNOUTIAN, George A. *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule, 1795-1828*. Costa Mesa, Cal., 1992.,

BOURNOUTIAN, George. "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation" Richard G. Hovannisian (Ed.). *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. London, 1997. Vol. 2. s. 98-99;

BROWER, Daniel. "Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire" *Slavic Review*. 1996. Vol. 55. No. 3.

CHAQUERI, Cosroe. "The Role and Impact of Armenian Intellectuals in Iranian Politics, 1905-1911" *Armenian Review*. 1988. Vol. 41. No. 2.

CREWS, Robert. "Empire and the Confessional State: Islam and Religious

- Politics in Nineteenth-Century Russia” *American Historical Review*. 2003. Vol. 108. No. 1. s. 50-83.
- DAVISON, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. New York, 1973.
- DAVISON, Roderic. “The Armenian Crisis, 1912-1914” *American Historical Review*. 1948. Vol. 53. No. 3. s. 481-505 (özellikle s. 489-490);
- DERİNGİL, Selim. *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. London, 1998. Ch. 5.
- DYAKIN, V.S. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele: 19. Yüzyıl – 20. Yüzyıl Başları*, St. Petersburg, 1998.
- ERISTOV, A.D. *Tüm Ermenilerin Patriği V. Nerses ile Prens Mihail Semyonoviç ve Prenses Yelisaveta Ksaveriyevna Vorontsovlar: Kendi Özel Mektuplarında*. Tiflis, 1898.
- EZOV, G.A. “Eçmiyazın Patriği Tahtının Rusya Yönetimi ile İlişkilerinin Başlangıcı” *Kafkazskiy vestnik* (Kafkasya Haberleri - Ç.N.) dergisi eki. 1901. No. 10
- GERD, L.A. *Konstantinopolis ve Petersburg: Ortodoks Doğu’da Rusya’nın Kilise Politikası, 1878-1898*. Moskova, 2006
- GUKASYAN, V.G. *İstanbul Ermenileri ve 19. Yüzyılın 30-60’lı Yıllarında Milli Aydınlanma Hareketi*. Erivan, 1989.
- HERARDIAN, M. “Interrelations of Etchmiadzin and Cilician Patriarchal Sees” *Armenian Review*. 1956. Vol. 9. No. 2.
- HEWSON, Robert A. *Armenia: A Historical Atlas*. Chicago, 2001.
- HIMKA, John-Paul. *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900*. Montreal, 1999;
- İSMAİLZADE, D.İ. “İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov” *Tarihi Figürler*, Yayına Hazırlayan: S.V. Tyutyukin. Moskova, 1991.
- JACOB, Reverend P. H. *A Brief Historical Sketch of the Holy Apostolic Church of Armenia*. Calcutta, 1895.

KANE, Eileen. *Pilgrims, Holy Places, and the Multi-Confessional Empire: Russian Policy Toward the Ottoman Empire under Tsar Nicholas I, 1825-1855* / Ph.D. diss., Princeton University, 2005

KATKOV, M.N. *Moskova Haberleri Dergisinin 1866 Yılı En İyi Makalelerinin Derlemesi*. Moskova, 1897.

KULIKOV, A. "Tüzel Kişilik Olarak Rusya Ermeni Kilisesi" *Kavkazskiy vestnik*. 1905. No. 2.

LEBEDEV, Amfian. *II. Katerina Dönemi ve Öncesinde Rusya'daki Ermenilerin Mezhepsel Konumu*. Moskova, 1909.

LIBARIDIAN, Gerard Jirair. *The Ideology of Armenian Liberation: The Development of Armenian Political Thought before the Revolutionary Movement (1639-1885)* / Ph.D. diss., University of California at Los Angeles, 1987.

LYNCH, H.F.B. *Armenia: Travels and Studies. Vol. 1: The Russian Provinces*. Beirut, 1967 [yeniden baskı]. s. 233- 236;

MAKSODIAN, Krikor Vardapet. *Chosen of God: The Election of the Catholicoi of All Armenians, From the Fourth Century to the Present*. New York. 1995. P. ix.

MCDONALD, David MacLaren. *United Government and Foreign Policy in Russia, 1900-1914*. Cambridge, Mass., 1992.

MELIKSET-BEKOV, L.M. *Ermeni Yüksek Patriğinin Hukuki Konumu*. Odessa, 1911.

MILLER, Aleksei. "Between the Local and Inter-Imperial: Russian Imperial History in Search of Scope and Paradigm" *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2004. Vol. 5. No. 1.

MINASSIAN, Anahide Ter. "Le rôle des Arméniens du Caucase dans la révolution constitutionnaliste de la Perse, 1905-1912" Raoul Motika, Michael Ursinus (Eds.). *Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555-1914*. Wiesbaden, 2000.

MINASSIAN, Anahide Ter. "Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)" Ronald Grigor Suny (Ed.) *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*. 2nd ed. Ann Arbor, 1996.

NALBANDIAN, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of the Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*. Berkeley, 1963

NERSOYA Tiran. “Laity in the Administration of the Armenian Church” *Kanon: Jahrbuch der Gesellschaft für das Recht der Ostkirchen*. 1977. Bd. 3.

RENNER, Andreas. “Defining a Russian Nation: Mikhail Katkov and the “Invention” of National Politics” *Slavonic and East European Review*. 2003. Vol. 81. No. 4.

SALT, Jeremy. *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*. London, 1993

SKINNER, Barbara. “Borderlands of Faith: Reconsidering the Origins of a Ukrainian Tragedy” *Slavic Review*. 2005. Vol. 64. No. 1.

SMITH, Helmut Walser. *German Nationalism and Religious Conflict: Culture, Ideology, Politics, 1870-1914*. Princeton, 1995

SOMAKIAN, Manoug. *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*. London, 1995.

STALIUNAS, Darius. “Katolik Biri Rus Olabilir mi? 19. Yüzyılın 60’lı Yıllarında Katolik İbadetlerinde Rusçanın Kullanılması” *Rusya İmparatorluğu Dış Kaynaklarda: Son Yıllardaki Araştırmalar / Yayına Hazırlayanlar: A. Miller, P. Kabıtova, P. Vert. Moskova, 2005*.

SUNY, Ronald Grigor. *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington, 1993.

ŞERBATOV, Prens. *General Feldmareşal Prens Paskeviç: Hayatı ve Faaliyetleri*. St. Petersburg, 1891. Cilt 3.

TIGRANYAN, Sirakan. “Rusya’daki Ermeni Kilise Okulları Konusu” *Kavkazskiy vestnik* (Kafkasya Haberleri - Ç.N.). 1905. No. 3. Kasım.

TOKAREVA, Y.S. A.V. Yudin. *19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Rusya ve Vatikan*. St. Petersburg, 2003

TUNYAN, V.G. *Ermeni Kilisesinin “Tanzimatı”, 1836–1875*. Erivan, 2001.

VULPIUS, Ricarda. “Ukrainische Nation und zwei Konfessionen: Der Klerus

and die ukrainische Frage, 1861-1921” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2001. Bd. 49. H 2.

WEEKS, Theodore R. “Religion and Russification: Russian Language in the Catholic Churches of the “Northwest Provinces” after 1863” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2001. Vol. 2. No. 1.

YAMILINETS, V.F. *Rusya ve Filistin: Politik ve Kültürel-Dini İlişkiler Üzerine Makaleler, 19. Yüzyıl – 20. Yüzyılın Başları*. Moskova, 2003

YEGIZAROV, G. *Ermeni Ruhbaniyeti Üzerine Birkaç Söz*. Kişinev, 1909.

YUDIN, P. “Katogikos İosif, Prens Argutinskiy-Dolgorukiy: Rusya’daki Hayk Halkının Tarihi Üzerine” *Rus arşivi*. 1914. No. 9

BİR ALT ETNİK KİMLİK OLARAK ÇERKEZ ERMENİLERİ (ÇERKEZ-HAY) (TARİHSEL VE ETNO-POLİTİK YAKLAŞIM)

(CIRCASSIAN ARMENIANS AS A SUB-ETHNIC IDENTITY (CIRCASSIAN
HAY): A HISTORICAL AND ETHNO-POLITICAL APPROACH)

Yrd. Doç. Dr. Ali ASKER

İİBF Kamu Yönetimi Bölümü
Karabük Üniversitesi

Öz: Kuzey Kafkasya ve Güney Rusya'da yaşamış Ermeni toplulukları arasında Çerkez Ermenilerinin oluşum ve gelişim sürecine ilişkin birçok tarihi değerlendirmeler yapılmaktadır. Çerkez Ermenileri, başka bir adıyla Çerkez-Haylar, Ermeller gibi adlarla tanımlanmaktadır. Birçok araştırmacı bu topluluğun Kırım'dan göç ederek Çerkez ülkesine geldiği, burada Çerkez topluluğu arasında asimilasyona uğradığı, sadece Hıristiyan kimliğini yaşattığı tezini ileri sürmektedirler. Bir kısım araştırmacı ise Çerkez Hayların aslında etnik kimlik itibarıyla Çerkez olduklarını, daha sonra Ermeni Grigoryan mezhebini kabul ettiklerini, bu yüzden Ermenice bilmediklerini iddia etmektedirler. Bu tartışmalar ışığında bilinen tek gerçeklik ise Çarlık Rusya'nın Kafkasya politikasında kullandıkları, Rusya sınırları içine alınarak bir kısmının Ruslaştırıldığı, diğer kısmının ise bölgeye göç ettirilen Ermenilerin etkisi altında Ermenileştirilmiş olmasıdır. 19. yüzyılın son çeyreğinde Rusya sınırları içerisine göç ettirildikten sonra da kendilerini Çerkez-Hay veya Çerkez Ermenileri (Ermelleri) adıyla adlandıran bu topluluğun torunları Armavir, Krasnodar ve Maykop'ta yaşamaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Çerkez Hay, Ermeni, Krasnodar, Güney Rusya Ermenileri

Abstract: Many historical evaluations are made concerning the formation and development process of Circassian Armenians among the Armenian communities living in the Northern Caucasus and Southern Russia. Circassian Armenians, also known as Circassian-Hays, are identified by names such as Ermels. Many scholars put forth that this community has arrived to the country of Circassia by emigrating from Crimea, was assimilated into the Circassian community there and only kept their Christian identity alive. Other scholars argue that the Circassian Hays are ethnically Circassian, that they later on adopted the Armenian Gregorian religious sect and therefore know the Armenian language. The only truth known in light of these discussions is that Tsarist

Russia has been used in Caucasian policy, that some of them have been Russianized by bringing them into Russian borders while the others forced to migrate to the region have been Armenianized under the influence of the Armenians. The descendants of this community, who identified themselves as Circassian-Hays or Circassian Armenians (Ermels) after being forced to migrate into Russian borders in the last quarter of the 19th century, live in Armavir, Krasnodar and Maykop.

Keywords: *Circassian-Hay, Armenian, Krasnodar, Armenians of Southern Russia*

Giriş

Rusya'nın Kafkaslarda Ermeni nüfusu oluşturma politikası stratejik amaçlı bir plan olmuştur. Ermeni nüfusu Ruslar için Kafkasların işgalinde kendilerine önyak oluşturacak bir unsurdur. Kafkas bölgesine Ermenilerin yoğun göçleri Rusya'nın Osmanlı ve İran'la savaşları sonrası sistemli bir şekil almıştır. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın İran ve Osmanlı ile savaşlarda sağladığı üstünlük uzun müddet Rus yönetiminin gündeminde bulunan "Ermenilerden müteşekkil bir ileri karakol oluşturma" planını uygulamak açısından önemli bir fırsat olmuştur. Çarlık döneminde başlatılmış bu politika Sovyet döneminde de devam etmiştir. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Rusya'nın güneyinde yoğun bir Ermeni nüfus artışı gözlemlenmiştir. Bu süreçte Rusya'nın Kafkaslarda ve Rusya'nın güneyindeki Ermeni nüfusun kendi içinde bir mozaik oluşturmaya neden olmuştur. Krasnodar ve Stavropol diyarları (kray), Rostov vilayeti (oblast) gibi bölgelerde yaşayan Ermeni nüfusu bu bölgelerdeki toplam nüfusun içindeki oranları azımsanmayacak niteliktedir. Baskın bir "Ermeni" üst kimliği altında var olan değişik alt etnik topluluklarından birisi de Çerkez Ermenileri, başka bir adıyla Çerkez Haylardır.¹ Çerkez Haylar ermeni toplumu içindeki birçok alt etnik kimliklerden (mesela, Tat-Ermeni, Zok, Grek-Ermeniler vs.) biridir. Alt etnik kimliklerin hangi kökenine ilişkin tartışmalar değişik bakış açıları altında devam etmektedir. Tartışmaların odağında söz konusu etnik alt kimliklerin Ermeni topluluğuna ait edilip edilmemesinde yatar. Bu durumda araştırmaların tek boyutlu olarak tarih, dilbilimi, antropoloji, etnografya vs. gibi bilim dallarında ele alınarak incelenmesi gerekmektedir. Fakat olaya toplumsal

1 Rusya'daki genel nüfus sayımı (2010) verilerine göre Ermenilerin sayısı (tüm alt gruplar dahil) 1 130 491 olmuştur. Krasnodar ve Stavropol diyarlarının (kray) birçok şehir ve ilçelerinde Ermeniler sayıca ikinci veya üçüncüdürler. Stavropol diyarında 2 786 084 nüfustan 161 324'ü ermenidir. Karşılaştırmak için vurgulamak gerekirse buradaki Ermeni nüfus 1989 yılında 70 171, 2002 yılında ise 149 249 olmuştur. M.A. Аствацатурова, "Самоорганизация армянских диаспор на фоне упрочения российской идентичности в этнополитическом пространстве СКФО". **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее.** Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012, с. 28-29.

açıdan baktığımız zaman önemli ve belirleyici husus bu alt kimliklerdeki aidiyet duygusudur.

Çerkez-Haylar konusunda Kuzey Kafkasya’da yaşayan bir topluluk olarak tarihsel belgelerde değişik bilgilere rastlanmaktadır. Tartışmaya açık olsa da genel kabul gören yaklaşıma göre Çerkez Ermenileri dağlılarla (Çerkezlerle) bir arada yaşadıkları için onların gelenek, örf-adet ve dillerini benimsemiş, sadece dini kimliklerini koruyabilmişlerdir. İlk konuştukları dil Ermenice olsa da tarihsel süreç içinde bu dili kaybederek Adigece ağızlarını kullanmışlardır. Ermeniceyi kaybederek Adigeceyi dil olarak almalarının nedeni onların Çerkezlerle toplumsal yaşamın değişik alanlarında sıkı bir etkileşim ve iletişim içinde olmasıyla açıklanmaktadır. Bu iletişim ekonomik, toplumsal, aile, kültür alanlarında yoğun bir şekilde gelişmiştir. Çerkez Ermenilere Çerkezlere özgün olan iletişim, iki topluluk arasındaki evliliklerin çok sık olması sayesinde Çerkez kültürel unsurlarının Çerkez Ermenileri topluluğuna hâkim olmasını sağlayan nedenler olarak gösterilmektedir. Çerkezler arasında önemli gelenek olarak bilinen “kunaklık”², “atalık”³, kan düşmanlığı gibi uygulamalar Çerkez Ermenileri arasında da yaygındı. Bu gibi unsurların yanı sıra dil unsuru da Çerkez Ermenileri toplumuna güçlü bir şekilde etki etmiştir. Çerkez Ermenilerinin tam asimilasyonuna engel olan tek etken ise “Ermeni Grigoryan Kilisesine mensup olmaları ve yüksek sosyal statülere sahip olması” olmuştur.⁴

Tartışmaya açık olsa da genel kabul gören yaklaşıma göre Çerkez Ermenileri dağlılarla (Çerkezlerle) bir arada yaşadıkları için onların gelenek, örf-adet ve dillerini benimsemiş, sadece dini kimliklerini koruyabilmişlerdir.

18. yüzyılın sonlarında Çerkez Ermenileri Kuban’ın Rusya’ya ait bölgesine göç ettirilerek iskan edilmişlerdir. Rusya’nın o dönemde Kafkasya politikasının temelinde bölgede Ermeni nüfusun sayını artırarak bir ileri karakol niteliğinde demografik yapı inşa etmekte. Sayısı az olan Çerkez Ermenilerinin buraya göç ettirilmesi elbette böyle bir dengenin sağlanması açısından yetersizdi. 19.yüzyılın ilk çeyreğinde İran’dan ve Osmanlıdan göç ettirilen Ermeniler

2 Kunaklık Türkçedeki “konak”, “kunak” (misafir) kelimelerinden gelmektedir. Eskiden Kuzey Kafkasya’da yaygın olarak kullanılan bir gelenektir. Değişik aşiretlere, kabilelere veya halklara mensup iki erkek kişi birbiriyle yakın dostluk kurduklarında ve birbirlerine yardım ettiklerinde “kunaklık” tesis ederlerdi. Kunaklık misafirperverlik geleneği ile sıkı bağlantılı olup bir anlamda “kardeşleşme”ye benzer. Куначество, Большая Советская Энциклопедия (БСЭ) <http://bse.sci-lib.com/article067425.html>, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/171598>

3 Atalık (Türkçedeki “baba” anlamında) aşiret yapısına sahip toplulukta uygulanan bir gelenektir. Zadehanlar yeni doğmuş çocuklarını eğitmek amacıyla kendi hizmetlerine veriyorlardı. Atalık – Kafkasya’nın birçok halklarında kullanılmıştır. Eğitilmiş çocuk belli bir yaşa geldikten sonra görkemli bir törenle doğma ailesine katılırdı. Bu törende eğitimciler ve ebeveynler arasında karşılıklı hediyeleşme olurdu. Косвен М. О., Аталычество, Советская этнография, 1935, № 2., Большая советская энциклопедия, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/65817/Аталычество>

4 Г.С. Аракелян, Черкесогаи (историко-этнографическое исследование), Кавказ и Византия, Вып. 4. Ереван, 1984., с.43-74, İçinde: Н.Шахназарян, Армяне Краснодарского края, ЮРПЦ, Краснодар 2008, с. 11

Kafkaslarda nüfus dengesinin bozulmasına sebep olmuştur. Ayrıca bölgeye Rus yerleşimcilerinin iskânı demografik dengelerin önemli ölçüde değişmesine sebep olmuştur. Çerkez Ermenileri yeni yerleşimcilerden Ermeniceyi öğrenirken Rusça da bölgede ortak iletişim dili haline gelmiştir. Böyle bir ortam Çerkez Ermenilerinin kimlik algılaması sorununu da beraberinde getirmiştir. Bazen onlar kendilerini özgün bir kimliğe sahip olduğu algısıyla diğer Ermeni topluluktan ayırmıştır. Bazı durumlarda dil, giysi, mutfak vs. gibi kültürel unsurlardan bahsedildiğinde kendilerini Çerkez olarak görmüşlerdir. İnanç unsuru söz konusu olunca ise Çerkez Ermenileri kendilerini Ermeni olarak algılamışlardır. Günümüzde bu topluluğun günlük iletişim dili olarak Ermenice ve Çerkezce değil, Rusça kullanılmaktadır.⁵

Tarihsel Süreç

Çerkez Ermenilerinin sadece etnografik açıdan değil, tarihsel açıdan da incelenmesine ilişkin belli zorlukları vardır. Bu konudaki çalışmaların Rus ve Ermeni araştırmacıları tarafından yapıldığını görmekteyiz. İleri sürülen tezlerin sağlam argümanlara dayandırılmadığı, ayrıca önemli ölçüde biri diğerinin tekrarı niteliğindedir. Başka bir kaynak da Karl Stal'ın araştırmasıdır. Çar ordusunda subay olarak görev yapmış Karl Stal Çerkezlere esir düşmüş, beş yıl onların arasında yaşamış, Çerkezceyi çok iyi düzeyde öğrenmiş ve onların dillerini, tarihi ve coğrafyasını, incelemiştir.⁶ Çalışmasında Çerkez Ermenilerinin yaklaşık 520 haneden ibaret olduğunu yazmış Karl Stal onların tarihlerine ilişkin herhangi bir bilgi vermemiştir.⁷ Çerkez Ermenilerinin göç tarihine ilişkin değişik hikayeler ileri sürülmektedir. Literatürde en çok atıf yapılan yazarlardan birinin- F.A. Şerbina'nın eserinde Çerkez Ermenilerinin sosyal yaşamları ele alınırken nereden ve nasıl geldiklerine dair kesin bir bilgi verilmemektedir. F.A. Şerbina Çerkez Ermenilerinin bölgeye gelişine ilgili iki versiyonu olduğunu dile getirmektedir. Bu versiyonların dayandığı kaynaklar zaten sağlam değildir. F.A. Şerbina'ya göre 1850'lerde "Stavrapolskix Gubernskih Vedomostyax"⁸ gazetesinde Ermenilerin 200 sene önce Kırım'dan gelerek Çerkezlerin arasına girdiklerini yazmıştır. F.A.Şerbina'nın başka bir dayanağı ise Armavir'de ihtiyar Çerkez Ermenilerinin anıları ve ellerinde bulunan belgelerdir. Bunlar alım satım, imtiyaz, kölelerin serbest bırakılması

5 К.Э.Григорьян, Грани идентичности. Социокультурное пограничье как фактор формирования этнического самосознания (на примере субэтнических групп армян), РАН. Центр цивилизационных и региональных исследований. Москва, 2006, с.122-123, İçinde: Н.Шахназарян, 2008, с. 10

6 Карл Теодорович Сталь, Этнографический очерк черкесского народа, Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900, стр. 109. Alıntı: Х.А. Поркшеян, Происхождение черкессогаев и основание г. Армавира, Вестник общественных наук, Ереван, 1971. № 5, с. 70. Makalenin elektronik ortamdaki versiyonu için bkz: <http://traber.asj-oa.am/2033/1/66.pdf>

7 1840 yılında yazılmış bu kitap 1990'da yayınlanmıştır. Fakat kitabın el yazısı bu tarihe kadar da bilim adamları tarafından kullanılmıştır. Поркшеян Х.А. 1971, с. 70.

8 Stavrapol Vilayet Haberleri

vs. konularındaki belgelerdir. İhtiyar Çerkez Ermenilerine göre onların dedeleri bu bölgeye 400 sene önce gelmişlerdir. Nitekim 14. yüzyılın sonlarında Kilikya Krallığının yıkılmasıyla Ermenilerin dünyanın Küçük Asya ve Avrupa'ya dağıldıklarını ve bir kafilenin de Kuzey Kafkasya'ya göç ettiklerini yazmıştır.⁹ Yine sıkça atıfta bulunulan yazarlardan biri de İvanov'dur.¹⁰ Bu çalışmada da Çerkez Ermenilerinin kökenine dair herhangi bir sağlam bilgi yer almamaktadır. Günümüzde bu konuyla ilgili yazan yazarlar bu kaynaklara atıf yapmakta veya yine de doğruluk payı çok düşük olan tezleri sürmektedirler. H.A. Porkşeyan ve G. S. Arakelyan ise Çerkez Ermenilerinin 10. yüzyılın sonu ve 11. yüzyılın başlarında Bizans İmparatorluğu'nun hizmetindeki askerlerdir.¹¹ H.A. Porkşeyan Çerkez Ermenilerinin Ermeni kökenli Bizans İmparatorunun Bizans sınırlarını korumak için Ermenistan'dan Bulgaristan'a gönderdiği askerler olduğunu iddia etmektedir. Bu iddiasını ileri sürerken tek dayandığı kaynak Armavir'de yaşayan bir ihtiyarın anlattıklarıdır.¹² Ermeni araştırmacılarından L. Pogosyan'ın çalışmasında kısa bir şekilde bazı yazarların Çerkez Ermenilerinin bölgeye göçüne dair değişik tezlerine yer verilmiştir. Bu tezler birbirinden önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Yertzınyan'a göre Çerkez Ermenileri 1552'de Kırım Hanı'nın emriyle, Çerkezlerin ricası dikkate alınarak ticari marifetlerini çok iyi bildikleri Ermeni tacirlerine değişik ayrıcalıklar vererek Çerkez ülkesine göndermiştir. Yervand Şahaziz'e göre ise Kırım tatarlarının şiddetinden korkarak kendileri için huzurlu bir yer arayışı içine girmiş ve Çerkez ülkesini seçmişlerdir. Başka bir Ermeni yazar H.A.Porkşeyan ise Çerkez Ermenilerinin bölgeye gelişini 10. yüzyılın sonları ve 11. yüzyılın başlarına kadar götürmektedir.¹³ Çerkez Ermenilerinin gerek göç gerekse asimilasyon sürecinin zamana yayıldığı söylenmektedir. İlk dönemlerde adaptasyon süreci yaşanmış, daha sonra Ermeni dilinin yerini Çerkezce almıştır. 16-17.yüzyılda Çerkez Ermenilerinin yerli halkından hiçbir şekilde seçilmediği söylenmektedir: Çerkez elbisesi giyer, atalık, kunaklık, kan kisası gibi örfleri yaşatıyorlardı. Buna rağmen tam asimilasyon süreci yaşanmamıştır.¹⁴ İki yüzyıl içinde bir dilin tamamen yok olması ve yerine başka bir dil benimsemesi kolay bir süreç değildir. Çerkez Hayların etnik köken Ermeni olduklarına ilişkin ileri sürülen argümanların zayıf ve birbirini tekrarlaması şüpheli hususlar ortaya çıkarmaktadır. Ermeniler içinde etnik kökeni farklı olup Ermeni üst kimliğine ait diğer toplulukların olduğu bir

9 Ф.А.Щербина, *История Армавира и черкесо-гаев*, Екатеринодар, 1916. с. 1-2, 177.

10 И.Иванов, Армавир. *Ставропольские губернские ведомости*, 1853. № 14, с. 80.

11 Х.А. Поркшеян, 1971, с.75. Г.С. Аракелян, Некоторые вопросы истории переселения армян на Северо-Западный Кавказ и становления черкесо-гаев, *Кавказ и Византия*, Вып.3. Ереван, 1982, с.37, Г.С.Аракелян, 1984, с. 58.

12 Х.А. Поркшеян, 1971, с.73-74.

13 Вкз: Л.А. Погосян, *Армянская колония Армавира*, Ереван, 1981.Kitabın elektronik versiyonu için bkz: http://86137.ru/pogosyan_content.htm

14 С.А. Раздольский, Механизмы ассимиляционного процесса армянской и адыгской культур, *Армяне Юга России: история, культура, общее будущее*. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012, с. 184.

gerçekliktir (mesela Tat Ermeniler gibi). Bu gibi kuşkular nedeniyle Çerkez Hayların aslında etnik köken itibarıyla Çerkez oldukları, sadece Hıristiyan (Ermeni Apostolik Kilisesi) oldukları yönünde iddialar da ileri sürülmektedir. Ayrıca Çerkezlere sığınmış bu topluluk neden aristokrasi sınıfının sahip olduğu haklara ve ayrıcalıklara sahip olmuşlardır? Bu gibi sorular Çerkez Hayların kökenine ilişkin ciddi araştırmaların yapılmadığını ortaya koymaktadır.

Çerkez Ermenilerini Rusya'ya Katılması

Araştırmacı S.A. Ktitorov Çerkez Ermenilerinin Kuban ovasına göç ettirilmesinde birkaç nedenin etkin olduğunu gösterilmektedir. Bu nedenler a)

Çerkez Ermenilerinin Rusya sınırları içine alınması Kafkasya'da Ermeni (Hıristiyan) topluluğunun oluşturulması politikasının bir halkasıydı.

Hıristiyan inancını korumak ve bu sayede tam asimile olmaktan korunmak b) Rus sınırına göç ettirmekle Nahçivan-Don, Stavrapol, Kızılyar ve Kuzey Kafkasya'nın diğer şehirlerindeki Ermenilerle sıkı iletişim kurmak c) Rusya Ermenilerin Kuban'a göç ettirilmesiyle askeri yönetim Kuban ötesi halkı ticari faaliyetlere çekmek d) Çerkez Ermenilerini dini baskılardan kurtararak Rusya'nın kendine Hıristiyan müttefik kazanmayı hedeflemesi.¹⁵ Bu nedenleri genel

olarak kabullenmenin yanı sıra şu hususun altını çizmek gerekmektedir: Çerkez Ermenilerinin Rusya sınırları içine alınması Kafkasya'da Ermeni (Hıristiyan) topluluğunun oluşturulması politikasının bir halkasıydı. Bu aynı zamanda Ermeni Kilisesinin de çıkarlarına uygundu. Osmanlı'nın Kuzeybatı Kafkasya'da artan etkinliğinden endişe eden Ermeni Kilisesi 18. yüzyılın son çeyreğinde bu etkiyi engellemeyi hedeflemiştir. Çerkez Ermenileriyle ilk iletişim kuran din görevlisi Ermeni Başpiskoposu İosif Argutyan idi. Argutyan II. Katerina'ya bir rapor yazarak (kesin tarihi belli değildir) onların Rusya sınırları içine göç ettirilmesini istemiştir.¹⁶ II. Katerina'nın 9 Mayıs 1785 tarihinde G. Potemkin'e yazdığı fermanın 5. paragrafında bu Çerkez Ermenilerinin göç ettirilmesini sağlama talimatı verilmiştir. Fermana "çok yakında yayımlanacak Manifestoyla Kafkasya dağlarından çıkmış halkın Kafkasya vilayetinde iskân etmelerine müsaade edilecekti." Bunun yanı sıra Ermeniler için şehir inşa etmek, onlara ayrıcalık ve diğer üstünlükler sağlanması da öngörülmüştür.¹⁷ Bu dönemde Kuzeybatı Kafkasya; Rusya ve Türkiye'nin keskin rekabet alanı haline gelmiştir. Kırım Hanları dağlılar

15 Ктиторов С.Н., *История Армавира (досоветский период: 1839–1918)*, Армавир, 2002, с. 39-40. Kitabın elektronik versiyonu için bkz: http://86137.ru/hist_ktitor_content.htm

16 Л.В. Буркина, Черкесоган Северо-Западного Кавказа в XIX в., http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2006.4/360/burikina2006_4.pdf

17 Л.В. Буркина, http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2006.4/360/burikina2006_4.pdf

arasında İslam'ın yaygınlaşmasına çalışırken Çerkez Ermenilerinin Ruslarla ve Rusya topraklarındaki Ermenilerle ticari ilişkilerinden rahatsız olmuşlardı. Bu durumda Çerkez Ermenileri aullar halinde (Gavur-Habl, Yegeruhay, Adıgey, Hatukay vs.) birleşmişlerdir. Aynı zamanda bir kısmı da Novo Nahçıvan, Lısohorsk, daha sonra Novorossiysk, Yekaterinodar, Mozdok, Kızılyar gibi iskân birimlerine taşınmaya başlamışlardır. Göçmenlerin önemli kısmı 1839'da Ermeni aulu tesis ettiler ve 1841'den itibaren burası Armavir adıyla adlandırılmaya başlandı. 1840'da burada Çerkez Ermenileri 400 hane (1.3 binden fazla kişi) idi.¹⁸

1838 yılında Çerkez Haylar Generali Zass'a müracaat ederek Rusya himayesine girmek istediklerini bildirmiş. 21 Nisan (3 Mayıs) 1839'da Porçnyı Okop kalesi bölgesinde iskân edilmişlerdir. Burada Rusların himayesinde Ermelhabl (gelecekte Armavir adlandırılacak) aulunu tesis ettiler.¹⁹ 1842 yılında Çerkez Haylar Rusya'nın tebaası olma yemini²⁰ etmişlerdir.²¹ Araştırmacılara göre bu süreç zorla gerçekleştirilmiş bir süreç değildir. Çerkez Ermenileri kendileri Rusya'nın kontrolündeki topraklara göç etmek istemişlerdi. Bunu yaparken Hıristiyan dinini korumanın yanı sıra ekonomik çıkarlarını da düşünmüşlerdir.²² Çerkez toplumun içinden çıkmaları ve Rusya tarafından himaye olunmaları Çerkez Ermenilerinin bölgedeki faaliyet alanını genişletmiştir. Onlar bu durumdan yararlanarak mümkün olduğu kadar ekonomik çıkar sağlama yönünde de faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Rus Genelkurmayı subaylarından i.F. Blaramberg Ermeniler ticari faaliyetleri sayesinde ekser Çerkezlerle yakın ilişkiler içinde olduklarından, çoğu zaman muhbirlik yaptıklarını, Çerkezleri Rusların niyetleriyle ilgili haberdar ettiklerini, Rus esirleri satın alarak yine belli meblağ karşılığında Rus hükümetine sattıklarını yazmaktaydı.²³

Yukarıda da vurgulandığı üzere göç politikasının hedefinde sadece Çerkez Ermenileri yoktur. Rusya'nın stratejik çıkarlarını gözeterek Kafkaslarda demografik dengeyi kısa sürede kendi lehine değiştirmek için gerçekleştirdiği göç politikalarının bir parçasıdır.

18 Г.С. Аракелян, 1984. с. 43–91. Н.Шахназарян, 2008, с. 11.

19 С.Н. Ктиторov, Датировка основания Армавира в российских документальных источниках, *Голос минувшего*, Кубанский исторический журнал. 2001, № 3–4, с.19–21

20 I. Petro döneminde Rus tebaası olmak için vaftizinin yanı sıra yeni bir uygulama da getirilmiştir. Yabancı birisi Rus İmparatoru tebaası olmak için Çarın adına yemin (1721'den İmparatorun) edecekti. Bkz: Н. В. Борисович, *Подданство Российской империи: его приобретение и прекращение*, Нижний Новгород 2008.

21 И.Иванов, 1853. № 14, с. 80.

22 В.Б.Виноградов, С.Н. Ктиторov, *Новое прочтение некоторых страниц истории Армавира и его ближайших окрестностей*. Армавир, 1992, с. 19–21.

23 Х. К. Казанов, *Культура адыгов (по свидетельствам европейских авторов)*, Эльбрус, Нальчик, 1993, с. 193. Аупса: И. Ф. Ларамберг, *Историческое, топографическое, статистическое, этнографическое и военное описание Кавказа*, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Blaramberg_2/text2.htm Alıntı: О.В. Матвеев, "Армяне в пространстве западного фронта Кавказской войны", *Армяне Юга России: история, культура, общее будущее*. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012, с. 79.

Asimilasyon

19. yüzyılda Rus yönetimi Kafkasya'daki durumu kendi lehine çevirme yönünde faaliyetleri hızlandırmıştır. Çar I. Nikolay 1854 yılı sonunda Kafkasya Bölge Valisi M.S. Vorontsov'u bu konuda görevlendirmiştir.²⁴ M.S. Vorontsov Ermenileri bölgedeki ticari faaliyetleriyle değil aynı zamanda güvenlik amaçları ile kullanmaya başlamıştır. M.S. Vorontsov bölgeden birincil kaynaktan bilgi almakla yetinmeyerek Ermenileri dağlılara karşı ajan olarak da kullanmıştır. Kafkaslarda artmakta olan ermeni nüfusu Rus yönetimi için en sadık tebaa idi. Rus yönetimi ise bu sadakatin karşılığını fazlasıyla ödüyordu. M.S. Vorontsov Ermenilere dükkân ve kervansaraylar için arazi tahsis ederken onları faydalı işler yapmaya zorluyordu. Yine M.S. Vorontsov'un desteğiyle Tiflis Ermeni cemiyetinin önerisi ve kaynaklarıyla 1846'da Ticaret Okulu açarak Ermenilerin bölgede ticaret sektöründe başarılı olmalarına yardım etmiştir.²⁵ Ermenilerin sayısının gittikçe artması ve faaliyet alanının genişlemesi Çerkez Ermenilerini de kapsayacağı muhakkaktı. Fakat Rusya topraklarına göç ettikten sonra birkaç yıl Çerkez Ermenileri kendi adet ve geleneklerini korumuşlardır. 1840'larda Armavir'de bulunmuş İ. Hozrov "yerli Ermenilerin Çerkezlerden hiçbir şekilde farklılık gösterme(diklerini)" yazmıştır: Çerkez Ermenileri dağlıların dilini, gelenek, ahlak, yemek kültürü, tabak çanak ve giysilerini kullanmaktadırlar. Onlar Ermeniceyi bilmezler. Yine 1859'da Armavir'de bulunmuş bir Çar memuru da Çerkez Ermenilerinin daha önce bir arada yaşadıkları dağlıların adet, ahlak ve anlayışına sahip olduklarını, onlar giysilerini, dilini ve mutfağını kullandıklarını, erkeklerin büyük çoğunluğu, kadınların hiçbirisinin Ermenice anlamadıklarını yazmıştır.²⁶ Fakat tedricen Çerkez Ermenileri bir taraftan bölgedeki Rus ve Ermeni göçlerinin etkisiyle değişime uğramaya başlamışlar. 19. yüzyılın ilk yarısında giydikleri Çerkez giysilerini 1870'den itibaren Avrupa kostümleri yerini aldı. 1890'ların başlarında ise Avrupa kostümleri neredeyse tüm geleneksel kostümleri ortadan kaldırmış oldu.²⁷ Rusya'nın tebaası olduktan sonra Çerkez Ermenilerinde en zor değişen unsurların başında dini ayinler ve gelenekler gelmektedir. Manastırda dini hizmetler Ermenice yürütülüyordu. Bu dil Çerkez Ermenilerinin anlamadıkları bir dil idi. Buna göre de din hizmetlileri, cemaatin duyması için vaaz metinlerini Çerkezceye çeviriyordu.²⁸ Çerkez Ermenilerinin

24 Bkz: С.С. Лазарян, "Князь М.С. Воронцов и армяне", **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012, с. 72-75.

25 С.С. Лазарян. 2012, с. 74.

26 И.Хозров, Остатки христианства между закубанскими племенами, прошедшее и нынешнее состояние их нравов и обычаев. «Кавказ», 1846 у. 2, с. 258; Н.Г., Волкова, **Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII – начале XX в.** Москва, 1974, с. 200–201) Alıntı: А.Е. Тер-Саркисянц, Из истории черкессогаев (черкесских армян), **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012, с. 281.

27 Н.Шахназарян, **Армяне Краснодарского края**, ЮРПЦ, Краснодар 2008, с. 15.

dini ayinlerinin aynı zamanda İslam'dan etkilendiğini de vurgulamak gerekir. Erkekler genelde ibadet öncesi abdest alıyorlardı. Yaşlılar genelde kendileriyle kiliseye namazlık (seccade) getirerek “ibadet sırasında ayaklarının altına seriyorlardı.”²⁹ Defin merasimlerinde Hıristiyan ve putperestlik unsurlarının sentezi görülmekteydi. Hıristiyan din adamları birkaç yıl Çerkez Ermenilerinin “inanç dışı” ayin ve merasimlerini terk etmeleri yönünde büyük çaba sarf etmiştir. Nihayet 1871’de Armavir Hıristiyan cemaatinin kararıyla Hıristiyanlığa yabancı ayin ve gelenekler yasaklanmıştır.³⁰

Armavir’in nüfusunun artması Çerkez Ermenilerinin sosyal yaşamlarını da yakından etkilemiştir. 1839’da bir aul olarak kurulmuş Armavir 1876’da köy statüsü alırken 1914 yılında şehre dönüştürülmüştür.³¹ 1876’da Armavir’in nüfusu 4603 idi ve bu nüfusun %80,7’si (3715 kişi) Çerkez Ermenilerinden ibaretti. 1902 yılında geldiğinde nüfus sayısı beş kat fazlaydı 22 310’a ulaşmıştır. Onlardan 4859’u Çerkez Ermenileriydi ve toplam nüfus içindeki oranları % 21,8’e gerilemiştir. Gelmelerin sayısı ise 17 451 (%78,2) idi.³² Demografik dengede yaşanan hızlı gelişmeler Çerkez Ermenileri üzerinde Rus etkisini de artırmıştır. Ortak iletişim dili olarak Rusçayı kullanan Çerkez Ermenileri daha çok Ruslarla evlenmeye başladılar. Bu dönemde birçok Ermeni soyadları da Rusçaya dönüşmeye başlamıştır (mesela, Popov, Baronov, Tarasov, Arsentev, Davidov).³³ Günümüzde Çerkez Ermenilerinin Hayların ekseriyeti Armavir, Maykop ve Krasnodar’da yaşamaktadırlar. Çerkez Ermenileri arasından sanayici Tarasovlar, Bogarsukovlar, yazarlar S.Dangulov ve B.Kasparov çıkmıştır.³⁴

*Hıristiyan din adamları
birkaç yıl Çerkez
Ermenilerinin “inanç
dışı” ayin ve
merasimlerini terk
etmeleri yönünde büyük
çaba sarf etmiştir.
Nihayet 1871’de Armavir
Hıristiyan cemaatinin
kararıyla Hıristiyanlığa
yabancı ayin ve
gelenekler yasaklanmıştır.*

Rusya’da 2010 yılında yapılmış son genel nüfus sayımı verilerine göre tüm alt gruplar (Amşen, Tat Ermeniler, Frank, Hay, Hemşin) dâhil ermeni nüfusu 1.182.388 olmuştur. Çerkez Ermenileri bu sayı dışında ayrı kalem altında verilmiş ve toplam 6 kişi olarak belirtilmiştir.

28 С.Н. Кгиторов, Духовные центры армянской общины Армавира (середина XIX – начало XX вв.), **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012, с. 181.

29 С.Н. Кгиторов, 2012, с. 181.

30 Г.С. Аракелян, 1984. С.109

31 С.Н. Кгиторов, **История Армавира (досоветский период: 1839–1918 гг.)**, Армавир, 2002, с. 48–50, 100, 127

32 С.Н. Кгиторов, **Лики старого Армавира. Кубанское селение на почтовой открытке начала XX в.** Платонов и сын, Краснодар, 2010, с. 3.

33 Г.С. Аракелян, 1984, с. 120.

34 Н.Шахназарян, 2008, с. 12.

Tablo 1: Rusya'da yaşayan Ermeni ve Çerkez Ermenileri nüfusu³⁵

	Şehir ve köy nüfusu			Şehir nüfusu			Köy nüfusu		
	Kadın ve Erkek	Erkek	Kadın	Kadın ve Erkek	Erkek	Kadın	Kadın ve Erkek	Erkek	Kadın
(Amşen, Tat Ermeniler, Frank, Hay, Hemşin)	1182388	638479	543909	816375	441798	374577	366013	196681	169332
Çerkez Ermenileri	6	4	2	6	4	2	-	-	-

Günümüzde Çerkez Ermenilerinin bir alt etnik kimlik olarak varlığını sürdürüp sürdürmediği tartışmalıdır. Bu kimliğin korunması ve devamı için bugün her hangi bir sosyal ortam bulunmamaktadır.

Sonuç

Çerkez Ermenileri veya Çerkez-Haylar olarak bilinen topluluk Ermeni toplumunun bir alt kimliği olarak tanınmaktadır. Çerkez Ermenilerinin tarihine ilişkin kaynaklar genelde onların kökenine ilişkin değil yaşam tarzına, geleneklerine, örf ve adetlerine vs. ilişkindir. 19. Yüzyılda Rusya'nın yayımlacılık politikasından etkilenmiş bu topluluk hem Rusya'nın Ermenilere tanıdığı ayrıcalıklar hem de kendi mezheplerinden olan Ermenilerin etkisiyle nedeniyle Rusya sınırları içinde yaşamaya karar vermişlerdir.

Çerkez Ermenilerinin kökenine ilişkin kaynaklar sağlam tarihi verilere dayanmamaktadır. Bu konuda farazi yaklaşımlar kendini göstermektedir. Çerkez Ermenilerin kökenine ve tarihine ilişkin kaynakları değerlendirdiğimizde yazarların büyük çoğunluğunun adeta bu topluluğun kökenini olduğu gibi değil, görmek istedikleri gibi yazdıklarına tanıklık yapmaktayız. Birinci el sağlam yazılı kaynakların yokluğu Çerkez Ermenilerinin kökenine ilişkin bilimsel araştırmaları antropoloji, etnografi, dilbilimi vs. gibi bilim dallarının incelenme alanına dahil edilmesini gerekli kılmaktadır.

Araştırmalarda dikkat çeken hususlardan biri Çerkez Ermenilerinin Kırım'dan zulüm ve baskılar yüzünden Çerkezlerin arasına geldiğine dair yazılanları tarihsel belgelerle doğrulayacak her hangi bir argüman ve belge

35 Всероссийская перепись населения , Том 4. Национальный состав и владение языками, гражданство. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

bulunmamaktadır. Nitekim bunun tersi olan bazı tezler de, mesela Ermenilerin Çerkez ülkesine (Çerkezlerin ricası üzerine) Kırım Hanı tarafından özel imtiyaz ve ayrıcalıklarla ticaret yapmaları için gönderilmesine ilişkin iddia da ileri sürülmektedir.

Çerkez Ermenilerinin “gündeme taşınması” doğrudan Rusya’nın Kafkaslar politikasıyla bağlantılıdır. Kafkasya dağlıklarının kendisine tabi ettirmenin yollarını arayan Rusya’nın bölgeyle ilgili belli başlı sorunları vardı. Bu sorunların başında dini ve etnik farklılık gelmekteydi. Çarlık yönetimi Kafkasya topluluklarının önde gelenlerine belli ayrıcalıklar vaat ederek “Gavur yönetimin” idaresine girmek istemeyen dağlıkları silahla ve Hıristiyan misyonerlerinin yardımıyla yola getirmek imkansızdı. Rus yönetimi bu bölgede her hangi bir toplumsal destekten mahrumdu. Bu durumda atılacak stratejik adım bölgede Rus hâkimiyetini destekleyecek bir toplumsal altyapının oluşmasıydı. Kafkaslarda Hıristiyan kimliğe sahip olan Gürcüler ve Osetinler Rusya açısından önemli olsalar da hem sayıca Türkiye İran’la ilişkilerde bir araç olarak kullanılması imkansızdı. Bu anlamda en uygun topluluk Ermenilerdi. Hala I. Petro döneminde Ermeniler Rus yönetiminin dikkatini çekmiştir. Ermenilerin de Çar yönetiminden belli beklentiler içine girmesi Rusya’nın planlarını daha da hızlandırmıştır. 19. yüzyılın başlarında Rusya-İran ve Rusya-Osmanlı savaşları sonrası İran’dan ve Osmanlı’dan yoğun bir Ermeni göçünün başlatılması Rusya’nın bu planının hızlı bir şekilde uygulamaya konduğu anlamına gelmekteydi. İşte Çerkez Ermenileri konusu da o dönemde gündeme gelmiştir. 1830’larda Çerkez Ermenilerinin etnik ve sosyal yapısı, ticaret erbabı olma vasıflarıyla bölgede en fazla hareket serbestliğine sahip insanlar olmaları Rus askeri yönetimi için önemli idi. O dönemde bölgede henüz Slav kolonilerinin oluşumu söz konusu değildir. Fakat onlar Rus yönetimi için kısa vadede faydalı olabildi. Sayıca az olmaları ve adaptasyon sürecinin zayıf devam etmesi bu anlamda olumsuz hususlardan idi. Kısa süre sonra Rusya’nın bölgeyi Ruslaştırma politikası sonucunda Slav kökenlilerin yoğun bir şekilde bölgeye göç ettirilmeleri yayılmacılık politikasını devam ettirmek açısından sağlam bir alt yapı oluşturuyordu.

Çerkez Ermenilerinin etnik ve sosyal yapısı, ticaret erbabı olma vasıflarıyla bölgede en fazla hareket serbestliğine sahip insanlar olmaları Rus askeri yönetimi için önemli idi.

Çerkez Ermenilerinin bu süreç içinde demografik dengeleri etkilemek gücünde olmaması onlar açısından bir dezavantaj idi. Bölgeye Slavların yanı sıra Ermenilerin (Hayların) yoğun göçleri Çerkez ermeni topluluğunun hızlı bir şekilde asimilasyonuna ortam hazırlamıştır. Başlarda her ne kadar direnseler de sayıca çok az olmaları ve yeni ortamda kimlik sorunu yaşamaları Çerkez

Ermenilerinin Ruslaşmasına ve Ermenileşmesine neden olmuştur. Bölgede Çerkezlerin kültürel ve siyasi açıdan dominant topluluk olma özelliklerini kaybetmeleri de Çerkez Ermenilerinin asimilasyonunu hızlandıran nedenlerdendi. Yaklaşık yüz sene devam eden Rus-Çerkez savaşları sonucunda Çerkez ülkesi Rusya tarafından işgal edilmiş, nüfusunun yüzde doksanı öldürülerek ve sürülerek yok edilmiştir.

КАУНАҚСА

Аракелян Г.С., Некоторые вопросы истории переселения армян на Северо-Западный Кавказ и становления черкесо-гаев, **Кавказ и Византия**, Вып.3. Ереван, 1982.

Аракелян Г.С., Черкесогаи (историко-этнографическое исследование), Кавказ и Византия, Вып. 4. Ереван, 1984.

Аствацатурова М.А., “Самоорганизация армянских диаспор на фоне упрочения российской идентичности в этнополитическом пространстве СКФО”. **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012.

Аталычество, *Большая советская энциклопедия*,
<http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/65817/> Аталычество.

Борисович Н. В., **Подданство Российской империи: его приобретение и прекращение**, Нижний Новгород 2008.

Бурькина Л.В., Черкесогаи Северо-Западного Кавказа в XIX в.,
http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2006.4/360/burikina2006_4.pdf

Виноградов В.Б., Ктиторов С.Н., **Новое прочтение некоторых страниц истории Армавира и его бли жайших окрестностей**. Армавир, 1992.

Всероссийская перепись населения , Том 4. **Национальный состав и владение языками, гражданство**.
http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

Григорьян К.Э., Грани идентичности. Социокультурное пограничье как фактор формирования этнического самосознания (на примере субэтнических групп армян), РАН. Центр цивилизационных и региональных исследований. Москва, 2006.

Иванов И., Армавир. **Ставропольские губернские ведомости**, 1853. № 14.

Казанов Х. К., **Культура адыгов (по свидетельствам европейских авторов)**, Эльбрус, Нальчик, 1993.

Карл Теодорович Сталь, Этнографический очерк черкесского народа, Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900.

Косвен М. О., Аталычество, **Советская этнография**, 1935, № 2.

Ктиторов С.Н., Датировка основания Армавира в российских документальных источниках, **Голос минувшего**, Кубанский исторический журнал. 2001, № 3–4.

Ктиторов С.Н., Духовные центры армянской общины Армавира (середина XIX – начало XX вв.), **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012.

Ктиторов С.Н., **История Армавира (досоветский период: 1839–1918 гг.)**, Армавир, 2002.

Ктиторов С.Н., **История Армавира (досоветский период: 1839–1918)**, Армавир, 2002, с. 39-40. Kitabın elektronik versiyonu için bkz: http://86137.ru/hist_kttitor_content.htm

Ктиторов С.Н., **Лики старого Армавира. Кубанское селение на почтовой открытке начала XX в.** Платонов и сын, Краснодар, 2010.

Куначество, **Большая Советская Энциклопедия (БСЭ)** <http://bse.sci-lib.com/article067425.html>, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/171598>

Лазарян С.С., “Князь М.С. Воронцов и армяне”, **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012.

Ларамберг И. Ф., **Историческое, топографическое, статистическое, этнографическое и военное описание Кавказа**, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Blaramberg_2/text2.htm

Матвеев О.В., “Армяне в пространстве западного фронта Кавказской войны”, **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012.

Погосян Л.А., **Армянская колония Армавира**, Ереван, 1981. Kitabın elektronik versiyonu için bkz: http://86137.ru/pogosyan_content.htm

Поркшеян Х.А. Происхождение черкесогаев и основание г. Армавира, **Вестник общественных наук**, Ереван, 1971. № , <http://iraber.asj-oa.am/2033/1/66.pdf>

Раздольский С.А., Механизмы ассимиляционного процесса армянской и адыгской культур, **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012.

Тер-Саркисянц А.Е., Из истории черкесо-гаев (черкесских армян), **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012.

Хозров И., Остатки христианства между закубанскими племенами, прошедшее и нынешнее состояние их нравов и обычаев. «Кавказ», 1846 у. 2, с. 258; Н.Г., Волкова, **Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII – начале XX в.** Москва, 1974.

Шахназарян Н., Армяне Краснодарского края, ЮРРЦ, Краснодар, 2008.

Щербина Ф.А., **История Армавира и черкесо-гаев**, Екатеринодар, 1916.

İNGİLİZ VE AMERİKAN MİSYONERLERİNİN ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞINDAKİ ROLÜ (1810-1878)

(ROLE OF ENGLISH AND AMERICAN MISSIONARIES
IN THE EMERGENCE OF THE ARMENIAN QUESTION)

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sait DİLEK

Uluslararası İlişkiler Bölümü
Atatürk Üniversitesi

E-posta: mehmetsaitdilek@gmail.com

Öz: XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz ve Amerikan misyoner örgütleri Protestanlığı yaymak amacıyla Osmanlı Devleti'nde faaliyetlere başlamışlardır. Bu yapı içinde özellikle Boston'da kurulan ABCFM, Osmanlı topraklarında hem katılım ve hem de yaygınlık açısından en kayda değer çalışmaları gerçekleştirmekteydi. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanı ile birlikte misyonerlerin çalışma şartları daha elverişli hale gelmişse de Şark Kiliselerinin tavrı, Protestan misyoner örgütlerini yeterince rahatsız etmişti. Bu kapsamda Amerikan misyonerleri yaşadıkları sorunların çözülmesi amacıyla İngiliz Hükümeti'nden yardım talebinde bulunmuşlardı. İngiltere, kendi menfaatleri doğrultusunda bu isteğe olumlu cevap verdiğinden Protestan teşkilatlarının lehine gelişen bir süreç yaşanmaya başlamıştı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Amerika Birleşik Devletleri de misyonerlik çalışmalarını daha yakından takip etme gereği duymuştu. Öyle ki ABD Dışişleri Bakanlığı, gambot diplomasisi metodunu benimseyerek Amerikan misyonerlerini koruması altına aldığını iyice hissettirdi. Bu durum birbiriyle iç içe geçmiş ve menfaat birliktelikleri olan misyoner-azınlık ilişkisini giderek somutlaştırdığı gibi Ermeni olaylarının uluslararası bir sorun haline dönüşmesini de kolaylaştırmıştı. Bu makalede Protestan misyoner teşkilatlarının kuruluş ve gelişim süreçleri hakkında bilgi verilerek İngiliz ve Amerikan dış politika aktörlerinin bu konudaki tavırları değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Misyoner, Protestan, Ermeni Sorunu, Hristiyan, Osmanlı Devleti.

Abstract: As from the early XIX century, English and American missionary organizations started their activities in the Ottoman Empire in order to spread the Protestantism. Especially the ABCFM that was established within this structure in Boston was performing the most remarkable works on the Ottoman territories, in terms of both participation and extensity.

Even though the working conditions of missionaries became more convenient together with the declarations of the Rescript of Gulhane and Rescript of Reform, the attitude of Eastern Churches disturbed the Protestant missionary organizations. In this context, American missionaries requested help from the English Government for the solution of their problems. Since England responded positively to this request in line with their own benefits, a process that developed in favor of Protestant organizations started to be experienced. In the late XIX. century, United States of America also needed to follow the missionary activities more closely. Such that the US Department of State adopted the method of gunboat diplomacy, and apparently took the American missionaries under preservation. This condition not only embodied gradually the missionary-minority relation that was intertwined and had an interest association, but also enabled the Armenian incidents to become an international problem. Giving information about the foundation and development processes of Protestant missionary organizations, this study will assess the attitudes of English and American foreign policy actors towards this subject.

Keywords: *Missionary, Protestant, Armenian Question, Christian, Ottoman Empire.*

Giriş

İngiltere, Sanayi Devrimi ile birlikte siyasî, askerî ve ekonomik açılardan başat bir güç olma yolunda hızla ilerledi. London Missionary Society (1795), Church Missionary Society (1799) ve British and Foreign Bible Society (1804) gibi İngiliz misyoner teşkilatlarının¹ ardı sıra kurulması İngiliz dış politika aktörlerinin elinin daha da güçlenmesine sebep oldu. İngiliz örgütlerine kısa sürede Amerikalı benzerleri de eklenmiş olup akabinde Protestan misyoner örgütleri; diplomatlar ve ticaret filolarının Doğu'ya, Batı'ya ya da Okyanusya'ya doğru yönelen rotasını bu defa 'Tanrı aşkına' olmak üzere, aynen izlemeye başlamışlardı.²

1 Diğer İngiliz misyoner teşkilatlarının isimleri: "Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathen (daha sonra Trust Society for the Furtherance of the Gospel), Council for World Mission (daha sonra London Church Missionary Society, Congregational Council for World Mission), St George Training Home, British Syrian Mission, Church of Scotland Jewish Mission, Scotlich Galilie Mission of the Use end Free Church of England, London Society of Prompting Chiristianity among the Jews, Jerusalem at the East Mission, London Religios Tract's Society, Jerusalem Christ, Union Mission to the Jews, Anglo American Medical Mission, the Friends Foreign Mission Association, Free Church Scotland Society, Irish Presbyterian Mission, the Edinburg Medical Missionary Society, Provacotor Mission, Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission, The Baptist Missionary Society, The Christian Alliance, Smyrna Rest, Society for the Promotion of Female Education in the East, Society for the Relief Jews". Bkz. Mithat AYDIN, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", *OTAM*, Sayı:19, s.80-81.

2 Esra Danacıoğlu TAMUR, "Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19.Yüzyılda Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Misyoner Faaliyetleri", *CTAD*, V/12, (2006/Bahar), s.4.

İngiliz ve Amerikan misyonerleri, Protestanlığın Osmanlı topraklarında da yayılması için faaliyette bulunma gereği duymuşlardı. Öyle ki 7 Mart 1804 yılında İngiltere’de “British and Foreign Bible Society” adıyla kurulan misyoner teşkilat, Osmanlı vatandaşlarını din farkı gözetmeden Protestanlaştırmayı amaç edinmişti. Ancak daha sonra hedef kitle olarak gayrimüslimler üzerine odaklanılmış ve akabinde ziyaretler yoluyla halka İncil dağıtılmıştı.³ Amerikan misyonerlerinin bir kısmı ise 5 Eylül 1810’da yaptıkları toplantıda American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) adıyla teşkilatlanıp aynı amaç doğrultusunda harekete geçmeye karar vermişlerdi.⁴

İngiliz misyoner örgütleri araştırma gezileri ve çeviri faaliyetleriyle çalışmalarına başlarken Amerikan kaynaklı örgütler de kısa süre içerisinde benzer çalışmalar gerçekleştirme imkanı bulmuşlardı. İrili ufaklı çok sayıda İngiliz ve Amerikan örgütü⁵ içinde, özellikle Boston’da kurulan ABCFM, Osmanlı topraklarında hem katılım ve hem de yaygınlık açısından en kayda değer faaliyetleri gerçekleştirmeyi başarmıştı.⁶

ABCFM, sadece Osmanlı topraklarına ilgi duymayıp geniş bir alanda örgütlenmeye karar vermişti. Öyle ki ABCFM’nin yazışmaları Afrika (1834-1919), Amerika Kıtası ve Pasifik Adaları (1811-1919), Hindistan (1812-1919), Japonya (1827-1919), Çin (1827-1919), Güneydoğu Asya (Siam, Singapur, Patagonya) (1827-1919), Yakındoğu (Ermenilere, Yahudilere, Nasturilere ve Suriye bölgesine yönelik misyonlar) ve akabinde Batı Türkiye, Doğu Türkiye, Merkezi Türkiye, Suriye ve Avrupa Türkiye’si Misyonları (1817-1919) başlıkları altında listelenmişti.⁷

3 William CANTON, *A History of the British and Foreign Bible Society (1904)*, I, London, 1904, s.1; 18; *Reports of the British and Foreign Bible Society, With Extracts of Correspondence*, Volume:IV, (1816-1817), London, 1819, s.132-135.

4 William STRONG, *The Story of the American Board An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston-NewYork-Chicago, 1910, s.4-9.

5 25 Mart 1885’te İstanbul’a Ortaelçi olarak tayin edilip 1886’da görevi sona eren Samuel S. Cox’un kitabında; Amerikan misyoner örgütleri ve faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Samuel S. Cox, o dönemde misyonerlik ve eğitim alanında faaliyet yapan Amerikan kuruluşların listesini başlıklar halinde vermiştir:”1-The American Board of Missions (Boston), Şuriye haricinde Doğu-Merkez-Batı ve Avrupa misyonu ile faaliyette bulunuyordu. 2-The Presbyterian Board of Foreign Missions (New York), Suriye bölgesinde faaller. 3-The United Presbyterian Mission Board (New York), Mısır bölgesinde faaller. 4-The Board of Missions of the Methodist Episcopal Church (New York), güney bölgesi hariç Balkanlarda faaller 5-The Foreign Mission Board of the Reformed Presbyterian Church (New York), Kuzey Suriye’de faaller 6-The American Bible Society (New York), Osmanlı topraklarında dini kitap dağıtımı konusunda faaller 7-The Trustees of the Constantinople Bible House (New York), İstanbul’da misyonerler tarafından kullanılan binaların kontrolü ile ilgilenmektedirler. 8-The Trustees of the Syrian Protestant College of Beyrout (New York), 9- The Trustees of the Robert College at Constantinople (New York), 10-The Baptist Publication Society (New York), İstanbul’da misyonerlik çalışmalarına destek veriyorlar. 11-The Church of the Disciples, İstanbul’da misyonerlik çalışmalarına destek veriyorlar. Samuel COX, *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York, 1887, s.295-296.

6 Tamur, “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften”, *CTAD*, s.6.

7 ABCFM’nin resmi kayıtlarını içeren mikrofilm reellerinin kataloğunda, özet bir sınıflandırma mevcuttur. Bkz. *Papers of the American Board of Commissioners For Foreign Missions Author Index*, (Basım yeri ve tarihi yok), s.1-63.

Osmanlı coğrafyasının Hristiyan inancının olduğu “Kutsal Toprakları” barındırması nedeniyle misyonerler için özel bir önem taşıdığına işaret ederek imparatorlukta misyonların kuruluş ve gelişim nedenlerini özetlemeye başlayabiliriz. İkinci olarak, Osmanlı topraklarından söz eden erken dönem Protestan literatürü; imparatorluğun Müslümanlar, Doğu Kiliseleri/Hıristiyanları ve Yahudilerden oluşan kozmopolit nüfus haritasının faaliyetler açısından taşıdığı potansiyele işaret etmektedir. Üçüncü olarak, Asya Kıta’sında manevi bir karanlık yaşandığı iddiasıyla Doğu Kiliselerinin yetersizliği savunulmuş ve misyonerler çözüm olarak teşkilatlanma gereği duymuştu. Dördüncü olarak, Osmanlı devlet yapısının giderek artan oranda büyük güçlerin müdahalelerine açık hale gelmesi nedeniyle içine düştüğü zaafiyet-kırılganlık kayda değer diğer bir etkendi. Beşinci olarak, hem İngiltere hem de Amerika Birleşik Devletleri’nde XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı topraklarına yönelik bir hareketlilik gözlenmişti. İngiltere açısından Napolyon’un yenilgisi ve Viyana Kongre’si ile ulusal sınırlarına hapsedilen Fransa’nın Doğu Akdeniz’de bıraktığı boşluğu hızla doldurmak birincil hedefti. ABD açısından ise Osmanlı Devleti, Amerikan malları için fırsatlar vaat eden az sayıdaki pazardan biriydi. Büyük güçler, Osmanlı topraklarının jeopolitik konumu, stratejik mevkiileri ve yeraltı/yerüstü zenginliklerini fark ettikçe her alanda varlıklarını hissettirme gereği duymuşlardı.⁸ Altıncı olarak, Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla gayrimüslimlere geniş haklar tanımıştı. Ancak, misyoner teşkilatları, bu adımlara rağmen şartlar olgunlaştığında gayrimüslimlerin mevcut yönetimden uzaklaşıp kendi kaderini çizmesinden yanaydı. Bu sebeple misyonerler, en ücra köşelere kadar teşkilatlanma gereği duymuşlardı.⁹

Son olarak ise Afrika’yı sömürgeleştiren Avrupa Devletleri’nin ele geçirdiği topraklarda yaşayan halklardan bir bölümüne kendi dillerini, kültürlerini ve hayat tarzlarını empoze ederek, geriye kalan çoğunluğa karşı bir koz kullanma ve ülkeyi daha verimli bir biçimde sömürebilmelerinde kendilerine yardımcı olacak bir işbirlikçi sınıf oluşturmaları gibi, Amerikan misyonerleri de, ister bilerek ister bilmeyerek olsun gayrimüslim unsurlara özellikle Protestanlığa geçmelerini sağlayabildiği kişilere okul, hastane, matbaa ve yetimhane gibi faydalı kurumlarla hizmet ederek ABD’ye sempati duyan bir kitle oluşturmak istemişlerdi. ABD, ilerleyen yıllarda siyasî ilişkilerini düzenlerken Amerikan çıkarları adı verilen sepetin içine askerî, siyasî, kültürel,

8 TAMUR, “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften”, *CTAD*, s.5-6; Albert Howe LYBYER, “America’s Missionary Record in Turkey”, *Current History*, 19/5 (1924:Feb), s.802; Edwin Munsell BLISS, *Turkey and the Armenian Atrocities*, Edgewood Publishing Company, 1896, s.302-303; Hans-Lukas KIESER, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (Çev. Atilla DİRİM), İstanbul, 2005, s.74.

9 Uygur KOCABAŞOĞLU, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Ankara, 1994, s.539-540; Bulgaristan’ın bağımsızlığını kazanmasında Amerikan misyonerlerinin yaptığı katkılar hakkında akademik bir çalışma için Bkz. Ömer TURAN, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, III, Ankara, 1999, s.1097-1109.

ticarî ve insancıl (philanthropic) her türlü ilişkiyi koyabilme imkanı da bulmuştu. Yakındoğu'da giderek güçlenen Amerikan misyonerleri ve kurumları ABD'nin insancıl ve maddi gücünü göstermeye başladığı gibi Amerikan çıkarlarının Osmanlı Devleti'nde sürekli olarak korunmasını da zaruri hale getirmekteydi.¹⁰

1-ABCFM'nin Osmanlı Devleti'ne Gönderdiği İlk Misyonlar ve Faaliyetleri

ABCFM Üst Yönetimi, Osmanlı Devleti gibi yeni girilen bir alanın derinlemesine incelenmesi amacıyla ilkin Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı misyonerlerden oluşan dini bir misyonu 1818 yılında Kudüs'e göndermeye karar verdi. Her ne kadar misyon, Yahudiler için gönderilmişse de, kendilerine verilen talimatta; çalışmalarının daha geniş bir kesime yönelik olması başka ifadeyle, "Osmanlı Devleti'ndeki tüm insanlara hangi dinden olursa olsun ne yapılabilir ve nasıl yapılabilir?" sorusuna cevap aramaları istendi.¹¹

Pliny Fisk ve Levi Parsons, 3 Kasım 1819'da Sally Ann adlı gemi ile Boston'dan ayrılarak 15 Ocak 1820'de İzmir'e ulaştılar.¹² Levi Parsons, "Günah İmparatorluğu" diye nitelendirdiği Osmanlı Devleti'nin tamamen yıkılmasına yönelik kalbinde büyük bir arzu olduğunu 1820 Şubat tarihli bir yazısında açıkça ifade etmekten çekinmemişti.¹³

Yakındoğu'da giderek güçlenen Amerikan misyonerleri ve kurumları ABD'nin insancıl ve maddi gücünü göstermeye başladığı gibi Amerikan çıkarlarının Osmanlı Devleti'nde sürekli olarak korunmasını da zaruri hale getirmekteydi.

İzmir'e ayak basar basmaz Rumlarla ilgilenmeye başlayan Amerikan misyonerleri, dil sıkıntısı çektiklerinden yaklaşık altı ay Sakız Adası'nda Rumlarla beraber yaşayarak Rumca öğrenmeye çalışmışlardı. Aynı zamanda dini içerikli yayınları halka dağıtarak propaganda yapmaktan da geri kalmamışlardı.

10 Çağrı ERHAN, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, 2001, s.83-84; İlber ORTAYLI, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, 14/3 (Eylül 1981) Ayrı Basım, Ankara, 1982, s.87-88; Uygur KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, Ankara, 2000, s.12.

11 A.L. TIBAWI, *American Interests In Syria 1800-1901 A Study of Educational, Literary and Religious Work*, Oxford, 1966, s.12-16; STRONG, *The Story of the American Board*, s.80; "ABCFM Üst Yönetimi'nin verdiği talimattan anlaşılacağı gibi; misyonerler, ilk zamanlarda Osmanlı Devleti'ndeki tüm insanları Protestanlaştırma hedefi ile ortaya çıkmaktaydı. Görevlerine, "insanlar için ne ve nasıl yapılabilir?" sorusunu yönelmesinin temelinde madalyonun arka yüzü tabiri gibi "kimden, nasıl yararlanabilir?" sorusuna da cevap aranmasının yattığı Amerikan misyonerlerinin ileride yapacağı çalışmalarla ortaya çıktı." Bkz. ERHAN, *Türk-Amerikan*, s.86.

12 Osmanlı Devleti'ne gelen ilk Amerikan misyonerlerin geliş ve gidiş tarihleri hakkında bilgi veren liste için Bkz. Ek I-V ve Rufus ANDERSON, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions of the Oriental Churches*, II, Boston, 1872, s.489-499; LYBYER, "America's Missionary Record in Turkey", *Current History*, s.802; TIBAWI, *American Interests In Syria 1800-1901*, s.16-18.

13 Joseph GRABILL, *Protestant Diplomacy and the Near East*, Minneapolis, 1971, s.6.

Asıl hedef Kudüs olduğundan bu yere gitme görevi Levi Parsons'a verildi. 5 Aralık 1820'de Yunan gemisiyle yola çıkan Levi Parsons, 17 Şubat 1821'de Kudüs'e vardı. Çeşitli dini grupları ziyaret edip İncil dağıtan Parsons, olası zorluklara rağmen burada bir misyonun kurulması gerektiği düşüncesindeydi. İzmir'e hasta dönen Levi Parsons, Ocak 1822'te bu kez Pliny Fisk ile birlikte deniz yoluyla İskenderiye'ye gitmiş olup 10 Şubat 1822'de ise rahatsızlanarak hayatını kaybetmişti.¹⁴

Pliny Fisk, Nisan 1822'de bu kez Daniel Temple adlı bir başka misyonerle birlikte Malta'da matbaa kurarak; İncil ve diğer dini yayınları halkın konuştuğu dilden yayınlamak için girişimlere başlamıştı. 1822-1832 yılları arasındaki on yıllık çalışma neticesinde Modern Grekçe, İtalyanca, Ermeni harfli Türkçe ve Arapça olarak 21.000.000 sayfadan fazla metin basılmıştı.¹⁵

Pliny Fisk, matbaadaki çalışmalarına devam ederken kendisiyle birlikte çalışmak ve yardımcı olmak üzere Amherst Koleji'nden Jonas King adlı bilim adamı 2 Kasım 1822'de yanına gelmişti. Adı geçen ikili, Ocak 1823'ten itibaren Beyrut, Şam, Yafa ve Kudüs'ü ziyaret ederek adı geçen yerlerde yaşayan Türkler, Araplar, Rumlar ve Ermeniler hakkında bilgi toplamışlardı. Elde ettikleri bilgiler neticesinde; ilk misyonun Beyrut'ta açılmasını tavsiye etme gereği duymuşlardı.¹⁶ Bu kapsamda Eylül 1822'de ABCFM'nin yıllık genel kurulunda William Goodell adlı misyoner Suriye misyonu için görevlendirilmiş olup 16 Kasım 1823 günü Beyrut'a ulaşmıştı.¹⁷

Türkçe, Arapça ve Ermenice öğrenmeye çalışan William Goodell'e iki Ermeni din adamı yardımcı olmuştu. Ermeni kilisesinde görevli bu kişilere daha sonra misyonerler tarafından Carabet ve Wortabet adı verildi. Bu iki Ermeni kökenli din adamının Amerikan misyonerlerine dil öğretirken ve çeviri yaparken Protestanlığı kabul etmeleri ve akabinde Ermeni Kilisesi'nden ayrılmaları, ABCFM'nin özellikle Ermenilere ilgi göstermesine sebep oldu.¹⁸

William Goodell ve Isaac Bird'in çalışmaları neticesinde Osmanlı Devleti'ndeki ilk Protestan Amerikan misyoner okulu, 28 Temmuz 1824 tarihinde Beyrut'ta açıldı. 1827 yılında Beyrut ve çevresinde 13'e yakın okul açılırken bu okulların 600 civarında öğrencisi vardı.¹⁹ İlerleyen yıllarda,

14 TIBAWI, *American Interests In Syria 1800-1901*, s.20-21; James L. BARTON, *Daybreak in Turkey*, New York-Chicago, 1908, s.120.

15 BARTON, *Daybreak in Turkey*, s.197-198.

16 BARTON, *Daybreak in Turkey*, s.120-121; STRONG, *The Story of the American Board*, s.82.

17 E.D.G. PRIME, *Forty Years in the Turkish Empire; or, Memoirs of Rev. William Goodell*, New York, 1876, s.71-79.

18 PRIME, *Forty Years in the Turkish Empire*, s.83-84; STRONG, *The Story of the American Board*, s.84; ABCFM'nin, Ermenilere Protestanlığı kabul ettirmek istediği hakkında bilgi için Bkz. T.C. TROWBRIDGE, "Armenia and The Armenians", *The New Englander*, 33, New Haven, 1874, s.9.

19 STRONG, *The Story of the American Board*, s.83; TIBAWI, *American Interests In Syria 1800-1901*, s.33-35.

Lübnan'da yaşanan iç karışıklıkların artması sebebiyle William Goodell ve Isaac Bird, Ermeni yardımcılılarıyla birlikte Beyrut'tan ayrılmak zorunda kalmışlardı.²⁰

Beyrut'u geçici olarak tahliye eden misyonerler, Malta'da bir yandan matbaa işleriyle uğraşırken bir yandan da dil öğrenmeye devam ederek Anadolu'ya yönelik büyük çıkarma gününü sabırsızlıkla beklemişlerdi. Bu arada Uygur Kocabaşoğlu'nun ifadesiyle sondaj ameliyeleri çerçevesinde Anadolu'ya yönelik keşif hareketlerine karar verilerek Osmanlı topraklarında köklü bir misyoner yapılanması için çalışmalar devam etmekteydi.²¹ Öyle ki ABCFM Üst Yönetimi, 1829 yılında Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere yönelik misyon kurulmasına karar verdi.²² Bu misyonun çalışmalarına öncülük etmesi adına büyük keşif hareketi günümüz İran, Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye topraklarına Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight adlı misyonerler tarafından 1830 yılında gerçekleştirildi.²³

Amerikan misyonerleri yol boyunca özellikle Ermeniler ile ilgilendiğinden hem Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri, hem de yaşam biçimlerini tahlil etmişlerdi.

Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight, bir yıldan fazla süren gezilerinde sırasıyla İstanbul, Tokat, Erzurum, Kars ve Tiflis'e gitti. Tiflis'ten Şuşa'ya; Şuşa'dan Nahcivan'a, Nahcivan'dan Erivan ve Eçmiyadzin'e; Eçmiyadzin'den tekrar Nahcivan'a, Nahcivan'dan Tebriz'e geçtiler. Burada Nasturiler'le temas kurdular. Tebriz'den Salmas'a; Salmas'tan Urmiye'ye geçtiler. Salmas'ta Keldanilerle; Urmiye'de Nasturiler'le görüştüler. Tebriz'den Salmas ve Urmiye'ye gittikten sonra tekrar Tebriz'e ve oradan da Nisan 1831'de Karakilise ve Erzurum'a; Mayıs ayında ise Trabzon'a ulaştılar. Trabzon'dan bir gemiyle Malta'ya geçerek 2 Temmuz 1831'de keşiflerini tamamladılar. Adı geçen kişiler, izlenimlerini 1833 yılında yayınladıkları kitaplarıyla okuyucuya ulaştırdıkları gibi bölgeye gidecek olan Amerikan misyonerlerine de başvuru kaynağı bıraktılar.²⁴

Amerikan misyonerleri yol boyunca özellikle Ermeniler ile ilgilendiğinden hem Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri, hem de yaşam biçimlerini tahlil etmişlerdi. Bununla beraber Osmanlı makamlarının o dönemde misyonerlere sert

20 PRIME, *Forty Years in the Turkish Empire*, s.103.

21 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.30

22 H.G.O. DWIGHT, *Christianity Revived in the East or; Narrative of the Work of God Among the Armenians of Turkey*, New York, 1850, s.19.

23 BARTON, *Daybreak in Turkey*, s.123-124.

24 Eli SMITH, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. DWIGHT in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor and Into Georgia and Persia with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, II, Boston, 1833, s.338; BARTON, *Daybreak in Turkey*, s.125-126.

tepki göstermemesinden hareketle Ermenilerin reforma tabi tutulabileceğine karar vermişlerdi. Eli Smith, Müslümanların din değiştirmesi konusunda Ermeniler kadar umutlu olmadığını ama düşman toprakları olarak nitelendirdiği Osmanlı Devleti'nin kalbine kolayca girdiklerini ifade etmekten çekinmemişti.²⁵

İki misyonerin araştırma ve tetkik gezisi, “düşman topraklarının kalbine yönelik” harekâtın stratejisi ve taktiklerinin daha etkin bir şekilde hazırlanmasına sebep olduğundan Osmanlı Devleti'nde misyon kurma faaliyetlerinin hızla ilerlemesi kaçınılmaz olmuştu.²⁶ Bu kapsamda ABCFM Üst Yönetimi, İstanbul'da yaşayan Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetlerine başlaması için Malta'da bulunan William Goodell adlı misyonere mektup göndermeye karar verdi. 26 Nisan 1831'de mektuptaki talimatlar doğrultusunda yola çıkan Goodell, 9 Haziran 1831'de İstanbul'a gelerek Ermeni misyonu için çalışmalarına başladı.²⁷ 5 Haziran 1832'de Harrison Gray Otis Dwight adlı misyoner de İstanbul'daki Ermeni misyonuna katılarak William Goodell'in en büyük yardımcılarından biri oldu.²⁸ 1820-1839 yılları arasındaki dönem Uygur Kocabaşoğlu'nun ifadesiyle ABCFM'nin “Hazırlık Devresi” olup Osmanlı topraklarında faaliyetler keşif hareketleri ve ilk misyonlar doğrultusunda başlamıştı.²⁹

Amerikan misyonerleri ilk faaliyetlerini gerçekleştirdiği sırada Osmanlı Devleti ve ABD arasında 1830 tarihli antlaşma imzalanmış akabinde ABD Başkanı Andrew Jackson ABD'nin Akdeniz Filosu'nda görev yapmakta olan Pennsylvania'lı David Porter'i 15 Nisan 1831'de, İstanbul'a maslahatgüzar olarak atamıştı. David Porter, Goodell'in İstanbul'a gelişinden kısa bir süre sonra (11 Ağustos 1831) göreve başladığından Amerikan diplomatik temsilcileriyle Amerikan misyonerleri eş zamanlı olarak faaliyete geçmişlerdi.³⁰

2-Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nde Yayılması ve Ortaya Çıkan Sorunlara İngiltere ve ABD'nin Bakışı

Amerikan misyonerlerinin Osmanlı topraklarına yönelik ilgisi gün geçtikçe artmış olup ekler kısmında da görüleceği üzere Ermenilere gönderilen misyo-

25 Eli SMITH, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. DWIGHT in Armenia, II*, s.331-335; BARTON, *Daybreak in Turkey*, s.124-125.

26 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.31; LYBYER, “America's Missionary Record in Turkey”, *Current History*, s.804.

27 PRIME, *Forty Years in the Turkish Empire*, s.112.

28 ANDERSON, *History of the Missions of the American Board*, II, s.492.

29 ABCFM'nin Hazırlık Devresi hakkında geniş bilgi için Bkz. KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.23-50.

30 ERHAN, *Türk-Amerikan*, s.129; “Former Chiefs of Mission between 1778 to 2010” Embassy of the United States in Turkey http://turkey.usembassy.gov/chief_of_mission.html.

ner sayısı diğer gruplara nazaran ciddi artış göstermişti.³¹ 1839 Tanzimat ve 1856 İslahat Fermanlarının ilanıyla birlikte yabancı kurumların çalışma şartları daha elverişli hale gelmişse de yaşanan bir takım sorunlar misyonerleri rahatsız etmişti. Bu gibi sıkıntılı durumlarda misyonerlik çalışmalarına en büyük destek İngiliz Hükümeti'nden gelmişti. ABCFM'nin Dış İlişkiler Sekreteri Rufus Anderson'un tabiriyle İngiltere'nin Hindistan'da imparatorluğa sahip oluşu ve oraya engelsiz ulaşma isteği özellikle Ermeniler üzerinde Protestanlaştırma faaliyetinde bulunan tüm gruplara, özellikle de Amerikan misyonerlerine destek sağlamalarına sebep olmuştu. Öyle ki ABD'nin yaşadığı ekonomik kriz ve akabinde iç savaşla uğraşması, Amerikan misyonerlerini ilk başta zor bir duruma düşürmüştü de sorunların çözümünde birçok kez İngiltere ön plana çıkmıştı.³²

Ülkeye geldiklerinde, farklı mezhepten Hristiyanları Protestanlığa geçirmek için çalışan misyonerler, bir süre herhangi bir ciddi muhalefetle karşılaşmadıklarından faaliyetlerine devam etmişlerdi. Ancak, 1841 yılının başından itibaren kiliselerin de etkisiyle yerli Hristiyanlar misyonerlik faaliyetlerine tepki göstermeye başlamışlardı.³³ Lübnan'da Maruniler ve Dürziler arasında çıkan 1830'lu ve 1840'lı yıllardaki karışıklıkların devam ettiği bir ortamda Marunilerin dini lideri, Amerikan misyonerlerinin, yerel halkın aklını karıştırmak suretiyle dinlerini ve inançlarını değiştirdiklerini 1841'de Suriye Valisi Zekeriya Paşa'ya bildirerek; misyonerlerin bölgeden çıkarılmasını talep etmişti. ABD mukim elçisi Porter, misyonerlerin yaptığı işlerden Amerikan Hükümeti'nin sorumlu tutulamayacağını ileri sürerek, misyonerlerin bölgeden çıkarılma isteği konusunda bir zorlama yapılamayacağını Osmanlı makamlarına bildirmişti. Bölgede Dürzilerle Maruniler arasında uzun yıllardır devam eden bir gerginlik mevcuttu. Amerikan misyonerlerinin Dürzilerle yakından ilgilenmesi olayların daha da büyümesine zemin hazırlamış akabinde Dürziler 1841 yılının sonlarında Beyrut'a sığınmak zorunda kalmıştı.³⁴

Amerikalı misyoner Rufus Anderson, 1843-1844 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'ne yaptığı keşif gezisinde (İzmir, Bursa, İstanbul, Trabzon, Beyrut, Kudüs) misyoner arkadaşlarıyla fikir alışverişinde bulunmuştu. Öyle ki bu görüşmeler neticesinde Anderson, Rumlara yönelik misyonun durdurularak Ermeniler üzerinde çalışılmasını teşvik eden raporunu ABCFM Üst Yönetimi'ne sunmuş ve bu teklif adı geçen oluşum tarafından kabul edilmişti.³⁵ Ancak 1844'de Ermeni Kilisesi Patriği seçilen Matteos'un misyonerlere

31 ANDERSON, *History of the Missions of the American Board*, II, s.489-499.

32 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.52-53.

33 ERHAN, *Türk-Amerikan*, s.193-194.

34 ERHAN, *Türk-Amerikan*, s.194-195.

35 *Report to the Prudential Committee of a Visit to the Missions in the Levant by Rufus Anderson, One of the Secretaries of the Board*, Boston, 1844, s.5, 11-12.

ve mezhep değiştiren Ermenilere karşı bakışının özellikle mezhep değiştirme vakalarının artmasından dolayı değiştiği ve aynı yıl içerisinde Erzurum'da ve Trabzon'da ikamet eden bir kısım Ermeni'nin, Osmanlı makamlarına misyonerleri şikayet ettiği görülmektedir.³⁶ Ermeni Patriği Matteos, Protestanlığı seçen Ermenilere karşı sert tedbirler alarak; onları kendi toplumlarından dışlamaya başlamıştı.³⁷

Yaşanan bu olaylar üzerine İngiliz Elçi Stratford Canning, Protestanları himaye etme politikası gereğince Osmanlı Hariciye Nezareti ile temasa geçmeye karar verdi. Elçi, 1845 tarihli yazısında; kendi menfaatlerini sağlamaya yönelik hareket etmediklerini hatta iddiaların aksine sadece insanlık için çalışmak niyetinde olduklarını ifade ederek Protestan Ermenilerinin yaşadığı sorunların çözülmesini Osmanlı makamlarından talep etmişti.³⁸

İngiliz yetkililer Stratford Canning³⁹ ve Lord Cowley Protestan misyonerlerinin yardımına koşmayı sonraki günlerde de sürdürmüşlerdi. Adı geçen yetkililer, İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda diplomatik girişimlerde bulunarak önce 1 Temmuz 1846 yılında İstanbul'da 40 kişinin katıldığı Ermeni Protestan Kilisesi'nin açılmasına yardımcı oldular.⁴⁰ 15 Kasım 1847'de ise Sultan Abdülmecid'in Protestanları ayrı bir millet olarak tanıdığı Lord Cowley'e Osmanlı makamları tarafından bildirilmişti. İngiliz yetkililerinin bu konuda gösterdiği desteğe karşılık olarak önde gelen Amerikan misyonerlerinden W. Goodell, H.G.O. Dwight, C. Hamlin, J.S. Everett, H.J. Van Lennep, G.W. Wood, H.A. Homes, W.G. Scauffler 21 Aralık 1847'de ilgililere gönderdikleri mektup ile şükranlarını sunmuşlardı. Böylece ABD'nin direkt olarak misyoner sorunlarıyla ilgilenmediği bir dönemde İngiliz yetkililer misyonerleri himaye eden bir anlayışı benimsemişlerdi.⁴¹

İngiltere'nin misyonerleri destekleyen politikası üzerine 1850'lerde Amerikan misyonerlerinin Anadolu'daki faaliyetlerinde dikkat çekici bir

36 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Mektubu Kalemli (HR.MKT.), 4/18; DWIGHT, *Christianity Revived in the East*, s.144.

37 DWIGHT, *Christianity Revived in the East*, s.183-205; Robert L. DANIEL, "American Influences in the Near East Before 1861", *American Quarterly*, 16/1 (Spring 1964), s.77-78.

38 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, I, Ankara, 2004, s.5-6.

39 Osmanlı topraklarında yaşayan Dürziler, Maruniler, Yezidiler, Ermeniler, Nasturiler ve Yahudiler başı sıkıştıklarında İngiliz Elçi Stratford Canning'i bir koruyucu olarak görüyorlardı. Bkz. Stanley Lane POOLE, *Lord Stratford'un Canning'in Türkiye Anıları*, (Çev. Can YÜCEL), Ankara, 1988, s.76.

40 DWIGHT, *Christianity Revived in the East*, s.225, 229; Mary BENJAMIN, *The Missionary Sisters: A Memorial of Mrs. Seraphina Haynes Everett and Mrs. Harriet Martha Hamlin Late Missionaries of the ABCFM at Constantinople*, Boston, 1860, s.127.

41 DWIGHT, *Christianity Revived in the East*, s.285-288; Çağrı ERHAN, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ- The Turkish Yearbook of International Relation*, 2000, XXX, Ankara, 2001, s.200; "Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde Protestan milletinin çekirdeğini teşkil etmekteydi. Osmanlı Devleti Protestanları, Ermeni Protestan milleti olarak değil, Protestanlığı kabul etmiş olan Rum, Ermeni, Katolik, Süryani ve Yahudilikten dönme bütün cemaatlerin Protestanlarını ihtiva edecek tarzda Protestan milleti adıyla tanımıştır." Bkz. Gülden SARIYILDIZ, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2, İstanbul, 2002, s.266.

hareketlenme gerçekleşti ve buna bağlı olarak da ABCFM'nin hem örgütsel yapıyı geliştirme hem de yerel unsurlarla ilişkileri yeni esaslara bağlaması zaruri hale gelmişti.⁴²

Ermenilere yönelik çalışmalardan verim alınması üzerine ABCFM Üst Yönetimi'nin verdiği yetkiyle misyonerler Antep (1848), Adana (1853), Tokat ve Kayseri (1854), Maraş, Halep, Sivas, Harput (1855), Urfa, Antakya, İzmit (1856), Diyarbakır (1857), Mardin, Bitlis ve Edirne (1858) misyonlarını açmışlardı.⁴³ Yaşanan bu hızlı büyüme, tüm alanın misyonlar arasında yeniden bölünmesini zorunlu hale getirmişti. Öyle ki 1856 yılında Ermeni Misyonu kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrıldı. Yeni ayrıma göre; Güney Ermenistan Misyonu Antep, Maraş, Antakya; Kuzey Ermenistan Misyonu ise İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Tokat, Kayseri, Arapkir ve Harput'tan oluşmaktaydı.⁴⁴

Amerikan misyonerleri tarafından hedef kitle olarak Ermenilerin belirlenmesi ve misyon sayısının giderek artması, 1860 yılında Harput'ta yapılan toplantıda yeni bir örgütlenmeye gidişe sebep oldu. Ermenilere yönelik faaliyetler Doğu, Batı, Merkez misyonları çerçevesinde 1860'dan itibaren yeni bir ayrıma tabi tutuldu. Osmanlı topraklarında "Avrupa Türkiye'si Misyonu", "Suriye Misyonu" ile "Nasturi Misyonu" da faaliyetlerine devam edecekti.⁴⁵ ABCFM, yeni yapılanmayla birlikte Güney Ermeni Misyonu'nun ismini değiştirerek; "Antep, Antakya, Maraş, Halep, Adana ve Urfa şubelerini, 13 uç şubesini, 12 kilise cemaatini ve 3692 Protestan Millet üyesini kapsayan" "Merkezî Türkiye Misyonu'na" dönüştürdü.⁴⁶

Batı misyonu ise kabaca Trabzon'dan Mersin'e çekilecek bir doğrunun batısında kalan bölgeyi ifade edecekti. Zaman zaman bazı değişiklikler geçirmekle birlikte, bu misyonun istasyonları 1870'de İstanbul merkez olmak üzere; Merzifon, İzmit, Kayseri, Bursa, Manisa, Sivas ve Kayseri'den oluşmaktaydı.⁴⁷

42 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.68.

43 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.69; Misyonların açılma tarihleriyle ilgili olarak kaynaklarda farklı tarihler de göze çarpmaktadır. Dwight'a göre; Antep misyonu (1849)'da kuruldu Bkz. DWIGHT, *Christianity Revived in the East*, s.255; Barton'a göre; Antep (1849), Maraş, Adana, Halep, Tarsus, Antakya ve Kilis misyonları (1855)'te kuruldu. Bkz. BARTON, *Daybreak in Turkey*, s.139; Lybyer'a göre misyonların kuruluş tarihi: "Sivas (1851), Harput (1855), Kayseri (1854), Diyarbakır (1853), Adana (1852), Antep (1847), Maraş, Urfa (1854), Tarsus (1859)" Bkz. LYBYER, "America's Missionary Record in Turkey", *Current History*, s.804.

44 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.71.

45 STRONG, *The Story of the American Board*, s.200; *Papers of the American Board of Commissioners For Foreign Missions Author Index*, s.55-63.

46 KIESER, *İskalanmış Barış*, s.91.

47 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.71.

Doğu Türkiye Misyonu; Diyarbakır, Mardin, Arapkir, Bitlis, Erzurum ve Harput'ta faaliyet göstermiş olan Kuzey Ermenistan Misyonu'nun birçok şubesini kapsıyordu. 1860 yılında bu alana yerli çalışanlarca yönetilen 36 uç şube, on kilise cemaati, yaklaşık 1000 kadar kadın ve erkek Protestan Milleti üyesi, 869 erkek ve 2727 kız öğrenciye sahip 48 ilköğretim okulu dahildi. Harput ve Mardin'de birer İlahiyat Okulu da açılmıştı.⁴⁸

Amerikan misyonierleri, her bir misyonda yayın, eğitim, sağlık, kadınlar arası Hristiyanlaştırma programı ve Ermeni-Müslüman ilişkileri adı altında görev yapmışlardı. Örneğin; Batı Misyonu olarak anılan, İstanbul ve İzmir gibi koz-

Amerikan misyonierleri, her bir misyonda yayın, eğitim, sağlık, kadınlar arası Hristiyanlaştırma programı ve Ermeni-Müslüman ilişkileri adı altında görev yapmışlardı.

mopolit ve gelişmiş büyük kentleri içeren bölümde eğitim; daha çok lise daha sonra yüksek öğrenim kanalıyla ilintili olarak gelişmişti. Orta ve Doğu Anadolu'daki halka ise ağırlıklı olarak ilk başta sağlık kurallarını öğretme, sağlık olanakları götürme, eğitimde ise ancak okuma-yazma düzeyine getirebilme, başlangıç hedefi olmuştu.⁴⁹

1860'lı yılların sonuna gelindiğinde, Amerikan eğitim kurumları Anadolu'da 4 İlahiyat Okulu ve buralarda okuyan 74 öğrenci; 9 adet orta dereceli yatılı kız okulu ve 64 öğrenci, 220 ilkokul ve buralarda okuyan 5617 öğrenciyi içeren bir eğitim dizgesi oluşturuyordu.⁵⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde; başlangıçta okuma, yazma ve aritmetikten ibaret olan misyonier eğitimi gelişmiş, orta dereceli eğitim kurumlarını bünyesinde barındırır hale gelmişti. Bu kurumlara öğretmen yetiştirilmesi, gelişen Protestan cemaatine din adamı hazırlanması, giderek artan bir ihtiyaç olarak kendini göstermeye başlamıştı. Üstelik misyonierlerin kendi kendini yönetme ilkesi uyarınca bilgili, yetkin yerli elemanların kısa sürede yetiştirilmesi ve sorumluluk üslenmesi gerekliydi. Bunu gerçekleştirmenin en ekonomik yolu ise eğitimi kaynağında vermektir. ABCFM'nin hesaplamalarına göre; herhangi bir Asya ülkesinde bir genci eğitmek için harcanan para, aynı genci ABD'de eğitmek için harcanan paranın dokuzda biriydi. Ayrıca sorun yalnızca öğretmen ve din adamı yetiştirilmesi ile sınırlı da değildi. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, başta Ermeniler olmak üzere, Batı burjuvazisinin

48 KIESER, *İskalanmış Barış*, s.90-91.

49 Seçil AKGÜN, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonierlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)", *X. Türk Tarih Kongresi*, V, Ankara, 1994, s.2127.

50 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.60; Osmanlı Devleti'nde kurulan Amerikan kurumlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi almak için Bkz. Adnan ŞİŞMAN, *Osmanlı Devleti'nde XX. Yüzyıl Başlarında Amerikan Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Balıkesir, 1994; Süleyman BÜYÜKKARCI, *Türkiye'de Amerikan Okulları*, Konya, 2004; Ethel W. PUTNEY, *A Brief History of American Board Schools in Turkey*, İstanbul, 1964.

aracılığı rolünü artan oranda üstlenen azınlık orta ve yüksek sınıflarının daha nitelikli eğitim talebi, ilk orta ve yüksek öğretim şeklinde kademelenmiş, formal bir eğitim sistemini zorunlu kılmaktaydı. Kısaca, bir yandan Batı sermayesine açılan imparatorluğun değişen koşullarında gereksinme duyulan daha nitelikli, en azından yabancı dil bilen genç kuşakların, öte yanda ulusal bilinç ve kendi kaderini tayin etme özelemleri güçlenen/güçlendirilen azınlıkların bu değişimi hızlandırabilmek için gereksinme duydukları kadroların yetiştirilmesi Amerikan Kolejlerinin asıl kuruluş nedenleri oldu.⁵¹ Ermenilerin birdenbire yüzyıllardır Osmanlı Devleti içinde sürdürdükleri alışlagelmişlikten sıyrılmaları, yüzyıllardır sürdürülen geleneksel yaşam biçiminden kopmaları, Anglo-Sakson yaşam biçimi ile tanışmaları, batı eğitimine kavuşmaları, onların kavramlarını öğrenmeleri, Osmanlı Devleti'nde Türk-Ermeni toplumu arasında alışlagelmiş dengeyi de bozacak ve Ermenilerin otoriteye karşı ayaklanmalarına zemin hazırlayacaktır.⁵²

Osmanlı topraklarında sayıları giderek artan ve kolej düzeyinde de kurulmaya başlayan yabancı okullara karşı Osmanlı yöneticileri bir takım düzenleme yapma ihtiyacı hissetmişlerdi. Öyle ki Osmanlı Devleti'nde okul açacak yabancıların 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. Maddesi ahkâmına ileride neşr olunabilecek nizam hükümlerine uymaya mecbur olmalarına dair bir layiha hazırlanmıştı. Ancak bu yasal düzenlemeye rağmen yabancı okulların sayısı gün geçtikçe artmaya devam etmişti.⁵³

1830-1869 döneminde, 294 Osmanlı vatandaşının tabiiyet değiştirerek Amerikan vatandaşlığına geçmesi de Ermeni sorunun ortaya çıkmasında etkili olan faktörlerden sadece birisiydi. Tabiiyet değiştirenler arasında, misyonerlerin çabaları sonucu Protestanlığı seçmiş Ermeniler çoğunluğu oluşturmaktaydı. Avrupa ülkelerinden ABD'ye göç edenler, Amerikan vatandaşlığını kazandıktan sonra bu ülkede yaşamaya devam ederlerken, Osmanlı Devleti'nden göç edenler, vatandaşlık hakkını kazandıktan kısa bir süre sonra Osmanlı topraklarına geri dönmüşlerdi. Osmanlı makamları karşısında Amerikan vatandaşı olduklarını iddia eden bu kişiler, Osmanlı Devleti ile ABD arasında imzalanmış antlaşmalar gereğince Amerikan vatandaşlarına tanınmış haklardan yararlanmak istemişlerdi. Böylece, daha önce Osmanlı vatandaşı olup, ticarî faaliyetlerde daha ağır vergilere tabi iken, şimdi en ziya-

51 Amerikan misyonerlerinin kurduğu kolejler: Robert Koleji (1863), Beyrut'ta Suriye Protestan Koleji, İstanbul Kız Koleji (1890), Harput'ta Fırat Koleji (1878), İzmir'de Uluslararası Kolej (1903), Merzifon Anadolu Koleji (1886), Tarsus'ta St.Paul Koleji (1888), Antep'te Merkezi Türkiye Koleji (1876), Maraş Kız Koleji (1882), KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, s.139-140; ERHAN, Türk-Amerikan, s.193; İstanbul Kız Koleji ve Mary Mills Patrick'in faaliyetleri hakkında geniş bilgi için Bkz. Mary Mills PATRICK, *Son Sultanların İstanbul'unda*, (Çev.Ayşe AKSU), İstanbul, 2009; Mary Mills PATRICK, *Bir Boğaziçi Macerası: İstanbul Kız Koleji (1871-1924)*, İstanbul, 2001.

52 Seçil AKGÜN, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Atatürk Yolu*, 1, (Mayıs 1998), s.11.

53 Şamil MUTLU, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul, 2005, s.297-298.

de müsaadeye mazhar millet statüsündeki bir devletin vatandaşı olarak birçok ayrıcalık kazanabileceklerdi.⁵⁴

Gayrimüslim kesimin bir kısmı ise ticarî faaliyetleri ve ülkedeki ikametleri sırasında Osmanlı makamları ve kanunlarıyla bir sorun yaşamamak için Osmanlı Devleti'ndeki konsolosluklardan "himaye edilen kişi belgesi" (protege belgesi) alarak bir başka suistimal denemesi de gerçekleştirmekteydiler. Azınlıklar, Amerikan Elçiliği ve Konsolosluklarından adı geçen belgeyi alabildiklerinden iki ülke ilişkileri arasında zaman zaman gerginlikler yaşanmaktaydı.⁵⁵

Osmanlı Devleti, bu suistimali önlemeye yönelik olarak himaye belgesi alan kişilerin üç aylık zaman diliminde ülkeyi terk etmemesi halinde Osmanlı kanunlarına bağlı olarak yaşayabileceklerini yabancı misyonlara 1860 Eylül'ünde bildirme gereği duydu. Konsolosluklar 1863 yılında bu isteği kabul etmek zorunda kalınca himaye belgesi ile yapılan suistimler kısmen de olsa engellendi.⁵⁶

Sonuç

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Protestanlığı yaymaya çalışan örgütler, Osmanlı topraklarında aktif bir çalışma süreci başlatmışlardı. Öyle ki İngiliz misyoner teşkilatlarının faaliyete geçmesinden kısa bir süre sonra Amerikan misyonerleri de bölgede teşkilatlanmaya başlamış, dolayısıyla Protestan teşkilatlarının güçlenmesi kaçınılmaz olmuştu. Misyonerlerin keşif gezileri neticesinde hazırladıkları raporlarda özellikle Ermeniler hedef kitle olarak belirlendiğinden bu gruba yönelik çalışan misyonerlerin sayısı gün geçtikçe artmıştı. Bu durum ilkin Şark Kiliselerinin ve yerli halkın tepkisini çektiğinden İngiltere, çıkarları gereği hem misyonerleri hem de mezhep değiştirip Protestanlığa geçenleri himaye etme seçeneğini benimsemişti. İngiltere bu hamleyle ilkin Katolik ve Ortodoksları himayesine almaya çalışan Fransa ve Çarlık Rusya'ya karşı bu alanda denge kurmayı amaçlamıştı. Bununla birlikte Kırım Harbi sonucunda imzalanan Paris Antlaşmasıyla Çarlık Rusya'nın Osmanlı Devleti bünyesindeki üstünlük konumuna son verilerek gayrimüslimler Avrupalı güçlerin ortak koruması altına alınmıştı. Böylece İngiltere, Rus makamlarının herhangi bir durumda tek taraflı müdahale hakkını elinden alarak Avrupa Ahengi Sistemi'ne Osmanlı Devletini de dahil etmişti. Ayrıca İngiltere, diğer büyük güçler gibi gayrimüslimlerin koruyuculuğu rolünü üst-

54 ERHAN, *Türk-Amerikan*, s.226.

55 Leland James GORDON, "The Turkish American Controversy Over Nationality", *The American Journal of International Law*, 25/4(October 1931), s.659.

56 FRUS, With the Address of the President to Congress December 2, 1913, Washington, 1920, s.1331.

lenerek gerektiğinde Osmanlı Devleti'ni baskı altında tutma geleneğini de sürdürmekten çekinmemişti.

Amerikan yönetimi ise XIX. yüzyılın ortalarına kadar kendi iç siyasal dinamikleri arasında yaşanan gerilim ve izolasyonist politikalar gereğince misyonerlerin yaşadığı sorunlara mümkün olduğunca ilgi göstermemeye çalışmaktaydı. Ancak XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Amerikan misyonerlik faaliyetleri kapsamında hatırı sayılır miktarda yatırım yapılmış olması (okul, yetimevi, kilise, aşevi ve hastaneler vb.) ve Washington yönetiminin gün geçtikçe güç kazanması Amerikan çıkarlarının korunmasını zaruri hale getirmişti.

Misyonerlerin yardımıyla Amerikan vatandaşlığına geçen bir kısım Ermeni'nin XIX. yüzyılın sonlarına doğru lobi oluşturmayı başarabilmesi belli ölçüde de olsa Amerikan kamuoyunu etki altına almıştı.⁵⁷ Özellikle Birinci Dünya Harbi'nin başlamasıyla birlikte bu lobi, misyonerlerden aldığı destekle gerçek dışı haberler yayınlamayı ilke edinmiş ve geniş çaplı karalama kampanyasını Osmanlı Devleti aleyhine gerçekleştirmişti. ABD Dışişleri Bakanlığı'na gelen abartılı bilgiler Amerikan savaş gemilerinin XX. yüzyıl başlarında da Türk sularına gönderilmesine (gambot diplomasisi) zemin hazırlamıştı.⁵⁸

*Misyonerlerin yardımıyla
Amerikan vatandaşlığına
geçen bir kısım
Ermeni'nin XIX. yüzyılın
sonlarına doğru lobi
oluşturmayı başarabilmesi
belli ölçüde de olsa
Amerikan kamuoyunu etki
altına almıştı.*

Sonuç olarak Ermenilerin meskûn olduğu bölgelerde ıslahat yapılmasını öngören 1878 Berlin Antlaşmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nden kopmayı arzulayan Ermeniler her şeyi mübah saymaya başlayıp Hınçak ve Taşnak örgütleri adı altında terör hareketleri gerçekleştirmeyi ilke edinmişlerdi. Bu durum birbiriyle iç içe geçmiş ve menfaat birliktelikleri olan misyoner-azınlık ilişkisini giderek somutlaştırdığı gibi Ermeni olaylarının uluslararası bir sorun haline dönüşmesini de kolaylaştırmıştı.⁵⁹

57 1914 öncesi ABD'de kurulan Ermeni yanlısı dernekler ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için Bkz. Kemal ÇİÇEK, "Amerika'da Türk Ermeni Çatışması ve Harry The Turk Cinayeti," *Ermeni Araştırmaları*, 20-21(Kış 2005 - İlkbahar 2006), s.65-86.

58 Osmanlı Devleti ve Ermeniler arasında yaşanan olayları bir misyonerin gözünden değerlendiren bir makale için Bkz. S.G.W. BENJAMİN, "The Armenians and The Porte", *The Atlantic Monthly*, LXVII/ CCCCH (April 1891), s.524-530; Özellikle "Konusulmaz Türk" ve "Korkunç Türk" tabirleri kullanılarak Türk imajı Amerikan kamuoyunda kötü gösteriliyordu. Bu tip tanımlamaların geçtiği yayın için Bkz. "The Unspeakable Turk", *The American Missionary*, 49/12 (Dec 1895), s.382.

59 Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermenilerin ayrılıkçı bir tavır ile hareket ettiği ve Osmanlı hakimiyeti içerisinde yaşamak istemediği ile ilgili bir görüş için Bkz. Henry O. DWIGHT, "Some Peculiarities of Turkish Politics", *Harper's New Monthly Magazine*, LXI/CCCLXV (October, 1880), s.747.

KAYNAKÇA

A-Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi (HR.MKT.)

B-Resmi Yayınlar

FRUS, With the Address of the President to Congress December 2, 1913, Washington, 1920.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890), I, Ankara, 2004.

C-Kitaplar

ANDERSON, Rufus, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions of the Oriental Churches*, II, Boston, 1872, s.489-499.

BARTON, James L., *Daybreak in Turkey*, New York-Chicago, 1908.

BENJAMIN, Mary, *The Missionary Sisters: A Memorial of Mrs. Seraphina Haynes Everett and Mrs. Harriet Martha Hamlin Late Missionaries of the ABCFM at Constantinople*, Boston, 1860.

BLISS, Edwin Munsell, *Turkey and the Armenian Atrocities*, Edgewood Publishing Company, 1896.

BÜYÜKKARCI, Süleyman, *Türkiye'de Amerikan Okulları*, Konya, 2004

CANTON, William, *A History of the British and Foreign Bible Society (1904)*, I, London, 1904.

COX, Samuel, *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York, 1887.

DWIGHT, H.G.O., *Christianity Revived in the East or; Narrative of the Work of God Among the Armenians of Turkey*, New York, 1850.

ERHAN, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, 2001.

GRABILL, Joseph, *Protestant Diplomacy and the Near East*, Minneapolis, 1971.

KIESER, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (Çev. Atilla DİRİM), İstanbul, 2005.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, Ankara, 2000.

MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul, 2005.

Papers of the American Board of Commissioners For Foreign Missions
Author Index.

PATRICK, Mary Mills, *Bir Boğaziçi Macerası: İstanbul Kız Koleji (1871-1924)*, İstanbul, 2001.

PATRICK, Mary Mills, *Son Sultanların İstanbul'unda*, (Çev. Ayşe AKSU), İstanbul, 2009.

POOLE, Stanley Lane, *Lord Stratford'un Canning'in Türkiye Anıları*, (Çev. Can YÜCEL), Ankara, 1988.

PRIME, E.D.G., *Forty Years in the Turkish Empire; or, Memoirs of Rev. William Goodell*, New York, 1876.

PUTNEY, Ethel W., *A Brief History of American Board Schools in Turkey*, İstanbul, 1964.

Reports of the British and Foreign Bible Society, With Extracts of Correspondence, Volume:IV, (1816-1817), London, 1819.

Report to the Prudential Committee of a Visit to the Missions in the Levant by Rufus Anderson, One of the Secretaries of the Board, Boston, 1844.

SMITH, Eli, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. DWIGHT, H.G.O., in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor and Into Georgia and Persia with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, II, Boston, 1833.

STRONG, William, *The Story of the American Board An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston-NewYork-Chicago, 1910.

ŞIŞMAN, Adnan, *Osmanlı Devleti'nde XX. Yüzyıl Başlarında Amerikan Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Balıkesir, 1994.

TIBAWI, A.L., *American Interests In Syria 1800-1901 A Study of Educational, Literary and Religious Work*, Oxford, 1966.

D-Makaleler

AKGÜN, Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, *Atatürk Yolu*, 1, (Mayıs 1998), s.1-12.

AKGÜN, Seçil, “Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)”, *X. Türk Tarih Kongresi*, V, Ankara, 1994, s.2121-2145.

AYDIN, Mithat, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, *OTAM*, Sayı:19, s.79-122.

ÇİÇEK, Kemal “Amerika’da Türk Ermeni Çatışması ve Harry The Turk Cinayeti,” *Ermeni Araştırmaları*, 20-21(Kış 2005 - İlkbahar 2006), s.65-86.

ERHAN, Çağrı, “Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries”, *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı- The Turkish Yearbook of International Relations*, 2000, XXX, Ankara, 2001, s.191-212.

DANIEL, Robert L., “American Influences in the Near East Before 1861”, *American Quarterly*, 16/1 (Spring 1964), s.72-84.

Henry O. DWIGHT, “Some Peculiarities of Turkish Politics”, *Harper’s New Monthly Magazine*, LXI/CCCLXV (October, 1880), s.745-753.

GORDON, Leland James, “The Turkish American Controversy Over Nationality”, *The American Journal of International Law*, 25/4(October 1931), s. 658-669.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (31 Ekim-3 Kasım 1989), Ankara, 1994, s. s.539-551.

LYBYER, Albert Howe, “America’s Missionary Record in Turkey”, *Current History*, 19:5 (1924:Feb), s.802-810.

ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, 14/3 (Eylül 1981) Ayrı Basım, Ankara, 1982, s.87-96.

SARIYILDIZ, Gülden, “Osmanlı Devleti’nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2, İstanbul, 2002, s.249-267

TAMUR, Esra Danacıoğlu, “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19.Yüzyılda Çin ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Protestan Misyoner Faaliyetleri”, *CTTAD*, V/12, (2006/Bahar), s.3-20.

TROWBRIDGE, T.C., “Armenia and The Armenians”, *The New Englander*, 33, New Haven, 1874, s.1-16.

TURAN, Ömer, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, III, Ankara, 1999, s.1097-1109.

E-İnternet Kaynakları

“Former Chiefs of Mission between 1778 to 2010” http://turkey.usembassy.gov/chief_of_mission.html (Son Erişim Tarihi 20 Kasım 2012)

EK I

492

MISSIONARIES.

MISSION TO GREECE AND THE GREEKS.

ORDAINED MISSIONARIES.	WIVES OF MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
Josiah Brewer . . .		Dec. 27, 1826.	Spring, 1828.
*Elnathan Gridley . .		Dec. 27, 1826.	*Sept. 27, 1827.
*Jonas King, D. D. . .	[See Mission to Palestine]	April, 1831.	*May 22, 1869.
Elias Riggs, D.D. . .	Mrs. Anna A. King . . .	April, 1831.	1869.
	[See Mission to Armenians]	Jan., 1833.	
	Mrs. Martha Jane Riggs	Jan., 1833.	
Samuel R. Houston . .		Nov., 1834.	1840.
	*Mrs. Mary R. Houston . .	Nov., 1834.	*Nov. 24, 1839.
*Lorenzo W. Pease . .		Nov., 1834.	*Aug. 28, 1839.
	Mrs. Lucinda Pease . . .	Nov., 1834.	Spring, 1841.
James L. Thompson . .		May, 1836.	Autumn, 1841.
Daniel Ladd . . .	[See Mission to Armenians]	Oct., 1831.	
	Mrs. Charlotte H. Ladd . .	Oct., 1831.	
*Nathan Benjamin . .	[See Mission to Armenians]	Nov., 1836.	
	*Mrs. Mary G. Benjamin . .	Nov., 1836.	
George W. Leyburn . .		June, 1837.	1842.
	Mrs. Elizabeth W. Leyburn	June, 1837.	1842.

MISSION TO THE ARMENIANS.

ORDAINED MISSIONARIES.	WIVES OF MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
*William Goodell, D. D.	[See Mission to Syria]	June 9, 1831.	Summer, 1865.
	*Mrs. Abigail P. Goodell . .	June 9, 1831.	Summer, 1865.
*H. G. O. Dwight, D. D.		Feb. 27, 1830. ¹	Jan. 25, 1862.
	*Mrs. Elizabeth Dwight . .	June 5, 1832.	*July 8, 1837.
	*Mrs. Mary Dwight . . .	Sept. 4, 1839.	*Nov. 16, 1860.
*Daniel Temple . . .	[See Print. Estab. at Malta]	Dec. 23, 1833.	Summer, 1844.
	*Mrs. Martha E. Temple . .	Dec. 23, 1833.	Summer, 1844.
Thomas P. Johnston . .		Jan. 19, 1834.	1853.
	Mrs. Marianne C. Johnston	Jan. 19, 1834.	1853.
Benj. Schneider, D. D.		Jan. 19, 1834.	
	*Mrs. Eliza C. Schneider . .	Jan. 19, 1834.	*Sept. 29, 1856.
	Mrs. Susan M. Schneider . .	Oct. 1, 1858.	
John B. Adger, D. D.		Oct. 25, 1834.	1846.
	Mrs. Elizabeth K. Adger . .	Oct. 25, 1834.	1846.
Philander O. Powers . .		Jan. 12, 1835.	Summer, 1861.
	*Mrs. Harriet G. Powers . .	Jan. 12, 1835.	April, 1841.
	*Mrs. Sarah L. Powers . . .	Jan. 11, 1843.	June, 1861.
Philander O. Powers . .	[Reappointed]	June 25, 1866.	
Henry A. Homes . . .		Dec. 26, 1835.	Dec. 10, 1850.
	Mrs. Anna W. Homes . . .	June 17, 1841.	1849.
		Feb. 1, 1836.	1845.
William C. Jackson . .		Feb. 1, 1836.	1846.
	Mrs. Mary A. Jackson . . .	Feb. 4, 1839.	
Cyrus Hamlin, D. D.		Feb. 4, 1839.	
	*Mrs. H. A. L. Hamlin . . .	Feb. 4, 1839.	*Nov. 14, 1850.
	*Mrs. Harriet M. Hamlin [formerly Miss H. M. Lovell]	April 18, 1845.	*Nov. 5, 1857.
	Mrs. Mary E. Hamlin [formerly Miss M. E. Tenney]	Jan. 22, 1856.	

¹ Dr. Dwight arrived at Malta at the date here indicated, but did not settle at Constantinople till June 5, 1832. The intervening time was employed partly in an exploring tour, and partly at Malta, in labors tributary to the mission.

Rufus ANDERSON, History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions of the Oriental Churches, II, Boston, 1872

EK II

MISSIONARIES.

493

MISSION TO THE ARMENIANS. — CONTINUED.

ORDAINED MISSIONARIES.	WIVES OF MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
H. J. Van Lennep, D. D.		April 13, 1840.	Summer, 1869.
	*Mrs. Emma L. Van Lennep	April 13, 1840.	*Sept. 12, 1840.
	*Mrs. Mary E. Van Lennep	Nov. 24, 1843.	*Sept. 27, 1844.
	Mrs. Emily A. Van Lennep	June 16, 1850.	Summer, 1859.
Josiah Peabody . . .		July, 1841.	July, 1860.
	Mrs. Mary L. Peabody . . .	July, 1841.	July, 1860.
George W. Wood, D. D.		April 28, 1842.	Sept. 4, 1850.
	*Mrs. Martha B. Wood . . .	April 28, 1842.	Sept. 4, 1850.
George W. Wood, D. D.	[Reappointed]	1871.	
	Mrs. Sarah A. H. Wood . . .	1871.	
Daniel Ladd	[See Mission to Greece]	Sept. 3, 1842.	Aug., 1867.
	Mrs. Charlotte H. Ladd . . .	Sept. 3, 1842.	Aug., 1867.
*Azariah Smith, M. D.		Jan. 11, 1843.	*June 3, 1851.
	Mrs. Corinth I. Smith . . .	Sept. 20, 1848.	1853.
Edwin E. Bliss, D. D.		April 16, 1843.	
	Mrs. Isabella H. Bliss . . .	April 16, 1843.	
E. Riggs, D. D., LL. D.	[See Mission to Greece and the Bulgarians]	1844.	
	Mrs. Martha J. Riggs . . .	1844.	
*Nathan Benjamin . .	[See Mission to Greece]	August, 1844.	*Jan. 27, 1855.
	*Mrs. Mary G. Benjamin . .	August, 1844.	1855.
*Joel S. Everett . . .		April 18, 1845.	*March 5, 1856.
	*Mrs. Seraphina Everett . .	April 18, 1845.	*Dec. 27, 1854.
Isaac G. Bliss, D. D. .		Aug. 24, 1847.	
	Mrs. Eunice B. Bliss . . .	Aug. 24, 1847.	
Oliver Crane		March, 1849.	1854.
	Mrs. Marion D. Crane . . .	March, 1849.	1854.
Oliver Crane	[Reappointed]	1860.	1863.
	Mrs. Marion D. Crane . . .	1860.	1863.
*Joseph W. Sutphen . .		Jan. 16, 1852.	*Oct. 9, 1852.
	Mrs. Susan H. Sutphen . . .	Jan. 16, 1852.	1855.
	[afterwards Mrs. Morgan]		
Wilson A. Farnsworth .		Jan. 22, 1853.	
	Mrs. Caroline E. Farnsworth	Jan. 22, 1853.	
William Clark		Jan. 22, 1853.	Aug., 1859.
	Mrs. Elizabeth W. Clark . .	Jan. 22, 1853.	Aug., 1859.
Andrew T. Pratt, M. D.		Jan. 22, 1853.	
	Mrs. Sarah F. Pratt	Jan. 22, 1853.	
George B. Nutting . . .		Feb. 9, 1853.	Summer, 1868.
	*Mrs. Sarah E. Nutting . . .	Feb. 9, 1853.	*July 9, 1854.
	Mrs. Susan A. Nutting . . .	Autumn, 1856.	Summer, 1868.
*Fayette Jewett, M. D.		April 20, 1853.	*June 18, 1862.
	*Mrs. Mary A. A. Jewett . .	April 20, 1853.	Summer, 1862.
*Jasper N. Ball		Sept. 21, 1853.	Aug., 1861.
	*Mrs. Caroline W. Ball . . .	Sept. 21, 1853.	Aug., 1861.
*Jasper N. Ball	[Reappointed]	Jan., 1865.	1869.
	Mrs. Martha Ann Ball . . .	Jan., 1865.	1869.
*George W. Dunmore . .		May, 1851.	1861.
	Mrs. Susan Dunmore . . .	May, 1851.	1856.
Albert G. Beebee . . .		Sept., 1854.	March, 1860.
	*Mrs. Sarah J. Beebee . . .	Sept., 1854.	*Oct. 28, 1858.
George A. Perkins . . .		Sept., 1854.	Spring, 1861.
	Mrs. Sarah E. Perkins . . .	Sept., 1854.	Spring, 1861.
Sanford Richardson . .		Sept. 25, 1854.	
	Mrs. Rhoda A. Richardson .	Sept. 25, 1854.	
*Edwin Goodell		Sept. 25, 1854.	1855.
	Mrs. Catharine J. Goodell .	Sept. 25, 1854.	1855.
Benjamin Parsons . . .		Sept. 25, 1854.	1860.
	Mrs. Sarah W. Parsons . . .	Sept. 25, 1854.	1860.

ANDERSON, History of the Missions of the American Board

EK III

494

MISSIONARIES.

MISSION TO THE ARMENIANS. — CONTINUED.

ORDAINED MISSIONARIES. .	WIVES OF MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
Alexander R. Plumer		Feb. 8, 1855.	1859
Ira Fayette Pettibone	Mrs. Elizabeth P. Plumer	Feb. 8, 1855.	1859
Ira Fayette Pettibone	[Reappointed]	Aug. 4, 1855.	1863
Justin W. Parsons	[See Mission to the Jews]	May, 1866.	
*Edward M. Dodd	Mrs. Catharine Parsons	Sept., 1855.	
	[See Mission to the Jews]	Sept. 28, 1855.	*Aug. 19, 1866.
	Mrs. Lydia H. Dodd	Sept. 28, 1855.	June, 1866.
Orson P. Allen		Dec. 9, 1855.	
*Homer B. Morgan	Mrs. Caroline R. Allen	Dec. 9, 1855.	
	[See Mission to the Jews]	Jan., 1856.	*Aug. 25, 1865.
Tillman C. Trowbridge	Mrs. Susan H. Morgan	Jan. 16, 1852.	1865.
	[See Mission to the Jews]	Jan. 22, 1856.	
George A. Pollard	Mrs. Margaret Trowbridge	1861.	
		Jan. 22, 1856.	1868.
Crosby H. Wheeler	Mrs. Mary H. Pollard	Jan. 22, 1856.	1868.
		March 2, 1857.	
Charles F. Morse	Mrs. Susan A. Wheeler	March 2, 1857.	
	[See Mission to Bulgarians]	March 2, 1857.	
Oliver W. Winchester	Mrs. Eliza D. Morse	March 2, 1857.	
		March 2, 1857.	June, 1865.
*Jackson G. Coffing	Mrs. Jeannette S. Winchester	March 2, 1857.	June, 1865.
		March 2, 1857.	*Mar. 26, 1862.
George H. White	Mrs. Josephine L. Coffing	March 2, 1857.	
		March 2, 1857.	Autumn, 1863.
Julius Y. Leonard	Mrs. Joanna White	March 2, 1857.	Autumn; 1863.
		Sept. 4, 1857.	
George Washburn	Mrs. Amelia A. Leonard	Sept. 4, 1857.	
		August, 1858.	
Joseph K. Greene	Mrs. Henrietta L. Washburn	April 15, 1859.	
		Feb. 22, 1859.	
Herman N. Barnum	Mrs. Elizabeth A. Greene	Feb. 22, 1859.	
		Autumn, 1858.	
William F. Arms	Mrs. Mary E. Barnum	July, 1860.	
		1860.	1864.
Alvin B. Goodale, M. D.	*Mrs. Emily F. Arms	1860.	*March, 1861.
		Mar. 25, 1860.	1864.
*Zenas Goss	Mrs. Mary E. Goodale	Mar. 25, 1860.	1864.
William W. Livingston		Mar. 25, 1860.	*Aug. 28, 1864.
		Sept. 3, 1860.	1871.
*Wm. F. Williams, D. D.	Mrs. Martha E. Livingston	Sept. 3, 1860.	1871.
	[See Mission to Assyria]	Nov., 1860.	*Feb. 14, 1871.
	*Mrs. Caroline P. Williams	Oct. 4, 1861.	*Jan. 15, 1865.
	[for Miss C. P. Barbour]		Dec. 25, 1857.
	Mrs. Clarissa C. Williams	Oct. 15, 1864.	1871.
	[formerly Miss C. C. Pond]		
*Augustus Walker	[See Assyria Mission]	Nov., 1860.	*Sept. 13, 1866.
		Nov., 1860.	July, 1867.
George C. Knapp	Mrs. Eliza M. Walker	Nov., 1860.	
	[See Assyria Mission]	Nov., 1860.	
Lysander T. Burbank	Mrs. Alzina M. Knapp	Nov., 1860.	
		Oct. 13, 1860.	1871.
John Francis Smith	Mrs. Sarah S. Burbank	Oct. 13, 1860.	1871.
		July 8, 1863.	
Moses P. Parmelee, M. D.	Mrs. Laura E. Smith	July 8, 1863.	
		Aug. 14, 1863.	
	*Mrs. Nellie A. Parmelee	Aug. 14, 1863.	*Feb. 17, 1870.
Giles F. Montgomery	Mrs. Julia Parmelee	Sept., 1871.	
		Dec., 1863.	
	Mrs. Emily B. Montgomery	Dec., 1863.	

ANDERSON, History of the Missions of the American Board

EK IV

MISSIONARIES.

495

MISSION TO THE ARMENIANS. — CONTINUED.

ORDAINED MISSIONARIES.	WIVES OF MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
*Walter H. Giles . . .	Mrs. Elizabeth F. Giles . . .	Nov. 17, 1864.	*May 21, 1867.
Lucien H. Adams . . .	*Mrs. Augusta S. Adams Mrs. Nancy D. Adams [for- merly Miss N. D. Francis]	Nov. 17, 1864. June 9, 1865. June 9, 1865. June 25, 1866.	*Nov. 18, 1866.
Albert Bryant . . .	Mrs. Mary E. I. Bryant . . .	Oct. 28, 1865. Oct. 28, 1865.	June, 1868. June, 1868.
Henry T. Perry . . .	Mrs. Jennie H. Perry . . .	Jan. 11, 1867. Jan. 11, 1867.	
Theodore A. Baldwin	Mrs. Matilda J. Baldwin	Aug. 9, 1867. Aug. 9, 1867.	
Henry S. Barnum . . .	*Mrs. Lucretia L. Barnum Mrs. Helen P. Barnum . . .	Aug. 10, 1867. Aug. 10, 1867. 1869.	*Dec. 31, 1867
Charles C. Tracy . . .	Mrs. Lemyra A. Tracy . . .	October, 1867. October, 1867.	
Lyman Bartlett . . .	Mrs. Cornelia C. Bartlett	Nov. 8, 1867. Nov. 8, 1867.	
Alpheus N. Andrus . .	Mrs. Louisa M. Andrus . . .	May 30, 1868. May 30, 1868.	
Carmi C. Thayer . . .	Mrs. Mary F. Thayer . . .	July, 1868. July, 1868.	
John Edwin Pierce . .	Mrs. Lizzie A. Pierce . . .	Sept., 1868. Sept., 1868.	
Royal M. Cole . . .	Mrs. Lizzie C. Cole . . .	Sept., 1868. Sept., 1868.	
Theodore S. Pond . . .	Mrs. Julia J. Pond . . .	Dec. 13, 1868. Dec. 13, 1868.	
Milan H. Hitchcock . .	Mrs. Lucy A. Hitchcock	June 5, 1869. June 5, 1869.	
Edward Riggs . . .	Mrs. Sarah H. Riggs . . .	July, 1869. July, 1869.	
Henry Marden . . .	Mrs. Mary L. Marden . . .	Oct. 15, 1869. Oct. 15, 1869.	
John Otis Barrows . .	Mrs. Clara S. Barrows . . .	Dec. 23, 1869. Dec. 23, 1869.	
MISSIONARY PHYSICIANS.			
Henry S. West, M. D.	Mrs. Lottie M. West . . .	Feb., 1859. Feb., 1859.	
D. H. Nutting, M. D.	[See Assyria Mission] Mrs. Mary E. Nutting . . .	Nov., 1860. Nov., 1860.	
*H. B. Haskell, M. D.	[See Assyria Mission] Mrs. Sarah J. Haskell . . .	Nov., 1860. Nov., 1860.	Summer, 1861. Summer, 1861.
James A. Milne, M. D.	Mrs. Arabella Milne . . .	Aug., 1867. Aug., 1867.	1868. 1868.
Geo. C. Reynolds, M. D.	Mrs. Martha W. Reynolds	Nov. 26, 1869. Nov. 26, 1869.	
Mary L. Wadsworth, M. D.		June, 1871.	
ASSISTANT MISSIONARIES.			
Homan Hallock . . .	[See Print. Estab. at Malta] Mrs. Elizabeth Hallock . . .	Dec., 1833. Dec., 1833.	1841. 1841.

ANDERSON, History of the Missions of the American Board

EK V

496

MISSIONARIES.

MISSION TO THE ARMENIANS. — CONTINUED.

ASSISTANT MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
*Miss Harriet M. Lovell . [afterwards Mrs. Hamlin]	April 18, 1845.	*Nov. 6, 1857.
*Mrs. Sarah C. Hinsdale [widow of Rev. A. K. Hinsdale]	1845.	1855.
Miss Melvina Haynes . . .	Jan. 22, 1853.	July, 1856.
Miss Maria A. West . . .	Jan. 22, 1853.	
Miss Isabella H. Goodell . . .	1855.	
Miss Mary E. Goodell [after- wards Mrs. H. N. Barnum]	1855.	
Miss Mary E. Tenney . . . [afterwards Mrs. Hamlin]	Jan. 22, 1856.	
Miss Sarah Elizabeth West	Jan. 22, 1856.	Sept., 1862.
Miss Myra A. Proctor . . .	July 28, 1859.	
Miss Arabella L. Babcock	Sept., 1862.	May, 1864.
Miss Ann Eliza Fritcher . . .	July 8, 1863.	
Miss Clarissa C. Pond [after- wards Mrs. W. F. Williams]	Oct. 15, 1864.	1871.
Miss Nancy D. Francis [af- terwards Mrs. L. H. Adams]	June 25, 1866.	
*Miss Mary E. Warfield	April 27, 1867.	*Feb. 12, 1870.
Miss Harriet Seymour . . .	April 27, 1867.	
Miss Sarah Ann Closson	Nov. 8, 1867.	
Miss Mary G. Hollister . . .	Dec., 1867.	
Henry O. Dwight	Dec., 1867.	
Mrs. Mary A. Dwight . . .	Dec., 1867.	
Miss Rebecca D. Tracy . . .	Sept., 1868.	1870.
Miss Charlotte Elizab. Ely . . .	Sept., 1868.	
Miss Mary A. C. Ely . . .	Sept., 1868.	
Miss Harriet G. Powers . . .	Sept., 1868.	
Miss Cyrene O. Van Duzee	Sept., 1868.	
Miss Olive L. Parmelee . . .	Oct., 1868.	
Miss Isabella C. Baker . . .	Oct., 1868.	
Miss Flavia S. Bliss . . .	Nov., 1868.	
Miss Ursula C. Clarke . . .	Nov. 18, 1868.	
Miss Ardelle M. Griswold	Oct. 15, 1869.	
Miss Caroline E. Bush . . .	Aug. 27, 1870.	
Miss Julia A. Rappleye . . .	Nov. 11, 1870.	
Miss Sarah L. Wood . . .	Nov. 11, 1870.	
Miss Julia A. Shearman . . .	Jan., 1871.	1872.
Miss Cornelia P. Dwight		
Miss Mary S. Williams . . .	May, 1871.	
Miss Mary M. Patrick . . .	Sept. 21, 1871.	

ASSYRIA MISSION.

ORDAINED MISSIONARIES.	WIVES OF MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
Dwight W. Marsh . . .		Mar. 29, 1850.	Summer, 1860.
*Wm. F. Williams, D.D.	*Mrs. Julia W. Marsh . . .	May 9, 1853.	*Aug. 12, 1859.
	[See Mission to Armenians]	May, 1851.	
	*Mrs. Sarah P. Williams	May, 1851.	*July 1, 1854.
	*Mrs. Harriet B. Williams	Nov., 1857.	*Dec. 25, 1857

ANDERSON, History of the Missions of the American Board

TÜRK-ERMENİ YAKINLAŞMASINDA TOPLUMSAL YAS FAKTÖRÜ: BİR POLİTİK PSİKOLOJİ DEĞERLENDİRMESİ

(SOCIETAL MOURNING IN TURKISH-ARMENIAN RAPPROACHMENT:
A POLITICAL PSYCHOLOGY ANALYSIS)

Rifat S. İLHAN

Ankara Üniversitesi Psikiyatri Anabilim Dalı; Ankara
Üniversitesi Politik Psikoloji Araştırma ve Uygulama
Merkezi (POLPAUM) rfilhan@hotmail.com

B. Senem ÇEVİK-ERSAYDI

Ankara Üniversitesi Politik Psikoloji Araştırma ve
Uygulama Merkezi (POLPAUM),
bscersaydi@ankara.edu.tr

Öz: *Bireylerin ve toplumların hayatında travmatik yaşantılara bağlı yas süreçleri grup içi ve gruplar arası ilişkileri etkilemektedir. Yasın sürekliliğinde çözümlenmeyi engelleyen faktörlerden başlıcası da travma ile bağlantılı nesilden nesle aktarılan, bu aktarım esnasında şekil değiştirmeye maruz kalan psikolojik sembollerdir. Bu semboller patolojik yas halinde birer ideoloji veya ülkeye dönüşebilirler. Türk-Ermeni ilişkilerinin iyileştirilmesi yolunda atılan adımların Türk ve Ermeni kimliklerinin çözülmemiş yas süreçlerini dikkate alması iki toplum arasındaki ilişkilerin geleceği ve sürekliliği açısından önemlidir. Yas özellikle de Ortadoğu'da yaşanan karmaşanın Ermeni azınlığa olası etkisi düşünüldüğünde daha dikkatle incelenmesi gereken bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Türk, Ermeni, Yas, Göç, Politik psikoloji, Travma, Kimlik*

Abstract: *Mourning work following traumatic events experienced by individuals and groups impact inter-group and intra-group relations. One of the key elements in perennial mourning is inter generationally transmitted psychological symbols. These symbols which may be evolved during the process of transmission can transform into an ideology or an ideal in a state of pathologic mourning. It is important to assess issues related to perennial mourning in both Turkish and Armenian identities for the sustainability and future of Turkish-Armenian relations. Mourning is a process that needs a closer examination owing to the consequences of the turmoil in the Middle East on the Armenian minority.*

Keywords: *Turkish, Armenian, Mourning, Migration, Political psychology, Trauma, Identity*

Giriş

Türk-Ermeni ilişkilerinin iyileştirilmesi için son yıllarda geliştirilen iletişim kanalları Türkiye-Ermenistan arasında kültürel, sosyal ve ekonomik bir yakınlık kurmaya başlamasına rağmen, diaspora göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Diaspora sadece Ermenistan ile olan bağlarından ötürü değil, aynı zamanda Türkiye ile olan tarihsel bağları nedeniyle de Türk Dış Politikası karar alıcılarının dikkatini çekmeye başlamıştır. Bu bağlamda Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Haziran 2012'de diaspora kavramına yeni bir yorumlama getirerek Türkiye'nin Anadolu'dan geçmişte zorunlu veya gönüllü göç etmiş olan her unsuruna kucağını açtığını ifade etmiştir. Türk-Ermeni ilişkileri açısından önemli bir gelişme olarak görülebilecek bu yaklaşımın siyaseten karşılık bulabilmesi için toplumların bazı psiko-sosyal hassasiyetlerinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Aksi halde iyi niyetle atılan her adım ters tepme riski altında kalabilir. Çünkü her iki taraftan da gelebilecek iyi niyetli adımlar çoğunlukla aşırı uçlardaki siyasi unsurlar tarafından engellenmektedir. Bu çalışmanın konusu olan toplumsal yas, gerek Türkler gerekse Ermeniler açısından iki toplumun ve ülkenin birbirleriyle olan ilişkilerinde belirleyici bir değişkendir. Evini, yurdunu, işini, yaşamını gönüllü veya zorunlu geride bırakıp yeni bir hayat kurmaya çalışmak hayatın akışı içinde önemli bir kırılma noktası, travmatik bir süreçtir. Arkada bırakıp gidilenlerin yası tutulur ya da bazı bireylerde/toplumlarda bu yas tutulamaz ve kronik bir hal alır. Gerek Türkler gerekse Ermeniler yaşadıkları göç dalgaları ile birlikte geçmişlerinin bir kısmını terk ederek kendilerine yeni bir hayat kurmaya çalışmıştır. Göçün getirdiği tüm zorluklar geçmişte kalanların yasının yaşanması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Türklerin Balkan ve Kafkas göçleri sonucunda yaşanan dramları ötelediği ve Anadolu'daki yeni yaşamlarına entegre oldukları görülmektedir. Öte yandan yine bir göç hareketinden etkilenmiş olan Ermenilerde geçmişin bellekte yeni bir geleceğe engel oluşturacak düzeyde canlı tutulduğu görülebilir. Aslında her iki toplumun da geçmişin travmatik anılarının yasını tutarak sağlıklı bir geçiş yapabildiğini söylemek mümkün değildir. Yaşamayan yas süreci de Türkler ve Ermenilerin hem kendi içlerinde hem de birbirleri arasındaki ilişkileri derinden etkilemektedir. Bu çalışmada göç ve kayıp bağlantılı bireysel ve toplumsal yasların ideallere dönüşmesi incelenerek Türk-Ermeni ilişkilerine olası etkileri değerlendirilecektir.

Göç Olgusunun Doğal Sonucu: Travma, Bireysel ve Toplumsal Yas¹

Yunanca *traumatikos* kelimesinden gelen travma bir hasar yaratan dışsal şiddet

1 Makalenin bu bölümünde yas ile ilgili ele alınan teorik çerçevenin bir kısmı daha önce aynı yazarların önceki bir çalışmasında kullanılmıştır. Bkz. B. Senem Çevik-Ersaydı, Rifat S. İlhan, "Bir Hayalin Tutulamayan Yası", 21. Yüzyıl, Mayıs 2012, ss. 63-67.

olarak tarif edilebilir. Fiziksel bir olgu olduğu kadar duygularla da ilgili olan travmalar zihinde, kimlikte, duygularda ve kendilikte oluşan yaralar için de kullanılmaktadır. Freud'un ilk kez fiziki travmalar ile psişik travmalar arasında bağlantı kurması 1916'da Birinci Dünya Savaşı'nın en hararetli dönemine denk gelmektedir.² Travmatik olaylar ise zihnin kabullenemediği, katlanamadığı derecede uyarıcı ve tahrip edici hadiselerdir. Katliamlar, tecavüz, kazalar, intihar, hayatı değiştiren hastalıklar, beklenmedik maddi kayıplar, şiddet, terör, itibarın sarsılması gibi durumlar önemli travmatik olaylardır. Bu travmalar bazen hatırlanmamak üzere belleğin bir köşesinde muhafaza edildiği gibi, bazen de daimi surette canlı tutulurlar.³ Gerek hatırlanmayan, gerekse de canlı tutulan travmaların her ikisinin de, kişinin karar verme süreçlerine yadsınamaz bir etkisi olur. Savaşlar, toplu göçler, ekonomik krizler, doğal afetler gibi bir toplumun bütününe ilgilendiren travmalar ise sadece bir kişiyi değil, bütün bir sosyal grubu, gelecek nesilleri, hatta bir toplumun tümünü etkileyebilir.⁴

Göçler hangi şekilde olursa olsun göç eden birey ve gruplarda derin izler bırakarak gündelik hayatlarını ve gelecek nesilleri etkilemektedir. Göçün başlı başına travmatik bir süreç olduğunu söylemek mümkündür. Gerek zorunlu, gerekse gönüllü gerçekleşen göçlerde göç eden bireyler belli bir kayıp yaşarlar. İstemli yani gönüllü göçlerde dahi bir kayıp duygusu yaşandığı görülmektedir. Elbette bu kayıp duygusu zorunlu göç hallerinde daha fazla görülür. Göç eden ailelerde veya topluluklarda geçmişe bir özlem, eskiden yaşanan mekâna karşı duyulan bir hasret, geçmişe yönelik değerlere aşırı bağlılık, görkemli bir geçmiş tahayyülü görülebilmektedir. Özellikle *diasporalaşmış* topluluklarda bu duygular çok daha derin yaşanabilmektedir. Örneğin Türkiye'den Avrupa'ya gerçekleşen kitlesel işçi göçlerinde kaygı ve yasın tolere edilebilmesi için kimliğin önemli parçalarından birisi olan din, millet, kültür gibi öğeler ile ilişkili sembollerin yüceltilmesi görülmektedir.⁵ Yaşam, günümüz dünyası ve terk edilen topraklardaki kırsal yaşam arasında sıkışırken, göçmenler kimlik kamaşası yaşayabilirler. Bir yandan geçmişin değerlerine sıkı sıkıya tutunma, bir yandan da yeni hayata uyum sağlama çabası görülür. Bir açıdan göç eden bu topluluklar donmuş bir zaman dilimi içinde hapsolmuş gibi görünebilir.⁶ Dolayısıyla göç hangi şekilde ve hangi şartta olursa olsun bireyler için kolay bir uyum süreci değildir.

2 Peter Loewenberg, "Clinical and Historical Perspectives on the Intergenerational Transmission of Trauma", M. Gerard Fromm (Ed.), *Lost in Transmission: Studies of Trauma Across Generations*, içinde, London, Karnac, 2012, s. 55.

3 Caroline Garland, "Thinking About Trauma", Caroline Garland (Ed.), *Understanding Trauma: A psychoanalytical Approach*, revised 2nd Edition, içinde, London, Karnac, 2011, ss. 9-13.

4 Aida Alayarian, *Consequences of Denial: The Armenian Genocide*, London, Karnac, 2008, s. 48.

5 Abdülkadir Çevik, "Globalization and Identity", *Violence or Dialogue?* Sverre Varvin, Vamık D. Volkan (Eds.), London, International Psychoanalytical Association, 2003, ss. 85-93.

6 Kişisel saha çalışması, "Avrupa (Batı) Ülkelerinde Yaşayan Türkler Araştırması: Sorunlar, Beklentiler ve Çözüm Önerileri", *Bahçeşehir Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 2009, yayınlanmamış proje.

Göç kısa süreli dahi olsa hayatın o bölümünü terk ederek yeni ve bilinmez bir hayata yol almaktır. Arkada bırakılanlar bir yana göç bireyi yeni yerleşim yerinde nelerin beklediği konusundaki belirsizlikten ötürü önemli derecede kaygı yaratabilir. Göç eden bireylerin geride bıraktıkları her şeyin acısını hissetmeleri normal bir süreçtir. Bu durumda geride bırakılanların yası tutulur. Bu açıdan yas olgusu yeni bir hayata sağlıklı entegrasyonun temel parçası haline gelir. Göç ve bunun gibi travmatik olayların ardından kişileri yas tutmak gibi zorlu bir süreç beklemektedir. Bu yas kişinin hem kaybettikleri için hem de kendi kimliğinde o kayıptan dolayı yaşanan eksiklik için tutulacaktır.⁷

*Yitirilen nesnenin
“geleceksiz” hale
getirilmesi yasın sağlıklı
ve normal olarak
tamamlanmasının
anahtarlarından biri
olarak görünmektedir.*

Psikolojide yas tutma kişi için önemli olan bir insanın ya da bir “şeyin” kaybı sonucu yaşanan içsel bir psikolojik durum olarak tarif edilebilir. Çok basit bir ifade ile sevilen bir kişinin ölümü, iş, arkadaş veya eş kaybı, köyden kente veya bir ülkeden diğerine göç gibi insan hayatında büyük değişikliklerin yaşandığı olaylar psikolojik bir yası ortaya çıkarabilir. Kısacası yas tutma “basitçe

herhangi bir yitim ya da değişikliğe verilen psikolojik yanıt, iç dünyamız ile gerçeklik arasında bir uyum sağlayabilmek için yaptığımız uzlaşmalardır”.⁸ Kaybedilen yakın bir kişi, ya da bir “şey” olabilir. Erişkinler kaybettikleri kişilerin zihinsel imajını kendi zihinlerinde hayali olarak canlandırabilme yeteneğine sahiptirler. Bu nedenle yas sürecinin yetişkinler için hiç bir zaman bitmeyeceğini söyleyebiliriz. Sadece, kişi yitirdiği nesnenin zihinsel temsili ile uğraşmasını azalttığında ve zihinsel temsilin sıcak etkisi soğumaya başladığında, kişi yas sürecini pratik bir sona dönüştürebilir. Tahka bunu geleceksizlik olarak tarif etmiştir.⁹ Yani yitirilen nesne artık kişinin arzu ve isteklerine cevap veremez, gelecekte de kişinin günlük yaşamına bir etkisi olamayacaktır. Yitirilen nesnenin “geleceksiz” hale getirilmesi yasın sağlıklı ve normal olarak tamamlanmasının anahtarlarından biri olarak görünmektedir. Kısacası kişinin sevdiği bir kimsenin kaybı ne kadar acı verici olsa da bu acıya tahammül etme ve alışma düzeyi zaman içinde artacak, acı kaybın ilk gerçekleştiği dönemlerdeki kadar baskın olmayacaktır. Artık kayıp kabullenilerek sevilen kişinin değerleri o kişi hayatta olmasa dahi içselleştirilebilir. Böylece acı hiç unutulmayacak olsa da yas hayatın doğal bir parçası olarak yerini alarak kısmi bir çözüme ulaşabilir. Bir açıdan ölüme anlam kazandıran ve ölümlü barışmayı sağlayan şey yastır.¹⁰

7 Caroline Garland, a.g.m, s. 17.

8 Vamık D. Volkan, Elizabeth Zintl, *Gidenin Ardından*, Çev: Işıl Vahip, Müge Kocadere, İstanbul, Epsilon, 2003, s. 2.

9 V. Tahka, “Dealing with object loss”, *Scandinavian Psychoanalytic Review*, Vol 7, 1984, ss.13-33.

10 Marc Nichanian, *Edebiyat ve Felaket*, Çev: Ayşegül Sönmezay, İstanbul, İletişim, 2011, s. 48

İnsanın yas yaşaması için sadece sevdiği bir kişinin ölmesi gerekmez. Yas, hayat devam ettikçe hayatın birçok alanında sağlıklı ya da sağlıksız olarak yaşanabilir. Hayat kazanım ve kayıplardan oluşmaktadır. Her kayıp duygusu, insanın yas yaşaması için yeterli olabilecektir. Yas evlilik, üniversiteye başlamak, mezuniyet, şehir değiştirmek, taşınmak, boşanmak, bir liderin ölümü, göç durumları, yıkım, savaş, doğal afetler, toplu ölümler, terfi gibi kazanım gibi görünen ancak eski alışkanlıkların terk edildiği dönemlerde yaşanan, hayatın bütün alanlarında yaşanabilmektedir.¹¹ Örneğin bir kişinin tüm çocukluğunu ve ergenliğini geçirdiği bir evden taşınması da sanki o döneme ait anıları terk ediyormuşçasına bir duygu yaratabilirken karizmatik liderlerin –Atatürk gibi- ölümü de lider ile birlikte liderin temsil ettiği değer ve düşüncelerin son bulması şeklinde algılanarak şiddetli bir yas oluşturabilir.

Göç, doğal afet, savaş gibi travmatik olayları yaşayan bireyler gibi toplumlar da kolektif bir yas duygu durumu içinde olabilirler. Bu gibi travmatik olayların ardından tıpkı bireylerin kaybettikleri nesnelere ile ilişkili çeşitli sembollere dört elle sarılması gibi toplumlar da kaybettikleri değerler ile ilgili sembollerini tutmak isteyebilirler. Örneğin sevilen bir kişinin kaybının ardından o kişiye ait kişisel eşyalardan bir kısmı saklanarak o kişi sanki halen hayattaymış gibi sembolik varlığının “yanımızda tutulması”, belki de o eşyalara dokunmak veya bakmayı günlük bir ritüel haline getirmek mümkündür. Yaşanan kaybın inkârı olarak da görülmesi mümkün olan bu sürecin bir süre sonra normalleşmesi ve kaybedilen kişi ile ilgili nesnelere aynı derecede bağlılık hissedilmemesi beklenir. Ancak bazen kaybedilen kişi/değer ile ilgili nesnelere saplantı derecesinde bağlı kalınabilir. Bu durum bireylerde olduğu gibi toplumlarda da görülmektedir. Toplumsal çerçevede bu gibi bağlantı nesnelere aslında yaşanan travmanın ve ardından gelen yasinin patolojik bir hal almasında önemli etkenlerdir. Özellikle de travmatik göçlerde, savaşlarda toplumsal sembollerin aktive edilerek kolektif yas duygusunu patolojik bir şekilde getirdiğini ve hatta bu sembollerin ülküleştirildiğini görmek mümkündür. Bu gibi durumlarda birey ve gruplar kaybettikleri nesnelere ile özdeşim kurarak aslında kaybettikleri nesne yerine kendi kimliklerinde bu kayıptan ötürü yaşadıkları eksik ve yitirdikleri kimlikleri için yas tutarak patolojik bir yas yani melankolik bir ruh halini alırlar.¹² Patolojik yas durumunda gerek birey gerekse toplumların bir açıdan bu ruh halinden çıkmak istemediğini de söylemek mümkündür. Kimi zaman birey veya grup yitirilen nesne/kişi ile özdeşim kurarak kendini onun yerine geçirmeye çalışır. Freud'un 1921 yılındaki değerlendirdiği bir vakada kedisinin ölmesinden büyük üzüntü duyan bir çocuğun kendisini kedisinin yerine koyarak tıpkı bir kedi gibi davranmaya başladığı ifade edilmektedir. Freud'a göre bu davranış yas sürecinde geliştirilebilecek özdeşim kurma

11 Vamik D. Volkan, Elizabeth Zintl, a.g.e, s. 2.

12 Caroline Garland, a.g.m, s. 18.

savunma düzeneğidir.¹³ Ölen kişinin özelliklerinin alındığı bu durum kurulmuş olan duygusal bağın bilinçdışı dışavurumudur.¹⁴ Toplumlar da travmatik yaşantıların ardından saplanıp kaldıkları tamamlanmamış yas süreçlerinde kaybettikleri nesnelere/kişiler ile özdeşim kurabilirler. Kosova Savaşı'nda öldürülen Sırp Prensi Lazar'ın Hz. İsa'nın ölümü ile ilişkilendirilerek Miloseviç döneminde canlandırılan Sırp milliyetçiliği ile birlikte kurulan kitlesel özdeşim¹⁵ ve diasporadaki Ermeni gençlerin bir kısmının geçmişte "fedai" olarak anılan militanları kahramanlaştırarak onlarla özdeşim kurması birer örnek teşkil edebilir.

Göç etmiş olmanın getirdiği toplumsal yas duygusu Ermeni diasporasında da yoğun olarak okunabilir. Göç etme şekli ister zorunlu ister gönüllü olsun Ermeni kimliğinin en önemli özelliklerinden bir tanesinin toplumsal yas olduğu, travmatik göç sürecinin getirdiği doğal yas sonucunun toplumsal çerçevede hissedilerek bu yasin geçmişe öykünme pratiği ile ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Birçok Ermeni için yas süreci halen devam etmekte ve bir nesilden ötekine aktarılmaktadır.¹⁶ Morrill'e göre kayıplarla baş etmede acının kolektif yaşanması bireysel acıyı hafifletmektedir.¹⁷ Yas olgusu Ermeni kimliğinin vatan algılamasında görülebilir. Dünyanın dört bir köşesine dağılmış olan Ermeniler için üç farklı vatan algısı söz konusudur: Ermenistan, yaşadıkları diaspora ve geçmişi temsil eden hayali anavatan. Buradan yola çıkarak büyük bir kısmı Ermenistan Cumhuriyeti toprakları dışında yaşayan Ermenilerin dağınık olarak yaşamanın verdiği burukluğu hissettikleri ve bu burukluğu nesilden nesile abartılı söylemler ile aktardıkları söylenebilir. Bu bağlamda özellikle diasporadaki Ermeniler nesiller önce de olsa göç etmiş olmanın getirdiği psikolojik yükü taşımakta zorlanmaktadır. Diasporada market, radyo-televizyon istasyonu, ürün markası gibi isimlere Van, Harput, Maraş gibi sembolik isimlerin *-bağlantı nesnelere-* veriliyor olması aslında Ermenilerin terk ettikleri bölgelere, oradaki hayatlarına duydukları özlemin yanı sıra idealize edilmiş ve ideolojiye dönüşmüş hayallerin göstergesidir. Geçmişte yaşanan yerler ve anılar ile ilgili nesilden nesile aktarılan hikayeler gitgide bir mitoloji halini alarak dokunulmaz ve ulaşılmaz hale gelebilir. Hatta geçmişe ait anlatılar hayat bularak o anıları dinleyenler için sanki yaşamışlar gibi gerçek olarak algılanabilir.¹⁸ Althusser ideolojiyi, bilinçdışı olarak belirlenmiş gerçekliğin yanılsamalı tasarımlarının sistemi olarak

13 Sigmund Freud, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*'dan aktaran Shankararayan Srinath, "Identificatory Processes in Trauma", Caroline Garland (Ed.), *Understanding Trauma: A psychoanalytical Approach*, revised 2nd Edition, içinde, London, Karnac, 2011, ss. 139-151

14 Vamik Volkan, Elizabeth Zindl, a.g.e, s. 11.

15 Vamik D. Volkan, "The Intertwining of the Internal and External Wars", M. Gerard Fromm (Ed.), *Lost in Transmission: Studies of Trauma Across Generations*, içinde, London, Karnac, 2012, s. 84.

16 Aida Alayarian, a.g.e., s. 93.

17 Rania Hawi Morrill, a.g.e, s. 15.

18 Rania Hawi Morrill, a.g.e, s.21.

tanımlamaktadır.¹⁹ Gans'a göre diasporada yaşayan bireylerin kimliklerindeki eksikliği gidermek amacıyla oluşan boşluğun yerine, hayali kurulan, ancak gerçekte varolmayan vatan (yani "büyük Ermenistan") konmaktadır.²⁰ Örneğin Simidian'ın araştırmasında bir denek ailesinden duyduğu göç edilen topraklar ile ilgili anılardan bahsederken aktarılan anıların ütöpik bir vatan inşa ettiğinden bahsetmektedir.²¹ Bir yandan özlem, bir yandan da merak duyguları uyandıran bu anılar ve hayali anavatan olgusu ya da vatan hayali diaspora Ermenilerinin geçmiş ile bugün arasındaki bağlantısı görevini görmektedir. Ancak toplumun derinlerine işlemiş bu bağlantı aynı zamanda Ermeni diasporasının göçün getirdiği psikolojik kayıpların yasını tutamamasına veya daha da önemlisi tutmak istememesine neden olmaktadır. Alayarian Ermeni kimliğinde kayıplar için tutulamayan yasın ve kayıplar ile bağlantılı özdeşimlerin yeni nesnelere yöneldiğinden bahsetmektedir. Alayarian'a göre birçok Ermeni kayıplarının yasını tutamamaya melankolik bir yas sürecinde takılı kalmıştır.²² Bununla birlikte, yas yaşantısının pratik bir sonla bitirildiğini gösteren en önemli belirtilerden birisinin de Tahka'nın adlandırdığı *geleceksizlik* olduğu düşünüldüğünde, Hayali Büyük Ermenistan vatanının Ermeni diasporası ve toplumunun zihinlerinde halen canlı tutulmasının, Ermenilerin geçmiş kayıpları ile ilişkili yas süreçlerini tamamlamalarını zorlaştırdığı söylenebilir. Bu çerçevede düşünüldüğünde ebedi bir yas sürecine gömülenler, genellikle kaybedilen şeyin geri kazanılabileceğine dair umutlarından vazgeçmeyi istemezler ve nefret, onların tarihteki uzun bekleyişlerinin güç kaynağı olur.²³

Hayali Büyük Ermenistan vatanının Ermeni diasporası ve toplumunun zihinlerinde halen canlı tutulmasının, Ermenilerin geçmiş kayıpları ile ilişkili yas süreçlerini tamamlamalarını zorlaştırdığı söylenebilir.

Bu açıdan yas, yani yıllar içinde yeniden toplumsal bellekte yeniden inşa edilerek varlığını dün olmuşcasına devam ettiren acılar özellikle Ermeni diasporası açısından kolektif bir sembol haline gelmiştir.²⁴ Hawi Morrill'e göre bireysel yıkımlar soykırım hikâyeleri bağlamında kolektif bir anlatıya dönüşmekte ve böylece ortak aidiyet pekişmektedir.²⁵ Yas olgusunun böylesine

19 Bkz. L. Althusser L, *Positions*, Paris, Edition Sociales, 1976.

20 Herbert J. Gans, "Symbolic Ethnicity", John Hutchinson ve Anthony D. Smith (Eds), *Ethnicity* içinde, Oxford, Oxford University Press, 1996, s. 148.

21 Gayle R. Simidian, *Constructing Armenian Identity: The Influences of Historical Legacy on Succeeding Generations of the Armenian Genocide*, School of Education, Harvard University, Yayınlanmamış doktora tezi, 2007, s. 62.

22 Aida Alayarian, a.g.e, s.65

23 Doğu Ergil, *Barışı Aramak*, İstanbul, Timaş, 2010, s.118.

24 Lorne Shirinian, *The Republic of Armenia and The Rethinking of the North-American Diaspora in Literature*, Lewiston, The Edwin Mellen Press, 1992, s. 15.

25 Rania Hawi Morrill, a.g.e, s. 54.

bir takıntı haline gelmesinin yani ısrarla tutulmamasının –sağlıklı bir çözüme ulaşmamasının- Ermeni kimliğinin yaşatılma ve aidiyet ihtiyacı ile bağlantılı olduğu söylenebilir. Bu bağlamda “soykırım” ve “soykırımın tanınmaması” Ermeniler açısından takıntılı bir hal almıştır. İyi bir Ermeni olmak “unutmamak” demektir.²⁶

Travma yaşayan büyük gruplarda tamamlanmayan yaslar, toplumun kendi dinamiklerine göre farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Tarihte iz bırakan halk hareketleri ya da savaşlar incelendiğinde birçok trajedinin ve katliamın uzamış yas süreci içindeki toplumların bu süreç içerisinde oluşturdukları mekanizmaları ve araçları kullanarak gerçekleştirdiği görülebilir. Kitle iletişim araçları, sözlü tarih, edebiyat, anılar ve bütün bunlarla ilgili anıtlar yasların tamamlanmamasına, hatta gelecek nesillere çeşitli ödevlerin aktarılmasına neden olabilir. Soykırım temalı anılar nesilden nesle aktarılırken Ermeni toplumunu birleştirici bir nitelik sergilemektedir.²⁷ Özellikle sembolik değer taşıyan anıtlar travmayı hatırlatıcı, hatırlamayı zorunlu hale getiren ritüelleri ortaya çıkarmaktadır.²⁸ Tüm bu mekanizma ve araçların siyaset arenasına aktarılması tarihte yaşanan trajedilerin ortaya çıkmasında önemli etkenler olmuştur. Örneğin Yahudi Soykırımı’nda (*Holocaust*) büyük bir travma yaşayan Yahudiler Sarlo’nun ifadesi ile tarihi ve belleği bir hatırlama tapınağına dönüştürmüştür.²⁹ Bu hatırlama tapınağı aracılığı ile göçü farklı boyutlarda yaşayan Yahudiler mağduriyetlerini devamlı suretle kendilerine ve tüm dünyaya hatırlatmaktadırlar. Ancak zaman içerisinde bu mağduriyet başkalarının –Filistinlilerin- mağdur edilmesi ile sonuçlanarak yeni acıların ve travmaların yaşanmasına neden olmuştur. Yine Sarlo vekâleten devralınan anılardan ve bu anıların oluşturduğu kamusal bellekten bahsederken iletişim araçlarının bu kamusal belleği yeniden inşa ettiğini ifade etmektedir.³⁰ Uzamış yas sürecinin katliama dönüşmesinde en önemli örnek Bosna Savaşı ve Sırpların Müslüman Boşnaklara uyguladığı sistematik soykırımdır. Bosna Savaşı’na giden süreçte Sırp milliyetçilerinin siyasi retoriğinde yeniden canlandırılan düşman Türk imgesi Bosnalı Müslümanlar ile özdeşleştirilerek yaralı Sırp milliyetçiliği tedavi edilmek istenmiş bu süreçte Sırp milliyetçiliğinin tarihi yüceltilerek Sırplar arasında yeni bir algının oluşmasına destek verilmiştir.³¹ İrkçi lider Milosevic önderliğindeki bu propagandada halk şiirleri, şarkılar, tarihi figürler, semboller kullanılarak toplumsal bellekte

26 Gayle R. Simidian, s. 63; 114.

27 Rania Hawi Morrill, *Making Sense of Genocide Narratives in the Lives of Armenian Americans*, California State University Fullerton, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2004, s.1.

28 Bkz. Sarah Vartabedian, *Commemoration of an Assassin: Representing the Armenian Genocide*, North Carolina Chapel Hill, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2007.

29 Beatriz Sarlo, *Geçmiş Zaman: Bellek Kültürü ve Özneye Dönüş Üzerine Bir Tartışma*, İstanbul, Metis, 2012, s. 38.

30 Beatriz Sarlo, a.g.e, s.80-83.

31 Vamik D.Volkan, “Bosnia-Herzegovina: Ancient Fuel of Modern Inferno”, *Mind and Human Interaction*, 7, 1996, ss. 110-127.

geçmiş ile ilgili yaslar yeniden aktive edilmiştir. Bu amaçla Kosova Savaşı'nda Osmanlı ordusuna yenilerek savaşta öldürülen Sırp Prensi Lazar'ın sözde cesedinin Kosova Savaşı'nın 500.yıldönümüne denk gelen 1996'da bir yıl boyunca Sırp köylerini dolaştırılarak ırkçı duyguların, geçmişe yönelik ülkülerin yeniden ortaya çıkarılması şartıdır.

Kuşaktan Kuşağa Aktarım

Düşman grup tarafından kendini mağdur edilmiş olarak algılayan grubun üyeleri yas tutamadıklarında ya da yaşadıkları çaresizlik ve aşağılanmayı geri çeviremediklerinde, hasarlı kendiliklerini ve tamamlamaları gereken psikolojik ödevleri bir sonraki kuşaklara aktarırlar. Bu aktarılan imajlar ve ödevler, geçmişte yaşanan travmaya bilinçli ya da bilinçdışı bir atıfta bulunur niteliktedir. Toplumu oluşturan bireyler tarafından paylaşılan bu imajlar, toplumu oluşturan bireyleri birbirine bağlar, ortak ülkü ve amaçlar doğrultusunda birleşmelerini sağlar En önemlisi de gerek bireysel gerekse de toplumun kimliğinin gelişimine büyük bir etkide bulunur. Bu olay “travmanın kuşaklararası aktarımı” olarak tanımlanmaktadır.³² Psişik acıların içselleştirilemediği durumlarda olayların anlamı bir kuşaktan diğerine aktarılmaktadır. Yani olaylar özümsemediğinde bu aktarım mirasçıları etkileyen, zehirleyen süreçleri ortaya çıkarabilmektedir.³³ Travmanın kuşaktan kuşağa aktarımı her zaman açıkça konuşulan olayların bütünü değildir. Bilakis bu aktarımlar konuşulmayan, gizli olması tercih edilen hatta düşünülmesi dahi onaylanmayan olaylardır. Ancak bu olaylar farkında olmadan hemen hemen hiç asimile olmadan sonraki nesillere aktarılır.³⁴ Travmanın kuşaklararası aktarımı olarak adlandırılan süreçte anne-baba veya çocuğun birincil çevresi çoğunlukla bilinçli olmayarak bir sonraki kuşağa kendilerinin yapamadığı “ödevleri” veya sorumlulukları devrederler. Bu durum sıklıkla kuşaktan kuşağa aktarılan isimlerde görülmektedir. Klinik vakalarda sıklıkla karşılaşılan bu örnek bir isme ne kadar çok anlam yüklenebileceğini gösterebilir. Schützenberger'e göre isimler kişiyi zaman ve mekân bağlamında konumlandırarak ona kimliğini verir. Çocukların isimleri genellikle aile büyüklerinden seçildiğinden bu isimler her defasında yitirilenleri hatırlatır. Çoğunlukla da isimler ailelerin geçmişlerindeki anıları ile yakından bağlantılıdır. Bu isimleri taşıyanlar da kendilerini aldıkları ismin onlara devrettiği psikolojik yükü, ödevleri göğüslemekle yükümlü hissedebilirler.³⁵ Lahaye, Pourtois ve Desmet bunu kuşaklar ötesi nesne olarak açıklar. Yazarlara göre kuşaklar ötesi

32 Bkz. Volkan V. D. , Ast G., Geer W., *The Third Reich in the Unconscious: Transgenerational Transmission and its Consequences*, New York: Brunner – Routledge, 2002.

33 Willy Laheye, Jean Pierre Pourtois, Huguette Desmet, *Kuşaktan Kuşağa Aktarım: Çocuklarımız Çocuklarımızı Nasıl Eğitiyor?*, Çev: Z. Canan Özatalay, İstanbul, İletişim, 2011, s. 76.

34 Anne Anselin Schützenberger, *The Ancestor Syndrome*, London, Routledge, 1998, s92.

35 Anne Anselin Schützenberger, a.g.e., ss.75-77.

nesneler “ailenin bir ya da birçok üyesi tarafından özdeşleşme için seçilen ve fantazmaları teşvik eden bir ataya, bir büyükanne ya da büyükbabaya, bir ebeveyne ya da bir akrabaya gönderme yapar. Atanın ya da ebeveynin kendisi olan bu nesneyle özdeşleşme, bir kuşaktan diğerine aktarım sürecini oluşturur”.³⁶ Bazen de yeni doğan bir çocuk daha önce ölmüş olan bir çocuğun veya yakın akrabasının “ikamesi” olarak hayata gözlerini açar. Özellikle beklenmedik travmatik ölümlerde veya ailenin çok değer verilen bir üyesi kaybedildiğinde onun yerine, onun ideallerini yaşatacak yeni bir çocuk doğar. Bu çocuklar daha önce ifade edildiği gibi kaybedilen kişinin ismini de taşıyabilirler. İkame çocuklarda kaybedilen kişi ile ilgili imajların bu yeni doğana aktarıldığı görülmektedir. Kuşaklar arası aktarımın önemli bir parçası olan ikame çocukların Ermeni kimliğinde de sıklıkla görüldüğü söylenebilir. Özellikle zorunlu göç sürecinde yaşanan manevi kayıpları hatırlatacak aile büyüklerin isimlerinin genç kuşaklara verilmesinin yasın uzamasını mümkün kıldığı ifade edilebilir. Bu açıdan “soykırım” ile ilgili her şey Ermeni kimliği açısından mecburi bir yükümlülük olarak görülmektedir.³⁷

Kuşaklar arası aktarılan, toplumun büyük bir bölümünde ortak ve paylaşılmış bir zihinsel temsili bulunan travmalara “seçilmiş travmalar”³⁸ adı verilmektedir. Yahudi Soykırımı ve Kosova Savaşı da birer seçilmiş travma olarak tanımlanabilir. Tamamlanmamış yas sürecinin bir diğer işareti de, “Haklılık ideolojileridir”. Kaybedilen ya da işgal altında olduğu düşünülen “toprakların”, “ülkenin” tekrar kazanılacağı ile ilgili olarak toplumun kendisinde hak görmesi ve takıntılı bir şekilde bu ülküyle uğraşmasıdır.³⁹ Zorunlu toplu göçler, kaybedilen savaşlar gibi başkasının elinden ortaya çıkan travmalar sonrası, toplumun üyeleri tarafından tamamlanmayan yas görevlerinin ve travmanın zihinsel tasarımının kuşaktan kuşağa aktarılması, sonraki kuşaklarda “haklılık ideolojilerini” oluşturabilmektedir. Hak görme ideolojilerinin oluşumu, seçilmiş travmalar ve kuşaktan kuşağa aktarım konuları, tamamlanmamış yas süreci içerisinde olan bir toplumda görülebilecek, birbiri ile bağlantılı ve iç içe geçmiş konulardır. Haklılık ideolojileri genelde karizmatik bir lider tarafından oluşturulur ve bu bütün topluma çeşitli propaganda yöntemleri ile yayılır. Kuşaktan kuşağa aktarılan, seçilmiş bir travmanın tekrar sanki dün olmuşcasına harekete geçirilmesi ile şekillenen ve ivme kazanan “haklılık ideolojileri” birçok kanlı çatışmanın ve ölümün nedeni olarak tarihte iz bırakmıştır. Yunanlıların Megali İdea’sı (Örnek: Kıbrıslı Rumların Türklere yönelik katliamları), Ermenilerin Büyük Ermenistan ülküsü (Örnek: Asala Terör Örgütünün eylemleri ve Hocalı katliamları), Sırpların büyük Sırbistan ülküsü (Örnek: Boşnaklara

36 Laheye, Pourtous, Desmet, a.g.e, s. 78.

37 Gayle R. Simidian, s. 89.

38 Bkz. Volkan V. D., On “Chosen Trauma”, *Mind and Human Interaction*, Issue 3, Vol. 13, 1991.

39 Bkz. Volkan V. D., *Killing in the Name of Identity: Stories of Bloody Conflicts*, Charlottesville, VA, Pitchstone Publishing, 2006.

yönelik soy kırım niteliğindeki katliamlar) birçok masumun hayatlarını kaybetmesine ve vahşice öldürülmelerine yol açmıştır. Düşman tarafından mağdur edilmişlik hissini ve geçmiş kayıpların tekrar kazanılmasına yönelik kendinde hak görme davranışını kuşaktan kuşağa aktaran toplumlar, bu duygularını politik ideoloji haline getirerek harekete geçebilmektedirler. Yaptıkları eylemlerde haklı olduklarını düşündükleri için suçluluk hissetmemektedirler. Bu anlamda Althusser'in tanımladığı gibi ideolojilerin, özellikle de haklılık ideolojilerinin oluşumunda belirli bir topluma ya da bireye ait psikolojik faktörlerin büyük bir önemi olduğunu söyleyebiliriz.

Toplumsal Yasın Bitmeyen Ülkülere Dönüşümü

Düşman bir grup tarafından aşağılanmış, yıkıma uğratılmış, mağdur edilmiş, topraklarından sürülmüş toplumlar genelde eski topraklarını tekrar kazanacaklarına ilişkin politik ülküler geliştirebilirler. Politik ülkü hep canlı tutularak, kaybedilen topraklarla toplumun bireyleri arasında bir bağ görevi görebilir. Böylece kaybın kabullenilmesi ve kayıpla yüzleşme ile ilgili acı verici duygular, aşağılanmışlık ve çaresizlik hisleri ertelenmiş olabilecektir. Politik ideolojinin bir diğer görevinin, kaybı hayata geri döndürmeye çalışmak olduğu söylenebilir. Kişisel olarak sekteye uğramış yas yaşayanlarda sıklıkla görülen bağlantı nesnelere⁴⁰ aracılığıyla yaşanan zıt duygular, yani kaybedileni “diriltme” ve “öldürme isteği”, tamamlanmamış bir yas sürecinde olan bazı toplumların geliştirdiği haklılık psikolojisinde de görülebildiğini ileri sürebiliriz. Buna göre, ideoloji var oldukça aşgılanmışlık ve çaresizlik duyguları ertelenmekte, kaybedilen toprak ya da ülkelerin tekrar alınabileceği ile ilgili hayal/fantezi canlı tutulabilmektedir. Bu nedenle ideoloji toplumu oluşturan bireyler tarafından sıkışıkya sarılan, hatta kendi kişisel kimliği ile ayrılmıyacak bir niteliğe dönüşebilmektedir. Bebekliğinden beri zihinsel dünyasında, yitirilen nesnelere bağlı yas süreci yaşayan ve bu yasla mücadele etmek için politik ideolojiyi bir tepki olarak geliştiren ve bunu kişisel kimliğinin bir parçası yapan kişi, ideolojik mücadelenin bitmesini kendisi farketmese de istemeyebilir (Hatta fark etmeden kendi eylemlerini sekteye uğratabilecek etkinliklerde bulunabilir.⁴¹ Hatta yası sonlandırmak için yitirilen

40 Volkan, bu durumu bağlantı nesnelere ya da bağlantı fenomenleri olarak tarif etmiştir. Bağlantı nesnesi yitirilen kişiyi hatırlatan, yitirilen kişinin tekrar hayata dönüp dönemeyeceğinin kontrolünü kişiye veren bir nitelik taşır. Bu nesnelere bazen, yitirilen kişiye ait bir elbise, saat, baston olabileceği gibi, yitim anında çevrede bulunan herhangi bir eşya da olabilir. Yas sürecindeki kişi bağlantı nesnelere aracılıyla, yitirilen kişi ile ilgili olan karmaşık ve zıt duygularını yüzleşmekten ve bunları çözmekten kurtulmuş olur. Ancak kişi yitirileni hayata döndürdüğünde, geçmiş ilişkisinin karmaşık niteliğine tekrar dönmekten korkar, bağlantı nesnesini yok ettiğinde de yitirdiği kişiyi tekrar öldürmekten dolayı da suçluluk duygusu yaşayabilir. Bağlantı nesnesi kişiye bir seçim imkânı sağlar ancak hiçbir zaman bir çözüm sağlamamaktadır. Bkz. V. D. Volkan, “The “linking objects” of pathological mourners”. *Archives of General Psychiatry*, 27, 1972, ss. 215-221.

41 Terörizm psikolojisi için bkz. Raymond Hamden, “Unresolves Trauma and the Thirst for Revenge: The Retributional Terrorist”, James J.F. Forest (Ed.), *The Making of A Terrorist* Volume 1, içinde, New York, Praeger, 2006, ss. 165-178; Jerrold Post, *The Mind of a Terrorist*, New York, Palgrave, 2007.

kişi/nesnenin zihinsel bir anıya dönüştürülmesi bile yapılamayabilir. Çünkü yitirilen şeyi artık sıradan bir anıya dönüştürmek ona karşı bir saygısızlık, sadakatsizlik hatta onu yeniden öldürmek olarak da görülebilir.⁴² Bu nedenle kuşaktan kuşağa aktarılan yaslar; ortam müsaitliğine göre bitmeyen hayallerle, bitmeyen fantezilerle, bitmeyen ülkülerle takıntılı bir şekilde uğraşma şeklinde karşımıza çıkabilmektedir. Bu ülkülerin kişideki çaresizliği, aşağılanmışlığı örterek, kendilik değerini yükseltici bir görev üstlenmesi toplumlar arasındaki çatışmaların dialog ve uzlaşma yöntemiyle çözümünü zorlaştırmaktadır. Karşılıklı uzlaşma ve ödünlerin verilmesi, iki ülke arasındaki çatışmalı bir konunun çözümü, politik ülkülerin kaybıyla eş anlamlı olarak algılanabileceği için, mümkün olamamaktadır.

Ermeni kimliği açısından da çözümlenmemiş yas süreci, çeşitli siyasi ideolojilerin ve politik ülkülerin şekillenmesinde belirgin bir rol oynamaktadır.

Kısacası toplumsal yaslar bitmeyen ülküler ve hayaller olarak karşımıza çıkarak nesilden nesile aktarılmaktadır. Bu aktarım sürecinde toplulukların geçmişini bugüne bağlayan tarih de temel bir aktör olarak siyasi retorikte kullanılmaktadır. Cohen'e göre "Tarihin birçok anında insanların birçoğu açısından, geçmiş tamamlanmamıştır; geçmiş günün amaçları uyarınca yalnızca seçici bir şekilde

aktarılmıştır ve tarihyazımsal öznenen yoksun bir şekilde yalnızca seçici olarak hatırlanmaktadır".⁴³ Cohen bu seçici hatırlamanın ideolojik mesajlar ve yaftalamalar için kullandığını ifade etmektedir. Örneğin İsrail eski Başbakanı M. Begin yeni yerleşim politikalarını meşrulaştırmak için Güney Filistin ve Semeriye ile ilgili ülküleri tetiklerken İngiltere eski Başbakanı M. Thatcher da ekonomi politikalarını meşrulaştırmak için Viktorya dönemine atıfta bulunmuştur.⁴⁴

Ermeni kimliği açısından da çözümlenmemiş yas süreci, çeşitli siyasi ideolojilerin ve politik ülkülerin şekillenmesinde belirgin bir rol oynamaktadır. Örneğin diaspora kaynaklı yayınlarda Türkiye'ye yönelik vatan algılaması ve ülküleri belirgin olsa da bu sadece bir politik ülkü olarak geçerliliğini korumakta gerçek bir hedef olmamaktadır. Anadolu, eski yaşamlar, eski köyler, evler, mahaller idealleştirilse de diaspora Ermenilerinin reel olarak bu topraklara tekrar yerleşme gibi bir niyetleri bulunmamaktadır.⁴⁵ Vatan algılaması gibi politik ülkülerin ve ideolojilerin de daha çok aşırı milliyetçi siyasi örgütler tarafından kullandığı görülmektedir. Öte yandan Türkiye Ermenilerinin çözümlenmemiş yas süreci İstanbul ve Anadolu anavatan

42 Vamık Volkan, Elizabeth Zindl, a.g.e, s. 24.

43 Anthony P. Cohen, *Topluluğun Simgesel Kuruluşu*, Ankara, Dost, 1999, s.115

44 Anthony P. Cohen, a.g.e, s. 115

45 Hüseyin Çakıllıkoyak, *Diasporada Ermeni Kimliği: Paris ve Halep Örneği*, İstanbul, Yeditepe, 2005, s. 242-243.

algılamasında görülmektedir. Bilal'e göre İstanbul hem tarihi önemi hem de Anadolu'dan gelen kabilelerin uğrak noktası olması açısından anı, hikaye, gelenek, ritüel ve Anadolu'daki Ermeni varlığını sembolize eden bir vatan/yurt olarak algılanmaktadır.⁴⁶ Dolayısıyla geçmişe dönük yas İstanbul ve Anadolu sembollerinde canlı tutulmaktadır.

Buraya kadar anlatılanlardan, Ermeni toplumunun takıntılı davranışlarının temelinde tamamlayamadıkları yas süreçlerinin belirgin bir rolü olduğuna değinilmiştir. Bununla birlikte, Türk toplumunun da genelde göz ardı edilen travmalarının ve buna bağlı tamamlanmamış bir yas sürecinin içerisinde olduğu da söylenebilir. Ancak Ermeni toplumunun tamamlanmamış yas sürecini psikolojik bir dille ifade etmek gerekirse, geçmiş travmalarının yol açtığı olumsuz kendilik temsillerinin ve imajlarının daha çok dışarıdaki başka bir toplum üzerine yansıtıldığı görünmektedir. Öte yandan, Türk toplumunun tamamlanmamış yas sürecinin yol açtığı olumsuz duyguların daha çok kendi içerisine yönelerek, çeşitli açılardan bölünmüş bir toplum yapısını ortaya çıkardığı da söylenebilir.

Türk Büyük Grup Kimliği Açısından Toplumsal Yas

Bireysel ve toplumsal kayıpların doğal bir psikolojik sonucu olarak kabul edilen yas sadece Ermeni kimliğinde değil Türk büyük grup kimliğinde de önemli bir faktördür. Türk kimliğinin özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış dönemi ile aynı süreçte yaşadığı kayıpların (nüfus, ekonomik, siyasi, sosyal gibi) etkisinin toplumda yeterince yaşanmamış bir yas duygusunu ortaya çıkardığı söylenebilir. 19.yüzyılın son dönemleri ile 20.yüzyılın ilk çeyreği arasında İmparatorluk Balkanlarda, Kafkaslarda büyük yenilgilere uğramış, milyonlarca insan Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmış, Birinci Dünya Savaşı'nda cephelerde yine yüz binlerce asker şehit olmuş, toprakları işgale uğramış ve M. Kemal Atatürk önderliğinde halkın verdiği büyük mücadelelerle Anadolu bağımsız olabilmıştır. İmparatorluk yıkılırken çeşitli Ermeni çetelerin estirdiği terör eylemleri ve savaşta mağlup sayılarak toprakların işgale uğraması tarihsel süreçte aktarılan toplumsal bellekte silinmesi zor bazı acılar ve travmalar bırakmıştır. Sıkça sözü edilen ancak neden-sonuç ilişkisi psiko-sosyal yönden açıklanmayan "Sevr travması" veya "Sevr paranoyası" da aslında Türk kimliğindeki tarihten gelen korkulardan kaynaklanmaktadır. Bu noktada Sevr Antlaşması ile ilgili toplumsal korkuların işte bu ifade edilen tarihi yaşanmışlıklardan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Kısacası, bu paranoyanın gerçekte yaşanmış acılar, kayıplar ve travmalarla doğrudan ilgisi

⁴⁶ Melissa Bilal, "Longing for Home at Home: Armenians in İstanbul", Marie-Aude Baronian, Stephan Beser, Yolande Jansen (Ed.), *Diaspora and Memory: Figures of Displacement in Contemporary Literature: Arts and Politics* içinde, Amsterdam, Rodopi, 2007, s. 57.

vardır. Aynı acıları tekrar yaşamak istemeyen toplumun da kimliğine tehdit olarak algıladığı bazı değişimlere tepki göstermesi anlaşılabilir. Türk büyük grup kimliğinin bu geçmişe yönelik travmaları ve acıları, Volkan'a göre aslında yeterince yaşanılmamış, kayıpların yası tutulamamıştır. Volkan Türkiye'nin geçmişin yasını tutamadığı için ergen kimliksel özellikleri içinde saplandığını ve var olan kimliksel tartışmaların yaşandığını belirtmektedir.⁴⁷ Türk kimliği açısından statik olan bu yas sorunsalı bir bakıma Cumhuriyet kimliği ile Osmanlı kimliği arasındaki bütünleşmeyi engelleyici bir etken olarak görülebilir. Geçmişin yası ancak toplum tarafından yaşanarak, kabullenilerek geçmişin de iyi ve kötü yönleri özümselebilir. Yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nin gerek günün gerçekleri gereği, gerekse de psikolojik temelli dış bir "öteki"-düşman-'dan kaçınma eğilimi günümüze kadar devam etmiştir. Bu pratik aslında bir yandan M. Kemal Atatürk'ün ortaya attığı "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesini devam ettirirken, bir yandan da Türkiye'nin uzun dönemde dış politikada inisiyatif alamamasına neden olmuş olabilir. Bu bağlamda geçmişle ilgili travmaların tekrar yaşanacağına dair korkuların, acıların ve bunların ilişkili olduğu tamamlanmamış yas sürecinin, yukarıda bahsedilen durumun psikolojik kökenleri olduğu söylenebilir.

Bu bağlamda Türk büyük grup kimliğinin geçmişe ile ilgili yaşadığı travmalar ve yası Türk-Ermeni ilişkilerine de etki etmektedir. Örneğin Türk-Ermeni yakınlaşması muhteviyatına bakılmaksızın eleştiri alabilmektedir. Bunda tarihte yaşananların ve bu durumun güncel tehdit olarak algılanmasının payı büyüktür. Ancak, yas olgusu Türk kimliğinde varlığını gösterse Ermeni kimliğinde olduğu gibi patolojik bir hal almamıştır.

Suriye'deki İç Karışıklık Bağlamında Travmaların Yeniden Canlanması

Travmatik bir olayın yasının tutulması travmayı yaşayanın yası tutma kapasitesi ile yakından ilişkilidir. Çünkü kaybı yaşayan birey kaybettiği nesne ile kendisi arasındaki ayrıştırmayı yaparak daha önceden o nesne ile kurduğu özdeşimi geri döndürmesi gerekmektedir. Bu da ancak kendisi ve kaybedilen nesne arasındaki sınırı net bir şekilde çizebilmesine bağlıdır. Ancak o zaman yas süreci tamamlanabilir. Öte yandan dışsal ve içsel faktörlerin etkilediği yas tutma süreci bazı olaylarla çıkmaza girebilir ve geçmişteki travmatik yaşantıların yeniden ortaya çıkmasına neden olabilir.⁴⁸

47 Volkan'a göre Türkler yaşanan kayıpların hemen ardından karizmatik lider M. Kemal Atatürk önderliğinde genç Cumhuriyet'in kurulması ile Osmanlı dönemi ile ilgili yaşlarını yeterince yaşayamamış ve bu yaşlar bastırılarak ilerleyen dönemlerde kimlik tartışmaları olarak ortaya çıkmıştır. Bkz. Vamık D. Volkan, Nuriye Atabey, Osmanlı'nın Yasından Atatürk'ün Türkiye'sine, Ankara, Kripto, 2010.

48 Shankararayan Srinath, "Identificatory Processes in Trauma", Caroline Garland (Ed.), *Understanding Trauma: A psychoanalytical Approach*, revised 2nd Edition, içinde, London, Karnac, 2011, s. 145.

Son bir buçuk yıldır Suriye’de yaşanan iç karışıklık Türk-Ermeni ilişkilerini ve olası yakınlaşma çabalarını gölgeleyebilme ihtimalini barındırmaktadır. Suriye’de yaşanan kaos ortamı birçok katliamın yaşanmasına neden olurken, Esad güçleri ile muhalif kuvvetler arasında kalan Hıristiyan azınlıklar da hayatta kalma mücadelesi vermektedir. Suriyeli azınlıkların en büyük grubunu oluşturan Ermeniler, Baas iktidarı ile muhalifler arasındaki krizde Esad sonrası meydana gelebilecek radikal hareketlerin tehdidinden dolayı uzun süre Beşar Esad saflarında yer almıştır. Gönülsüz bir destek olarak görülebilecek bu durum, Haziran ayının başından itibaren olayların Suriye’nin kuzey illerinde artış göstererek Ermeni kökenli Suriyelilerin can ve mal güvenliğini tehdit etmesi ile değişime uğramıştır. Esad’ın uzun süre kalıcı olmayacağını gören Ermeni cemaatine destek Ermenistan Diaspora Bakanlığı’ndan gelmiş, Suriye’nin yoğun Ermeni bölgelerinden Ermenistan’a göç dalgası başlamıştır.⁴⁹ Suriye Ermenileri için bu yarı-zorunlu göç dalgasının toplumsal bellekte canlılığını koruyan gerçek ya da inşa edilmiş travmaları canlandırma ve yaşadıkları göçün faturasını Türkiye’ye yansıtma ihtimalini doğurmaktadır. Çünkü her kayıp tüm geçmiş kayıpları canlandırır.⁵⁰ Bir yitim her zaman canlanabilir ve yeniden can yakabilir.⁵¹

Son bir buçuk yıldır Suriye’de yaşanan iç karışıklık Türk-Ermeni ilişkilerini ve olası yakınlaşma çabalarını gölgeleyebilme ihtimalini barındırmaktadır.

Suriyeli Ermeniler bu ani gelişen kriz karşısında tepkilerini Suriye ve Esad yönetimi yerine, Türkiye’ye yöneltebilirler. Nitekim bunun yansımaları Ani Kalayjian’ın Suriye Ermenilerinin içinde bulunduğu durumdan Türkiye’yi sorumlu tuttuğu bildirgesinde görülmektedir.⁵² Bu durumlar Ermenilerle yaşanan krizin alevlenmesine neden olabilir. 1915’in yüzüncü yılı da yaklaşırken ASALA benzeri örgütlerin eylemlerinin Suriye’deki göçmen krizinin yarattığı mağduriyet psikolojisi ile tetiklenmesi mümkündür. Geçmişe dönük travmaların yeniden canlanması Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi ve seyri açısından bir engel teşkil edebilir. Ancak göçmen krizinin yaşandığı bu dönemde geliştirilecek yeni politikalar Suriyeli Ermenilerin göç yasalarını çözümlemede yardımcı olabilir. Türkiye’nin inşa ettiği yeni dış politika anlayışına istinaden, Suriye’de yaşanan insanlık trajedisinde sadece Sünni Müslüman topluluklara değil, ülkede tehdit altındaki

49 Ermenilerin Suriye iç karışıklığı ile ilgili bilgi için bkz. Aztag Arabic, “Leon Zaki: Suriye Halkına Karşı Ermenistan’ın İnsani Rolü”, <http://www.aztagarabic.com/archives/6803>, Arapçadan Çeviren: Sami Ekişi-Mehtap Çelik

50 Volkan, Zindtl, a.g.e, s. 3.

51 Volkan, Zindtl, a.g.e, s. 26.

52 Ani Kalayjian, “An Open Letter to My Fellow Armenians”, http://www.ramgavar.org/index.php?option=com_content&view=article&id=595%3Aadr-ani-kalayjian-an-open-letter-to-my-fellow-american-armenian-brothers-and-sisters&catid=56%3Aramgavar-mamoul&Itemid=27&lang=en, Son Erişim: 31 Ekim 2012.

tüm gruplara aynı oranda yardım elini uzatabileceğini göstermesi hem iç, hem de dış politika açısından stratejik bir hamle olabilir. Bu bağlamda Suriyeli Ermenilerin göç mağduriyeti Türk-Ermeni ilişkileri açısından kendi içinde bir fırsatı da barındırmaktadır. Suriye haricinde Somali ve Myanmar’da yaşanan trajedilere seyirci kalmayan Türkiye, Suriyeli Ermeni göçmenleri Dışişleri Bakanı Sayın Davutoğlu’nun geliştirdiği yeni diaspora kavramı çerçevesinde Türkiye’ye davet edebilir. Türkiye’nin Suriyeli Ermenilere kucak açması Türk Dış Politikası’nın mezhepsel bir çizgide seyrettiği algısını da kırarak Türk-Ermeni ilişkilerinde ortaya çıkabilecek psikolojik bariyerleri bertaraf etme kapasitesine sahiptir.

Sonuç

Aslında “soykırım takıntısı” Ermeni kimliği için ilerlemeye, gelecek kurmaya engel teşkil etmektedir. Çünkü toplum geleceğe değil geçmişe bakmaktadır.⁵³ Takıntılı bir kimlik unsuruna dönüşen bu durum Ermeni kimliğinde kayda değer bir öfke, kızgınlık, umutsuzluk ve öfke oluşturmaktadır.⁵⁴ Birçok Ermeni için ancak bir resmi özür ile aşılabacağı, toplumsal yasin ancak özür yolu tutulmaya başlanacağı ifade edilmektedir.

Alayarian’a göre Ermeniler **reddedilme, aşağılanma ve cezalandırılma** gibi tarihi yükleri taşımaya devam etmektedir. Yazar bu sorunlar çözülmedikçe kayıpların da yasinin tutulamayacağını ifade etmektedir.⁵⁵ Yine yazar bu sorunların çözümü için, “Soykırım” ın kabulünün etkili olacağını ileri sürmektedir. Ancak, daha önce de değinildiği gibi, yas; bireylerin ya da toplumun bütün bireylerinin kendi içlerinde çözmesi gereken bir süreçtir. Bu nedenle Ermenilerin reddedilme, aşağılanma ve cezalandırılma gibi duygularının çözümü, “soykırım”ın kabulü gibi “öteki” olarak gördükleri Türk toplumuna bağlıymış gibi algılandıkça, Ermeni toplumunu oluşturan bireylerin çözmeleri gereken yas süreçleri engellenmiş olur. Çünkü yas bireyin acılarının çözümünü dış dünyadan beklemeden, kendi içerisinde halletmesi gereken bir süreçtir. Bu bağlamda Alayarian’ın Ermeni toplumunun yasinin çözülmesi için gereken “soykırım” kabulünün çözümün mutlak bileşeni olduğuna yönelik iddiası geçersiz gözükmektedir. Bunun yanında, Türkiye’nin soykırımı kabulü ya da tanınması, Ermeni toplumunda kısa vadeli bir rahatlama ve duygusal bir yükselme hali yaratabilir. Ancak bu geçici bir durumdur. Çünkü klinik örneklerden görüldüğü üzere, olumsuz duyguların yansıtıldığı hedefin, bu işlevi artık yerine getirmemesi, duyguların tekrar yansıtıcıya dönmesine neden

53 Gayle R. Simidian, s. 105.

54 Rania Hawi Morrill, a.g.e, s.41.

55 Alayarian, a.g.e, s. 53

olmaktadır. Bu da Ermeni toplumu için yaşadıkları acılarla tekrar yüz yüze gelmeleri anlamına gelmektedir. Yani Soykırımın kabulü, Ermeni toplumunun yasını çözmemekle birlikte, yeni haklılık ideolojilerini geliştirmelerine neden olabilir.

İfade edildiği gibi, yas meselesi her iki kimlik açısından da mantıklı ve aklıselim bir diyaloga engel oluşturmaktadır. Bu demek değildir ki, her iki toplumun da yaşadığı veya belleğinde inşa ettiği travmalar hatırlanmamalıdır. Önemli olan toplumların, düşman arayışı içinde olmadan – kimliğin sürekliliği için gerekli sağlıklı öteki ihtiyacı hariç olarak – yas süreçlerini kendi iç dünyalarında çözmeleridir. Türk Ermeni ilişkileri açısından da geliştirilen politikaların bu psikolojik süreçleri dikkate alması gerekmektedir. Her iki toplumun da bu konuda atması gereken adımların olduğu görülmektedir. Ermeni kimliğinin önemli bir parçası olan “kötü Türk” imajı Ermeni yöneticiler tarafından esnetilirken ve olumlu anlamda tekrar şekillendirilirken, Türkiye’deki karar vericilerin de bu sürece destek vermesi önemlidir. Bununla birlikte, Ermeni ve Türk toplumu arasındaki benzerliklerin öne çıkarılması bu sürece katkı sağlayabilir. Her iki toplumun da travmatik yaşantılarını yeniden hatırlatabilecek tutum ve davranışlardan kaçınılması, bunların yeniden canlanmasına karşı ön alıcı politikalar geliştirilmesi önemlidir.

Bu diyalog süreci ancak her iki tarafın da desteği ve ortak katkısı ile mümkün olabilir. Bunun yanında bu sürece her iki toplumunda desteğinin olması gerekmektedir. Aksi halde politikalar meşru olamaz ve uzun süreli ve iyileşmeye yönelik bir diyalog sağlanamaz.

KAYNAKÇA

ALAYARIAN, Aida, *Consequences of Denial: The Armenian Genocide*, London, Karnac, 2008.

ALTHUSSER, L., *Positions*, Paris, Edition Sociales, 1976.

“Leon Zaki: Suriye Halkına Karşı Ermenistan’ın İnsani Rolü”, *Aztag Arabic*, <http://www.aztagarabic.com/archives/6803>, Arapçadan Çeviren: Sami Ekişi-Mehtap Çelik

BİLAL, Melissa, “Longing for Home at Home: Armenians in İstanbul”, Marie-Aude Baronian, Stephan Beser, Yolande Jansen (Ed.), *Diaspora and Memory: Figures of Displacement in Contemporary Literature: Arts and Politics* içinde, Amsterdam, Rodopi, 2007, ss.55-63.

COHEN, Anthony P., *Topluluğun Simgesel Kuruluşu*, Ankara, Dost, 1999.

ÇAKILLIKOYAK, Hüseyin, *Diasporada Ermeni Kimliği: Paris ve Halep Örneği*, İstanbul, Yeditepe, 2005.

ÇEVİK, Abdülkadir, “Globalization and Identity”, *Violence or Dialogue?*, Sverre Varvin, Vamık D. Volkan (Eds.), London, International Psychoanalytical Association, 2003, ss. 85-93.

ERGİL, Doğu, *Barıştı Aramak*, İstanbul, Timaş, 2010.

GANS, Herbert J., “Symbolic Ethnicity”, John Hutchinson ve Anthony D. Smith (Eds), *Ethnicity* içinde, Oxford, Oxford University Press, 1996.

GARLAND, Caroline, “Thinking About Trauma”, Caroline Garland (Ed.), *Understanding Trauma: A Psychoanalytical Approach*, revised 2nd Edition, içinde, London, Karnac, 2011, ss. 9-31.

HAMDEN, Raymond, “Unresolves Trauma and the Thirst for Revenge: The Retributional Terrorist”, James J.F. Forest (Ed.), *The Making of A Terrorist* Volume 1, içinde, New York, Preager, 2006, ss. 165-178

KALAYJIAN, Ani “An Open Letter to My Fellow Armenians,” http://www.ramgavar.org/index.php?option=com_content&view=article&id=595%3Aadr-ani-kalayjian-an-open-letter-to-my-fellow-american-armenian-brothers-and-sisters&catid=56%3Aaramgavar-mamoul&Itemid=27&lang=en, Son Erişim: 31 Ekim 2012.

LAHEYE, Willy, POURTOIS, Jean Pierre, DESMET, Huguette, *Kuşaktan Kuşağa Aktarım: Çocuklarımız Çocuklarını Nasıl Eğitiyor?*, Çev: Z. Canan Özatalay, İstanbul, İletişim, 2011.

LOEWENBERG, Peter, “Clinical and Historical Perspectives on the Intergenerational Transmission of Trauma”, M. Gerard Fromm (Ed.), *Lost in Transmission: Studies of Trauma Across Generations*, içinde, London, Karnac, 2012, ss. 55-68.

MORRILL, Rania Hawi, *Making Sense of Genocide Narratives in the Lives of Armenian Americans*, California State University Fullerton, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2004.

NICHANIAN, Marc, *Edebiyat ve Felaket*, Çev: Ayşegül Sönmezay, İstanbul, İletişim, 2011.

SARLO, Beatriz, *Geçmiş Zaman: Bellek Kültürü ve Özneye Dönüş Üzerine Bir Tartışma*, İstanbul, Metis, 2012.

POST, Jerrold, *The Mind of a Terrorist*, New York, Palgrave, 2007.

Saha çalışması, “Avrupa (Batı) Ülkelerinde Yaşayan Türkler Araştırması: Sorunlar, Beklentiler ve Çözüm Önerileri”, *Bahçeşehir Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 2009, yayımlanmamış proje.

SCHUTZENBERGER, Anne Anselin, *The Ancestor Syndrome*, London, Routledge, 1998.

SHIRINIAN, Lorne, *The Republic of Armenia and The Rethinking of the North-American Diaspora in Literature*, Lewiston, The Edwin Mellen Press, 1992.

SIMIDIAN, Gayle R., *Constructing Armenian Identity: The Influences of Historical Legacy on Succeeding Generations of the Armenian Genocide*, School of Education, Harvard University, Yayımlanmamış doktora tezi, 2007.

SRINATH, Shankarnarayan, “Identificatory Processes in Trauma”, Caroline Garland (Ed.), *Understanding Trauma: A psychoanalytical Approach*, revised 2nd Edition, içinde, London, Karnac, 2011, ss. 139-151.

TAHKA, V., “Dealing with object loss”, *Scandinavian Psychoanalytic Review*, Vol 7, 1984.

- VARTABEDIAN, Sarah, *Commemoration of an Assassin: Representing the Armenian Genocide*, North Carolina Chapel Hill, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2007.
- Volkan V. D., ‘The “linking objects” of pathological mourners’, *Archives of General Psychiatry*, 27, 1972, ss. 215-221.
- VOLKAN, V. D., AST, Ast, GEER, Geer, *The Third Reich in the Unconscious: Transgenerational Transmission and its Consequences*, New York: Brunner – Routledge, 2002.
- VOLKAN, Vamık D., ATABEY, Nuriye, *Osmanlı'nın Yasından Atatürk'ün Türkiye'sine*, Ankara, Kripto, 2010.
- VOLKAN, V. D., *Killing in the Name of Identity: Stories of Bloody Conflicts*, Charlottesville, VA, Pitchstone Publishing, 2006.
- VOLKAN, V. D., On “Chosen Trauma”, *Mind and Human Interaction*, Issue 3, Vol. 13, 1991.
- VOLKAN, Vamık D., “Bosnia-Herzegovina: Ancient Fuel of Modern Inferno”, *Mind and Human Interaction*, 7, 1996, ss. 110-127.
- VOLKAN, Vamık D., “The Intertwining of the Internal and External Wars”, M. Gerard Fromm (Ed.), *Lost in Transmission: Studies of Trauma Across Generations*, içinde, London, Karnac, 2012, ss. 75-97.
- VOLKAN, Vamık D., ZINTL, Elizabeth, *Gidenin Ardından*, Çev: Işıl Vahip, Müge Kocadere, İstanbul, Epsilon, 2003.

1878 KIBRIS ANTLAŞMASI VE ERMENİ MESELESİ

(1878 CYPRUS TREATY AND THE ARMENIAN ISSUE)

Yrd. Doç. Dr. İsmail ŞAHİN

Uluslararası İlişkiler Bölümü

Karabük Üniversitesi

E-posta: ismailsahin@karabuk.edu.tr

Öz: *Bu çalışmanın amacı, 4 Haziran 1878 Kıbrıs Antlaşması ile Ermeni Meselesi arasındaki ilişkiyi araştırmaktır. Ancak çalışmaya bir bütünlük katmak amacıyla, Avrupa güç dengesi, İngiliz dış politikası ve Ermeni Meselesi birlikte ele alınmaya çalışılmıştır. Kıbrıs Antlaşması'nda yer alan kavramlar üzerinde durulmuş ve bu kavramlar tarihi örnekleriyle ortaya konulmaya uğraşılmıştır. Çalışmamız sırasında, Kıbrıs Antlaşması'nda geçen terminolojinin bazı kaynaklarda yanlış olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu yanlış kullanımın ise eksik yorumlara sebebiyet verdiği tespit edilmiştir. Bundan dolayı çalışmamızda, bu kavram kargaşası üzerinde ayrıca durulmuştur. Diğer taraftan, bugüne kadar Ermeni Meselesi konusunda yapılan çalışmalarda da bu konunun göz ardı edilmiş olduğu ayrıca belirtilmiştir.*

Anahtar Kelimeler: *1878 Kıbrıs Antlaşması, Ermeni Meselesi, Ayastefanos Antlaşması, Berlin Antlaşması, Ermeniler.*

Abstract: *The purpose of this research is to study the relationship between the Cyprus Convention of 4 June 1878 and the Armenian Question. However, in order to add unity to the research, the European balance of power, English foreign policy and the Armenian Question have tried to be addressed together. Concepts within the Cyprus Convention have been emphasized and these concepts have attempted to be presented with historical examples. During our research, it has been seen that the terminology used in the Cyprus Convention has been used inaccurately in some sources. Thus, it has been determined that this inaccurate use has caused incomplete interpretations. Therefore, we have also dwelled upon this complexity of concepts separately in our research. On the other hand, it has also been indicated that this issue has been ignored in the articles written on the Armenian Question until now.*

Keywords: *1878 Cyprus Treaty, Armenian Issue, Treaty of San Stefano, Berlin Treaty, Armenians*

Giriş

Ermeni Meselesi, yüzyılı aşkın bir süredir Türk dış politikasının uğraştığı önemli konuların başında gelmektedir. Bu sebeple birçok yerli ve yabancı akademisyen ve yazar bu konu üzerine çok sayıda çalışma ortaya koymuştur. Ancak bu çalışmaların büyük bir kısmı bilimsel olmaktan öte, ideolojik kaygılarla kaleme alınmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde şekillenmeye başlayan ve kısa sürede Avrupalı güçlerin ulusal çıkarlarının bir uzantısı haline gelen Ermeni Meselesi, günümüzde parlamentoların da meseleye müdahil olmaya başlamalarıyla tamamen siyasi bir hal almıştır. Yüzyıl öncesi ile yüzyıl sonrası mukayese edildiğinde Ermeni Meselesi'nin halen Batılı güçlerin ulusal çıkarları doğrultusunda şekillendiği hemen fark edilir. Yüzyıl öncesinde Avrupa güç dengesinin korunması bağlamında değerlendirilen bir sorun iken, şimdilerde Batılı devletlerin seçimlerinde siyasi partilerin popülist bir aracı konumuna indirgenmiştir. Zira bu popülist yaklaşımı, Viktorya Çağı'nın Ortaçağ romantigi Gladstone gibi politikacılarda da görmek mümkündür.

Ermeni Sorunu'nun siyasi bir hal alması, konu üzerine akademik çalışma yapan bilim adamlarının işini epeyce zora sokmuştur. Artık, meselenin tarihi gerçeklerinden ziyade, taraftarları vardır. Bu nedenle tarihi gerçekler, taraftarlar tarafından kendi ideolojilerine materyal sağlamak uğruna yağmalanmıştır. Böylelikle ortaya önyargıların biçimlendirdiği, kendi söyleminden başkasını toptancı bir zihniyetle reddeden ve bu özelliğinden dolayı bilimsel çalışmaların ciddiyetini ortadan kaldıran bir durum ortaya çıkmıştır.

Ermeni Meselesi'nin siyasi ve ideolojik bir şekil almasından dolayı, sorun üzerine yapılacak çalışmalarda siyasi ve ideolojik eserleri kullanmaktan kaçınmak oldukça önem arz etmektedir. Çünkü bu çalışmaların çoğunda antlaşma metinleri, coğrafi tanımlamalar ve nüfus bilgileri açık bir biçimde tahrif edilmiştir. Böyle eserleri temel alarak yapılan çalışmalar, bilerek ya da bilmeyerek tarihi gerçeklerin değiştirilmesine neden olmaktadır. Örnek vermek gerekirse, Ayastefanos, Berlin ve Kıbrıs Antlaşmaları'nda Ermenistan tabiri geçmemesine rağmen, bu tip eserlerin tamamına yakınında, antlaşma metinlerine 'Ermenistan' tabiri yerleştirilmiştir. İşin üzücü tarafı, çalışmalarına yabancı kaynak göstermek amacıyla yapılan ihmalden dolayı, bazı Türk akademisyenler de bu tahrifata alet olmuşlardır. O halde, zaman ilerledikçe, tarihsel boyutunu ideolojik eserler karşısında yitiren Ermeni Meselesi'nin terminolojisi üzerinde büyük bir titizlikle durmak gerekecektir.

Ulusal Çıkar ve Güç Dengesi

Sanayi Devrimi ile Avrupa'da başlayan süreç, kıtanın iktisadi, mali, askeri ve

toplumsal yapısında ciddi değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Avrupa’da yaşanan değişim belirgin bir hal almıştır. Kuşkusuz bu değişimden en çok etkilenen Avrupa ülkesi, Endüstri Devrimi’ne ev sahipliği yapan İngiltere olmuştur. Fransız İhtilali’nin, düşünce dünyasında ortaya atılmış olduğu “Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik” fikirleri ve İhtilal’in dayatmış olduğu Fransız ateizmi ile Endüstri Devrimi’nin yaratmış olduğu sanayi toplumu, Avrupa’nın dinsel ve fikrîsel altyapısının yeniden şekillenmesine yol açmıştır.

Sanayi Devrimi ile dünyanın atölyesi konumuna yükselen İngiltere, devlet gücü aracılığıyla ulusal zenginliğin sistematik olarak arttırılması olarak da adlandırılan geleneksel iktisat politikası merkantilizmi terk ederek, yerine, devletin ekonomi üzerinde olabildiğince az etkisi bulunması gerektiğini savunan laissez-faire politikasını yani merkantilizmin tam zıddı olan iktisadi liberalizmi koydu. Laissez-faire ekonomisinin dayandığı temel ideoloji; kamu harcamalarının sınırlılığı, devletin savunma harcamalarına daha az pay ayırması, piyasaya en az müdahaleci devlet ve en önemlisi sonsuz barıştı. Bu anlamda, liberal ekonominin teorisyenlerinden Adam Smith ünlü yapıtı Milletlerin Zenginliği’nde vurguladığı gibi silahlı kuvvetlere yapılan harcamalar sınırlı tutulmalıydı ve barış kural, savaş istisna olmalıydı. Sanayi Devrimi’nin yaratmış olduğu itici güç sayesinde İngiltere, Napolyon Savaşları’nın sonuna gelindiğinde dikkat çekici ölçüde küresel bir üstünlük sağlamış durumdaydı. Tek sınıai güç olarak herhangi bir ülkeden daha ucuza mal satabilecek durumdaydı ve dünyadaki tek deniz gücü olarak kendi refahının bağlı olduğu Avrupa dışındaki tüm ülkelere ulaşan yolları kontrolü altında tutuyordu.¹ 1760-1830 yılları arasında Avrupa’daki sanayi veriminin yaklaşık üçte ikisini gerçekleştirmiş, dünya ticaretinin beşte birini ele geçirmiş ve bu verilerin sürekli olarak arttığı bir ortamda² İngiliz diplomasisinin başlıca hedefi, ticaret filolarının yol güzergâhlarının doğrudan ya da dolaylı olarak güvenliğini sağlamak, ticaret yaptığı ülkeler veya bölgelerde barışı muhafaza etmek, kısacası laissez-faire’in önündeki tüm engelleri ortadan kaldırmak şeklinde özetlenebilir.

Laissez-faire bireysel düzeyde kişisel, ulusal çapta da ulusal çıkarın peşinde koşmayı savunuyordu. Dolayısıyla laissez-faire’in ulusal çıkarın takipçiliğini savunması fikri, kendini, 1624-1642 yılları arasında Fransa’nın başbakanlığını yapmış Kardinal Richelieu’nun ortaya atmış olduğu “Raison d’état” kavramında buldu. Raison d’état, devletin iyiliğini, onu ilerletmek için kullanılan her türlü aracın haklılığını savunur.³ Böylelikle Ortaçağın evrensel

1 E. J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev: Abdullah Ersoy, 3. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, s. 213.

2 Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Çev: Birtane Karanakçı, 13. Baskı, İşbankası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 194.

3 Henry Kissinger, *Diplomasi*, Çev: İbrahim H. Kurt, 10. Baskı, İşbankası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 50.

ahlak nosyonunun yerini Raison d'état yani ulusal çıkar, bencil çıkarlarının peşinde koşan her devletin, bir şekilde bütün devletlerin güvenlik ve gelişmesine katkıda bulunacağı fikrinin geçerlilik kazanmasıyla, evrensel monarşi nostalgisinin de yerini güç dengesi kavramı aldı.⁴ Milliyetçilik ve endüstrileşme çağına gelindiğinde, ilk başlarda anlaşılamayan ya da özümsememeyen bu kavramlar, dış politikada ve onun aracı konumundaki diplomaside bir kural olarak yerini aldı. Artık modern devlet dış politikasını belirlerken bu iki ilkedен hareket edecekti. Ve böylece Avrupa'da var olan ve sürekli tartışılan “devlet, Tanrı için vardır ve ancak onun için savaşıır” anlayışı, yerini “devlet kendi için vardır ve ancak kendi için savaşıır” doktrinine bırakmak zorunda kaldı. Tüm bunların sonucunda, başta İngiltere olmak üzere Avrupa diplomasisine, kendi ulusal çıkarları peşinde koşan ve bu uğurda her yolu meşru kılan mutlak bir rasyonalizm düşüncesi hakim oldu.

Uluslararası politikanın yapıtaşlarından olan güç dengesi, uluslararası ilişkilerin en eski ve temel kavramlarından birisidir. Tarih sahnesinde rol almış devletlerin birçoğu karşılıklarına daha güçlü siyasi birlikler çıkana kadar topraklarını genişletmek yoluyla güçlerini arttırmaya çalışmışlardır. Güç arttırımı önündeki en büyük engel ise, genellikle başka bir devletin varlığı ve gücü olmuştur.⁵ Nitekim uygulamada, topraklarını genişletmek niyetinde olan bir devlet, aynı güdü ile hareket eden başka bir devlet ile karşılaşmaktadır. Bunun sonucu olarak başlayan güç çatışması, devletlerin birbirlerine karşı görece daha üstün bir kuvvete sahip olma inancını doğuracaktır. Devletlerarasında var olan bu görece üstünlük mücadelesi neticesinde, bir devletin gücünün diğerlerine karşı nispi bir artış sergilemesi, kaçınılmaz olarak öteki devletlerin gücünde bir azalış meydana getirecektir. Her devlet sisteminde güç dengesinin oluşmasının başlıca nedeni bu gelişmelerdir.⁶

Üç ya da daha fazla devletin bulunduğu her uluslararası sistemde, bu anlamda bir güç dengesinden bahsetmek mümkündür. Gücün görece olması, yani bir devletin gücünün ölçülebilirliği, diğer devletlerin güçleriyle mukayese edilmesine bağlı olduğundan, sistemde var olan devletlerden birinin gücünü arttırması, sistemin diğer üyelerinin aleyhine sonuç doğuracaktır. Örnek olarak, bir uluslararası sistemde A, B ve C olmak üzere üç devlet olduğunu kabul edelim. A devletinin gücündeki herhangi bir artış, B ve C devletlerinin aleyhine bir sonuç meydana getirecek ve söz konusu bu iki devletin nispi olarak zayıflamasına neden olacaktır.⁷ Eğer A devleti, artan bu gücünü B devletini kendi topraklarına katmak yolunda kullanmaya kalkarsa, bu durum karşısında

4 Kissinger, age, s. 50.

5 Faruk Sönmezoğlu (der), *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, DER Yayınları, İstanbul, 2000, s. 325.

6 Mehmet Gönülöbol, *Uluslararası Politika İlkeler, Kavramlar, Kurumlar*, Atilla Kitabevi, Ankara, 1993, s. 443-444.

7 William B. Moul, “Balances of Power and European Great Power War, 1815-1939: A Suggestion and Some Evidence”, *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, Vol. 18, No. 3 (Sep., 1985), pp. 481-528, s. 485-487.

C devleti kendi ulusal çıkarlarının bir zorunluluğu olarak rasyonel davranıp, B devletine destek vermek zorunda kalacaktır. Zira A devletinin B devletini işgali, C devleti aleyhine dengeyi bozacak ve A devletini C devletine karşı daha üstün ve başa çıkılmaz bir pozisyona sürükleyecektir.⁸ Böyle bir durumla karşılaşmak istemeyen C devleti, dengenin bozulmaması ve kuvvetler dengesinin yeniden tanzimi için B devletiyle bir ittifak meydana getirecektir.

Yukarıda bahsettiğimiz varsayımsal durum, sistemin tüm üyelerinin rasyonel davranması koşuluna bağlıdır. Diğer bir anlatımla, şayet bu varsayım üç devletin hepsi tarafından uyumlu ve tutarlı bir şekilde tatbik edilirse, hiçbir devlet kendi başına diğer devletleri topraklarına katamayacak ve böylece her bir devletin toprak bütünlüğü ve egemenliği korunmuş olacaktır. Ancak en temel anlamıyla basit bir biçimde izah etmeye çalıştığımız güç dengesi sistemi, mutlak anlamda barışı korumaz. Bu nedenle güç dengesi sistemini, barışı mutlak kılmak amacıyla geliştirilmiş takip edilen bir politika olarak düşünmemek gerekir. Nitekim bu varsayımdan kasıt, uluslararası sistemde var olan devletlerin ya da ittifakların birbirlerine üstünlük kurmalarının önüne geçmektir. Mesela Polonya'nın 1772, 1793 ve 1795 tarihlerinde Avusturya, Prusya ve Rusya arasında pay edilmesi, konuyu açıklaması bakımından iyi bir örnektir. Avusturya, Prusya ve Rusya'dan herhangi birinin tek başına Polonya'yı hâkimiyeti altına alması, güç dengesini bozacağından, bu devletler kendi aralarında Polonya'yı güç dengesini bozmayacak şekilde pay etmişlerdir.⁹ Görüldüğü üzere güç dengesi burada, Polonya lehine barışı korumazken, sistemin büyük güçleri arasındaki barışı muhafaza etmiştir. Polonya'nın pay edilmesiyle güç, uluslararası sistemin aktörleri arasında denk bir şekilde dağıtılmış ve böylece sistemin dinginliği korunmuştur.

Güç dengesi kavramının birçok anlamı ve tanımı olmasına karşın,¹⁰ en yalın ve yaygın kullanımı; gücün karşıt taraflar arasında dengeli dağılımıdır. Bu noktada devletler arasında kurulan ittifaklar ve koalisyonlar büyük önem taşımaktadır. Devletler arasında gücün dengelenmesi çoğu zaman, kurulan ittifaklar ve koalisyonlar aracılığıyla sağlanır. Bu suretle sağlanan güç dengesi vasıtasıyla bir devlet, ittifakları kullanmak yoluyla, tehdit algılamış olduğu devlete karşı kendini daha güvenli bir mecraya taşımış olacaktır.¹¹ Bu çeşit güç dengesinde devletlerin görece güçleri sistemin dengesinin sağlanmasında önemli bir rol oynar. Zira güçleri nisbi olarak diğerlerinden daha zayıf olanlar, kendilerine kıyasla daha büyük güçlere yanaşırken, kendisini diğerlerinden daha güçlü

8 Emerson M.S. Niou and Peter C. Ordeshook, "A Theory of the Balance of Power in International Systems", *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 30, No. 4 (Dec., 1986), pp. 685-715, s. 690-700.

9 Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, s. 263-264.

10 Dina A. Zinnes, "An Analytical Study of the Balance of Power Theories", *Journal of Peace Research*, Vol. 4, No. 3 (1967), pp. 270-288, s. 271-273; Michael J. Sheehan, *The Balance of Power: History and Theory*, Routledge, New York, 2000, s. 2-6.

11 Torbjon L. Knutsen, *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*, Çev: Mehmet Özay, Açılım Kitap, İstanbul, 2006, s. 154-155.

hisseden devlet ise, ittifaklar sisteminin dışında kalarak bağımsız hareket etmeyi yeğleyecektir.

Bu durumun en tipik örneği, 19. yüzyılın sonlarında kurulmaya başlayan ittifaklardan kendini ısrarlı bir şekilde geri tutan İngiltere'dir. İngiltere bu süre zarfında ittifaklara dahil olmamış, güç dengesinin dengeleyicisi rolünü üstlenerek kuvvetler dengesindeki statükonun bozulmaması yönünde politika icra etmiştir. Bu dönem boyunca İngiltere'nin temel dış politika düsturu "hareket serbestliği ve şahane yalnızlık" olmuştur. Bir diğer ifadeyle söz konusu dönem boyunca güç dengesinin dengeleyici gücü olarak İngiltere'nin tek amacı, mevcut dengeyi sürdürmek olmuştur. Dengeleyici devleti önemli kılan, onun siyasi, ekonomik ve askeri gücünün diğer devletlerden üstün olmasıdır. Böylesine üstün bir güce sahip devlet, güç dengesinde, sonucu kendisinin konumunun belirleyeceğinin farkındadır. Bu farkındalıktan dolayı dengeleyici devlet, ittifaklar sisteminin dışında ama kenarında durmayı tercih etmektedir. Göreli üstün gücü sayesinde ulusal çıkarlarını ittifaklar yoluyla elde etmekten ziyade, ittifakların yaratmış olduğu bağımlılıktan uzak, bağımsız ve serbest bir biçimde kendi çıkarlarını kovalamayı tercih etmektedir. Güç dengesi sisteminin dengeleyicisi, ittifakın bağımlı bir tarafı olmadığı ve güçlü konumundan dolayı, dengenin aynı zamanda hakemi, kilit oyuncusu ve kimin kazanıp kaybedeceğine karar verecek aktördür.¹² İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston 1848'de, "İngiltere'nin ne vazgeçilmez dostları ne de kalıcı düşmanları vardır. Sadece daimi çıkarları vardır ve bu çıkarların peşinden koşmak bizim vazifemizdir" sözleriyle İngiltere'nin ittifaklar sistemine bakış açısını ortaya koymuştur.

Güç dengesinin en belirgin örneklerine 19. yüzyıl Avrupa tarihinde rastlamak mümkündür. Klasik güç dengesi sistemi olarak da adlandırılan 19. yüzyıl Avrupa güç dengesi sisteminde, katı bloklar veya iki kutuplu bir yapı söz konusu olmayıp, güçleri birbirine yakın beş ya da altı devletin bulunduğu ve koalisyonların geçişken olduğu bir yapı söz konusudur. Mağlup devletlerin ortadan kaldırılmadığı, ancak sınırların genişleyip daralması gibi toprak kazanımlarının olduğu ve bunun neticesinde oluşan statükonun korunmasının esas olduğu bir sistem mevcuttur. Napolyon savaşlarının sonrasında 1815 Viyana Kongresi ile oluşturulan bu sistem, 19. yüzyılın ortalarından itibaren, özellikle son çeyrekte, büyük bir değişim geçirmiş, 20. yüzyılın başında sendelemiş, I. Dünya Savaşı'yla da tamamen yıkılmıştır. Avrupa İttifakı ya da Kongre Sistemi'nin çökmesinin temel sebebinin; sistemin aktörlerinin giderek daha saldırgan rekabetçi bir politika izlemeleri ve sisteme sonradan dâhil olan İtalya ve Almanya ile uluslararası diplomasinin daha karmaşık bir şekle bürünmesi olduğu söylenebilir. Özellikle yüzyılın ortalarında meydana gelen

¹² Hans Morgenthau, *Uluslararası Politika*, Çev: Baskın Oran ve Ünsal Oskay, 1. Cilt, Sevinç Matbaası, Ankara, 1970, s. 252-253.

Kırım Savaşı Avrupa'daki güç dengelerini altüst etmiş, sonrasında uluslararası ilişkilerin yeniden anarşist bir hal almasına neden olmuştur. Kırım Savaşı sonrasında, savaş yeniden diplomasinin bir aracı durumuna gelmeye başlamıştır. Böylece Kırım Savaşı, Metternich tarafından kurulan Napolyon sonrası Avrupa İttifaklar Sistemi'nin yıkılmasına sebebiyet verirken, diğer taraftan da 19. yüzyıl diplomasisindeki sürekliliği baltalayarak bir kopuş meydana getirmiştir.¹³ Öyle ki bu kopuş 1870'li yıllara kadar devam etmiştir. Diplomasi trafiği Almanya'nın birleşmesiyle yeniden başlamış ve bu süreklilik Şansölye Bismarck görevde bulunduğu sürece de devam etmiştir. Bismarck, Avrupa'da zekice planlanmış ve bir o kadar da karmaşık ittifaklar tesis ederek, Avrupa'da yeni bir dengenin oluşumunu sağlamıştır. Ancak Bismarck tarafından kurulan bu denge kendisinden sonra devam ettirilememiş ve çökmüştür. Bismarck'ın görevden alındığı yıl olan 1890'dan 1914 yılına kadar, uluslararası sistem yeniden anarşist durumuna geri dönmüş ve sonunda büyük bir savaşla noktalanmıştır.

İngiltere dış dünyayla olan ilişkilerinde sadece ulusal çıkarlarına bağlı kalarak, ittifaklardan olabildiğince kaçınmıştır.

19. yüzyıl boyunca Avrupalı büyük güçlerin, bilinçli bir denge politikası izlemeyi, şartlar mümkün kıldığı müddetçe tercih ettikleri bilinmektedir. Bu denge politikası Avrupa'da her ne kadar geçici bir barış dönemi sağlamışsa da, denge sonunda yine bir savaşla bozulmuş ve yeniden tesis edilmiştir. Çalışmamızın esas konusunu güç dengesi oluşturmadığı için, genel bir giriş olması açısından yukarıdaki genel değerlendirmeyi yapmayı uygun gördük. O nedenle güç dengesi konusunu merak edenler referans olarak kullandığımız çalışmalara bakabilirler.

İngiltere'nin Dış Politika İlkeleri

İngiltere'nin 19. yüzyıl dış politika ilkelerinin temelini, daha önce de bahsettiğimiz üzere, “şahane yalnızlık ve hareket serbestliği” oluşturmuştur. Bu sayede İngiltere dış dünyayla olan ilişkilerinde sadece ulusal çıkarlarına bağlı kalarak, ittifaklardan olabildiğince kaçınmıştır. Tarihsel olarak da İngiltere kendi politikalarını sınırlayabilecek, münferit hareket kabiliyetini yok edebilecek bağitlardan büyük ölçüde uzak kalmayı başarabilmiştir. Kaldı ki İngiltere her zaman “Avrupa Hükümeti” veya “Birleşmiş Avrupa” fikrine karşı çıkmıştır. Ulusal çıkarlarına ket vurabilecek uluslararası yükümlülüklerden kaçınarak, spekülatif politikalarından ziyade, çıkarlarına yönelik tehditler somut olarak ortaya çıkmadıkça, aktif bir müdahale ortaya koymamıştır.

¹³ Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, Çev: Savaş Aktur, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, s. 83.

1812-1822 tarihleri arasında İngiltere Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Viscount Castlereagh: “Avrupa’nın toprak dengesi bozulursa, İngiltere etkili bir şekilde müdahale eder; fakat soyut karakterdeki bir sorun için kendini yükümlülük altına sokacak en son ülke İngiltere’dir...”¹⁴ demek suretiyle İngiliz politikasının hangi temel üzerine inşa edildiğini ortaya koymuştur. İngiltere’nin dış politikası kayıtsız şartsız İngiliz ulusal çıkarlarına hizmet etmek için tasarlanmıştı. Bunun ötesinde İngiltere, ne Avrupa’nın genel çıkarlarını korumak gibi bir ideale, ne de bu kıtanın jandarmalığına soyunmak şeklinde bir misyona sıcak bakmıştır. Onun en büyük hedefi İngiliz ulusal çıkarlarının önündeki engelleri etkin bir diplomasi yoluyla ortadan kaldırmaktır. Zira Lord Palmerston 1856 yılında İngiliz dış politikasını şöyle tanımlamıştı: “İnsanlar bana politikamızın ne olduğunu sorduğunda... verilebilecek tek cevap şudur: Bir olay ortaya çıktığında, ülkemizin çıkarlarını tek yönlendirici prensip olarak kabul ederek, olayların gerektirdiği en iyi şeyi yapmaya niyetliyiz.”¹⁵ İngiltere her şeyden önce büyük bir sanayi ülkesiydi ve dünya imalat veriminde en büyük paya sahipti. Tam bir tüccar devlet konumunda olan İngiltere, ulusal çıkarlarının ötesinde belirli bir stratejiye ya da *casus belli*’ye gereksinim duymuyordu ve bundan dolayı planlanmış bir dış politikadan ziyade, günün koşullarında ortaya çıkan somut olaylara yönelik pratik çözümler üretmeye çalışıyordu. İngiliz dış politikasına tam manasıyla rasyonalizm hâkimdi ve duygusallığa yol açabilecek dinsel ve ahlaki nosyonlara iltimas tanınmıyordu. Bu politikadan dolayı Lord Palmerston, “bizim ne ebedi müttefikimiz ne de düşmanımız vardır.” demekteydi. İngiliz dış politikasının XIX. yüzyıl boyunca değişmez prensibi, güç dengesini muhafaza etmek olmuştur.

Dış politikada tamamen pragmatik ve rasyonel davranan İngilizler için güç dengesinde status quo’nun korunması elzemdi, çünkü mevcut durumdan en ziyadesiyle fayda sağlayan ülke İngiltere’ydi. Dünya ticaretinin beşte birini elinde tutan Viktorya dönemi İngiltere’sinin çıkarları yeryüzüne o denli yayılmıştı ki, bu durum İngilizlerin katı, değişmez, elastik olmayan ve önceden belirlenmiş bir politikadan ziyade esnek, yumuşak ve geçişken bir siyaset izlemelerini gerekli kılıyordu. Dış siyasetinde faydacı bir yol takip eden İngiltere için, ilişkide bulunduğu devletlerin dış siyasetleri önem arz ettiğinden, istisnai durumlar dışında, ülkelerin içyapılarına müdahil olmadı. Kendi parlamentarizmini diğer devletlere ne sundu ne de dayattı. 1848 yılında Lord Palmerston: “İngilizlerin uyguladığı değişmez prensip, her ulusun isteyerek seçtiği siyasi organı, meşru siyasi organ kabul etmektir”¹⁶ diyordu. Ancak İngiliz çıkarları tehlikeye atılıp tehdit edildiğinde Britanya hükümeti söz konusu devlette reform veya ıslahat yapılması için baskı uyguladı.

14 Kissinger, *age*, s. 80.

15 Kissinger, *age*, s. 87.

16 Kissinger, *age*, s. 94.

İngiltere'nin Yakınoğu Politikası (19.yüzyıl)

İngiltere'nin Yakınoğu'daki ticari menfaatleri arttıka,¹⁷ Osmanlı Devleti'ne yönelik bir dış politika geliştirme zarureti içerisine girmiştir. Dış politikada realpolitik ve pragmatist davranan İngiltere için, Osmanlı Devleti ne kalıcı bir dost, ne müttetik ve aynı zamanda İngiliz çıkarlarını bizatihi kendi baltalamadığı müddetçe, ne de düşmandı. Napolyon komutasındaki Fransa'nın, Yakınoğu ve Uzakdoğu'daki İngiliz çıkarlarını yok etmek için 1798 yılında Mısır'ı işgal etmesi, İngiltere'nin dikkatini Osmanlı Devleti'ne çevirmesine yol açmıştı. Ancak Napolyon'un başarısızlığı ve ardından Fransız gücünün 1815 Viyana Kongresi'nde törpülenmesi, İngiltere'ye rahat bir nefes aldirmişti. Bu surette İngiltere Akdeniz'deki en büyük ve tehlikeli rakibini saf dışı etmiş oluyordu.

19. yüzyıla girerken İngiltere için Akdeniz Havzası, Uzakdoğu ve Hindistan, Amerika'nın bağımsızlığını kazanmasıyla bu kıtadaki sömürge gücünü kaybetmiş olduğundan, daha önemli bir hal almıştı. Amerika gibi ciddi bir sömürgeyi kaybeden İngiltere için Yakınoğu'daki çıkarlarına yönelik dış saldırıları önlemek zaruri bir hal aldı. Bu nedenle İngiltere bu bölgelerde *status quo*'nun korunması yönünde bir dış politika yürütmeye başladı. Bu amaçla bir taraftan Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesini engelledi, diğer taraftan da bölgedeki çıkarlarını koruyabilmek adına 1814 yılında Akdeniz'de önemli bir konumda bulunan Malta Adası'nı kendi topraklarına kattı. İngilizlerin Akdeniz'deki bu hamlesine, Fransızlar 1830 yılında Osmanlı toprağı Cezayir'i işgal ederek yanıt verdi. İngilizler ve Fransızlar arasında Akdeniz'de artan rekabet, karşılıklı işgallerin ardından yerini, yaklaşık elli yıl sürecek bir nüfuz mücadelesine bıraktı.

Bu nüfuz mücadelesinin ilk örneğı, Osmanlı vilayeti Mısır'dır. Burada Fransızlar ve İngilizler dolaylı bir hâkimiyet kurma yarışına giriştiler. Zira Avrupa ve bölgesel güç dengesi her iki tarafa da Mısır'ı tek başına işgal edebilme olanağı tanımıyordu. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın, giderek merkezi yönetimi alt edebilecek bir güce erişmesi ve bu gücün bölgesel bir hal alması, Paşa'nın en büyük destekçisi Fransa'yı umutlandırırken, Fransa'nın tarihsel rakibi ve düşmanı olan İngiltere'yi de bir o kadar telaşlandırmıştı. Çünkü Ortadoğu uzun zamandır İngiliz malları için büyük bir pazar haline geldiğinden, Paşa'nın Suriye'ye doğru genişlemesi, İngiliz ticari çıkarlarıyla çelişiyordu.¹⁸ Nitekim Sanayi Devrimi sonrasında yaşanan ekonomik gelişmelerden dolayı Avrupalı devletler birbirlerine karşı korumacı önlemler almışlar, özellikle İngiliz mallarının kendi ülkelerine girişine engeller

17 Christine Laidlaw, *The British in the Levant*, Tauris Academic Studies, London, 2010, s. 14-24.

18 Afaf Lıtfi Al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne*, Çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s. 64.

getirmişlerdi. Bu nedenle Avrupa dışındaki pazarların önemi son derece mühimdi.

Kavalalı idaresindeki Mısır'da, Fransız etkisi altında güçlü bir yönetimin inkişafı, diğer taraftan İngiliz İmparatorluğu'nun gözbebeği Hindistan sömürgesi için can yakıcı bir tehlike arz ediyordu. İngiltere bu durumu bertaraf etmek için Osmanlı Devleti'ne yanaştı. İngiltere, öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünü kapsayacak ve son derecede ayrıcalıklı bir ticaret antlaşması olan Balta Limanı Antlaşması¹⁹ (1838) ile Mısır'ın bölgesel ekonomik bir güç olmasının, ardından da 1840 Londra Antlaşması ile siyasi bir güç olmasının önünü kesti. Bunun sonucunda İngiltere yaptığı antlaşmalarla Osmanlı topraklarını, kendi tüccarlarına elverişli bir Pazar haline getirdi. Bu aşamadan sonra İngiltere, Osmanlı Devleti üzerinde kazanmış olduğu bu avantajı muhafaza etmeye çalıştı.

Osmanlı Devleti'nin kontrolsüz ve beklenmedik bir şekilde ortadan kalkması, İngilizlerin Akdeniz'deki çıkarlarına büyük bir darbe vuracağından, İngiliz diplomasisi için en temel hedef, Osmanlı Devleti'nin beklenmedik çöküşünü ertelemek olmuştur.

Napolyon'un Mısır işgali, Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Rusya ile imzalanan Hünkar İskelesi Antlaşması (1833), İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile daha alâkadar olmasının üç önemli sebebidir. Bu olayların üçü de bölgede İngiliz çıkarlarını tehdit etmiştir. 1833'ten önce İngiliz Dışişleri, Rusya'yı Yakındoğu'da tehlikeli bir rakip olarak düşünmemiştir.²⁰ Çünkü bu tarihe

kadar İngiltere için en ciddi rakip Fransa olmuştur. Bu tarihten sonraki süreçte ise İngilizlerin bölgedeki en önemli rakipleri, Ruslar olacaktır.

İngilizler için, daha önce de bahsettiğimiz üzere, Akdeniz'de status quo'nun korunması birinci derecede önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nin geniş bir coğrafyaya hakimiyeti ve çok çeşitli dini ve etnik kökene mensup bir toplum yapısına sahip oluşu ve belki de en önemlisi, hakimiyeti altındaki topraklarda dönemin büyük güçlerinin çıkarlarının olması, bu devletin bölünmesi ya da parçalanmasının Avrupa çapında bir savaşa neden olabilecek bir potansiyele sahip olması gibi sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti'nin istikrarı, Avrupa güç dengesinin devamına ve kıtanın istikrarına önem veren İngiltere için önemliydi.²¹ Osmanlı Devleti'nin kontrolsüz ve beklenmedik bir

19 16 Ağustos 1838 tarihinde Sadrazam Reşit Paşa ile İngiltere elçisi Ponsonby arasında imzalanan antlaşmaya göre, ihracattan alınan gümrük vergileri %3'ten %12'ye, ithalattan alınan vergileri ise %3'ten %5'e çıkarırken, iç gümrükten alınan %8'lik vergiden yabancı tüccarlar muaf tutulmuştur. Detaylı bilgi için: Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 204-210.

20 Frank Edgar Bailey, "Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed), Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul, 2012, s. 305.

21 G.R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston, 2009, 2-3.

şekilde ortadan kalkması, İngilizlerin Akdeniz'deki çıkarlarına büyük bir darbe vuracağından, İngiliz diplomasisi için en temel hedef, Osmanlı Devleti'nin beklenmedik çöküşünü ertelemek olmuştur. Bu nedenle İngiltere bir taraftan Osmanlı Devleti'ni içten tehdit eden Mehmet Ali Paşa'ya, diğer taraftan da Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ndeki nüfuzunu artırarak, bir dış tehdit halini alan Rusya'ya karşı önlem almakta gecikmemiştir. Bu doğrultuda İngiltere, 1838 ve 1840 Antlaşmalarıyla bu iki tehdidin önünü kesmiştir.

İngiliz diplomasisi, Akdeniz'de kendi ulusal çıkarlarına yönelik bu iki tehdidin planlarını altüst etmiştir. İngiltere, gerek Mısır işgali, gerek Mehmet Ali Paşa İsyanı gerekse de Hünkâr İskelesi Antlaşması ile bölgedeki çıkarlarının korunmasının ve devam ettirilmesinin, Osmanlı'nın varlığına bağlı olduğunu fark etmiştir. Dolayısıyla bundan sonraki süreçte İngiltere bu varlığı korumayı kendine dış politika hedefi olarak seçmiştir. Bu politikada başarıya ulaşabilmek için, Yakındoğu'da barışın korunması ve İngiliz itibarının artırılmasının gerekli olduğunu görmüştür. Bölgede barışın muhafazası en çok Rusya'nın dizginlenmesine bağlı olduğundan, bu devletin dizginlenebilmesi, Rus politikalarından birinci derecede rahatsız olan Osmanlı ve Avusturya'nın istikrarlı ve güçlü olması gerekli kılıyordu. Böylece Osmanlı, İngiltere'nin korumaya çalıştığı güç dengesinde önemli bir faktör oldu.²²

Rusya'nın Akdeniz'deki çıkarlarına ters düşen ve ayrıca kendisini Hindistan'a bağlayan yolları tehdit eden hareketlerini ciddiye alan İngiltere, reformlar yoluyla Osmanlı Devleti'nin yeniden güç kazanmasını ve Yakındoğu'da Rus karşıtı siyaset izlemesini beklemekteydi.²³ İngilizler, ıslahatlar sayesinde Osmanlı topraklarında yaşayan Gayrimüslimlerin devletten daha memnun hale geleceğini ve böylece Rusya'nın, Slavları ve Ortodoks Hıristiyanları koruma bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmasının engelleneceğini düşünmekteydiler.²⁴ Bu amaçla İngiltere, Babıali tarafından bir an önce idari, askeri, sosyal ve mali reformların yapılmasını istemekteydi. Bu kapsamda, Hıristiyanlardan alınan sayım vergisinin kaldırılması, Gayrimüslimlerin orduya alınması, mahkemelerde Hıristiyanlara eşit tanıklık hakkı verilmesi, mahalli meclislere Hıristiyanların daha geniş bir oranda katılması, vergi adaletinin sağlanması²⁵ gibi Hıristiyanları memnun edebilecek ıslahatların ivedi olarak yapılması gerekiyordu. İngiltere tarafından yerine getirilmesi arzu edilen tüm bu ıslahat programı, İngiliz parlamentarizminin bir dayatmasından ziyade,

22 Bailey, *age*, s. 351.

23 A.D. Novıçev, "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayını ve Dış Politikadaki Boyutları", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed), Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul, 2012, s.357.

24 Novıçev, *age*, s. 357.

25 Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 123.

bölgede Rus yayılmacılığının önünü kesmek ve bu sayede de İngiliz çıkarlarını muhafaza etmek içindi.

Balkan topraklarının bir bir elden çıkmasının ardından, Rusya'nın Balkanlar'da uyguladığı dış politika araçlarını, bu defa Anadolu topraklarında yaşayan Ermeniler üzerinde tatbik koyulması, bölgenin iki büyük rakibi İngiltere ve Rusya'yı yeniden karşı karşıya getirmiştir. İngiltere bu kez, Rusya'nın Ermeniler üzerindeki tesirini yok etmek ve bunlar üzerinde kendi sempatisini oluşturmak için Anadolu'da ıslahat yapması yönünde Osmanlı Devleti'ne baskı uygulamaya başladı. Buradaki amaç, Rusya'nın Ermeniler vasıtasıyla Basra Körfezi'ne sarkmasını, Mezopotamya'yı kontrolü altına almasını ve Mezopotamya-Batum hattını denetim altında tutması önlemektir.

Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı

A. Ayastefanos Antlaşması

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra, 13 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Yakındoğu'daki güç dengesi bir kez daha Rusya lehine bozulurken, bu durum aynı zamanda Avrupa güç dengesini de olumsuz yönde etkilemiştir.²⁶ Rusya, Balkan haritasını kendi ulusal çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirirken, diğer taraftan da Doğu Anadolu üzerinde yeni bir güç sahası tesis etmek yoluyla, nüfuzunu İskenderun Körfezi'ne kadar genişletmenin peşindeydi. Rusya, bu politikasını Balkanlarda Bulgarlar, Anadolu'da ise Ermeniler üzerinden yürütmeyi planlamıştı. Rusya'nın bu politikayı uygulamaya sokması, 1815 Viyana Kongresi'nden beri Yakındoğu'da ve Avrupa'da statükonun korunmasına ehemmiyet veren İngiltere için tam bir felaket anlamı taşıyordu. Çünkü İngiltere'nin, Hint ticaret yolu münasebetiyle Yakındoğu'da önemli çıkarları vardı ve Napolyon'un Mısır seferiyle bölgede kendi aleyhine bir güç dengesi değişikliğine tahammülü olmayacağını ortaya koymuştu. Şimdi ise İngiltere'nin bölgesel çıkarları, Rus Çarı tarafından tehdit edilmekteydi.²⁷ İngiltere memnuniyetsizliğini ve oluşan tabloya itirazını göstermek için, bir İngiliz filosunu İstanbul önlerine göndermişti.

Çalışmamız Ermeni meselesiyle ilgili olduğu için, biz yazımızda Balkanlar kısmını bir kenara bırakıp, Ermeni meselesi üzerinde yoğunlaşacağız.

Ermeni meselesinin uluslararası bir sorun haline gelmesi Ayastefanos

26 Stephen Haley Allen, *International Relations*, Princeton University Press, 2010, s. 81.

27 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. Ve 19. Yüzyıllar*, Çev: İhsan Durdu vd., Küre Yayınları, İstanbul, 2009, s. 387-389.

Antlaşması ile ortaya çıkmıştır. Antlaşmanın 16. maddesi doğrudan Ermenileri konu edinmiştir. Antlaşmanın 16. maddesi şu şekilde kaleme alınmıştır:

*Doğuda Rus askerinin istilası altında bulunup, Osmanlı Devleti'ne iadesi gereken yerlerin tahliyesi, oralarda iki devlet arasındaki iyi münasebetlere zarar getiren karışıklıklara meydan verebileceğinden, Osmanlı Devleti, Ermenilerin oturduğu eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahatı vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini sağlamayı taahhüt eder.*²⁸

Bu maddenin önemini üç şekilde açıklamak mümkündür. Birincisi, Ermeni meselesi olarak bilinen ve günümüzde güncelliğini koruyan sorun ilk kez bir antlaşma metnine girmiştir. İkincisi, bu madde ile Rusya, Osmanlı Devleti'nin içişlerine Ermeniler vasıtasıyla karışma fırsatı ele geçirmiştir. Üçüncü önemli nokta, Rusya'nın, 16. maddede vaat edilen ıslahatlar gerçekleştirilene kadar, işgal etmiş olduğu Osmanlı topraklarında varlığını devam ettirecek olmasıdır. Ayrıca 26. maddeye göre, Rus istilası altındaki topraklardan Rus askeri tamamen çekilinceye kadar Babıâli, idareye asla müdahale etmeyecekti.

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin, tüm yerleşme bölgelerinde azınlık bir nüfusa sahip olmalarına ve "Ermenistan" diye tarif ettikleri altı vilayette, 1878 tarihine kadar hiçbir politik talepleri olmamalarına rağmen, ruhani liderleri Patrik Nerses Varyabedian önderliğinde kendi yönetimlerini kurma arzusu, onları Avrupalı güçlerin bir piyonu haline getirdi.²⁹ Şüphesiz, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nden yaşanan kopmalar Ermeni aydınlarını, milli devlet kurma yolunda heveslendirmişti.³⁰ Ancak onları, imparatorluktan ayrılan halklardan ayıran en temel fark, nüfuslarının azınlıkta olmalarıydı. 16. madde, madde metninden de açıkça anlaşıldığı gibi, ne Ermenistan lafzını içeriyor ne de, bir Ermenistan'ın kurulmasını öngörüyordu. Sadece Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde birtakım ıslahatların yapılmasını teminat altına alıyordu.

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin, tüm yerleşme bölgelerinde azınlık bir nüfusa sahip olmalarına ve "Ermenistan" diye tarif ettikleri altı vilayette, 1878 tarihine kadar hiçbir politik talepleri olmamalarına rağmen, ruhani liderleri Patrik Nerses Varyabedian önderliğinde kendi yönetimlerini kurma arzusu, onları Avrupalı güçlerin bir piyonu haline getirdi.

28 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, London, 1963, s. 27; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Haz: İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 578-579.

29 Alan Palmer, *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu [Bir Çöküşün Tarihi]*, Çev: Belkis Çorakçı Dışbudak, T.İşbankası Yay., İstanbul, 2003, s. 182-183; Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, Çev: Ceren Elitez, Timaş Yay., İstanbul, 2011, s. 25; Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2000, s. 249-252.

Kaldı ki ortada, Ermenistan diye tanımlanacak belirli bir toprak parçası da yoktu.³¹ Diğer taraftan Rusya, 1828 Türkmençay Antlaşması ile İran'dan Erivan'ı ve üzerinde çok sayıda Ermeni'nin yaşadığı diğer toprakları da kendi hakimiyeti altına almıştı.³² Ermenilerin yoğun yaşadıkları bu toprakların Rusya'ya dahil edilmesiyle, Rusya'nın Ermeniler üzerindeki nüfuzu artmaya başlamıştı. Bu aynı zamanda Rusya topraklarında, özellikle de Osmanlı sınırında yaşayan Ermenilerin sayısının artması anlamına geliyordu.

Dolayısıyla "Ermenistan" diye tabir edilen topraklarda milli bir Ermeni devletinin kurulması Rusya'nın işini zorlaştıracağından, Rusya'nın böyle bir plana destek vermesi realpolitik açıdan uygun değildir. İşte bu sebeple Rusya, gerek Rus-İran Savaşı'nda gerekse de Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus ordularına gönüllü destek veren Ermenilere, Rus milli çıkarlarını zedelemeyecek bir şekilde Ayastefanos Antlaşmasınının 16. maddesiyle vefa borcunu ödemiştir. Zira Rusya bölgede kurulacak milli bir devlete, Basra-Karadeniz hattını baltalayacak olmasından dolayı sıcak bakmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında 16. madde, hem Ermenileri ihmal etmeyerek onların Rusya'dan kopmasının önünü alıyor, hem de Rusya'nın fiili işgaline meşruiyet kazandırarak, Basra-Batum-İskenderun üçgeninde Rusya'ya geniş bir hareket alanı sağlayarak bölgede Rus ulusal çıkarlarına önemli katkı sağlıyordu.

B. Berlin Antlaşması

Altmış dört maddeden oluşan 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri konu edinmiştir. Antlaşmanın 61. maddesi şu şekildedir:

Madde 61: "*Ermeni sakin olan vilayet hakkında ahkâm-ı adliye*

Babiali ahalisi Ermeni bulunan vilayatta ihtiyacat-ı mahalliye için icab ettiği ıslahatı bila-tehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeği taahhüd eylemiştir. Ve bu babda ittihaz olunacak tedbiri ara sıra devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşarünileyhim tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir."³³

30 Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 105.

31 Roy Douglas, "Britain and the Armenian Question, 1894-7", *The Historical Journal*, Vol. 19, No. 1 (Mar., 1976), pp. 113-133, s. 113.

32 Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, Çev: Figen Dereli, İnkilap Yayınları, İstanbul, 2011, s. 343.

33 Yusuf Sarımay, "Rusya'nın Türkiye Siyaseti'nde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt I, Sayı 2, Yaz 2008, s. 78.

Ermenileri konu edinen her iki antlaşmanın maddeleri karşılaştırıldığı zaman, Berlin Antlaşması ile sorunun uluslararası bir boyut kazanmış olduğu hemen görülecektir. Diğer bir ifadeyle, Rusya'nın Ermeniler üzerindeki nüfuzu ortadan kaldırılarak, yerine uluslararası bir denetim getirilmiştir. Avrupa güç dengesinin ve Avrupalı devletlerin menfaatlerinin yeniden ele alındığı Berlin Kongresi'nde, Rusya'nın savaş yoluyla kazandığı galibiyetin meyvelerini tek başına yemesi engellenmiştir. Aynı zamanda Rusya'nın ileride tek taraflı olarak Osmanlı Devleti'ne müdahalede bulunmasının önü kesilmek istenmiştir. Bu anlamda Ayastefanos Antlaşması ile Ermenileri koruması altına alan Rusya'nın bu politik girişimi, Berlin Antlaşması ile son bulmuştur. Berlin Antlaşması diğer taraftan Rusya'nın, Asya'nın hakimi olma yolundaki ümitlerini ve son savaşta kazanmış olduğu prestiji yerle bir etmiştir.

Rusya'nın, yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İran üzerinde elde etmiş olduğu hakimiyet, Türkistan topraklarını bir bir işgali ve sonunda İstanbul'a varması, Yakınoğu, Ortadoğu ve Uzakdoğu'nun en büyük emperyal gücü olan İngiltere'nin ulusal menfaatlerinin rizikolu bir dönemece girmesine neden olmuştur. Rusya'nın üç koldan İngiliz çıkarlarına saldırması, Avrupa'daki statükoyu korumaya hevesli İngiltere için üstesinden gelmesi gereken birincil tehditlerdir. Rusya'nın sürekli olarak, "Ortodoksluk ve Slavlık davası uğruna" Osmanlı Devleti'ne müdahale etmesi ve güç dengesinde giderek yarı-hegemonik bir güce ulaşması, İngiltere'nin Rusya'nın elinden batı kamuoyunu etkileyebilecek ahlâki nosyonları almasını gerekli kılmıştır. Ahlaki görevlerin elinden alınmasıyla Rus ordusunun tüm bahaneleri de ortadan kaldırılmış oluyordu. Ermenilerin Berlin Antlaşması ile Rusya'nın elinden alınması, en çok İngiltere'nin bu amacına hizmet etmiştir. Böylece her iki devlet tarafından, ulusal çıkarlarına hizmet etmek için düşünülen Ermeniler, bu iki emperyal gücün çıkarları uğruna, arada telef olup gitmişlerdir.

C. Kıbrıs Antlaşması

Kıbrıs Adası, 4 Haziran 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan ittifak antlaşmasının bir hükmü gereğince İngiltere'ye bırakılmıştır. Kuşkusuz bu antlaşmayı 93 Harbi'nin sonuçları doğurmuştur. Rusya'nın 93 Harbi sonrasında elde etmiş olduğu toprak kazanımlarıyla, Batum-Basra ticaret yolunu denetim altına alması ve ayrıca Balkanlarda yaratmış olduğu yeni siyasi düzen bölgesel güç dengesini değiştirmiştir. Bu değişiklikten en çok da İngiltere rahatsız olmuştur. Zira Rusya, artık, İngiltere'nin bölgesel çıkarlarını doğrudan tehdit eder bir konuma yükselmiş, tıpkı yüzyılın başlarında Fransa'nın yaptığı gibi, İngiltere'nin Yakınoğu'daki en büyük rakibi olmuştur. İngiltere Rusya'nın bu hamlesine bir önlem olarak, gerekli bölgesel/mekansal araştırmaları tetkik ettikten sonra, Kıbrıs'a konuşlanmayı uygun bulmuştur. Sonuçta, yukarıda bahsi geçen antlaşmayla İngiltere Kıbrıs'a yerleşmiştir.

İngiltere'nin Kıbrıs'a yönelik bu atılımı, yüzyılın başında Malta'yı işgaliyle benzerlik gösterir. İkincisi Fransa'nın, birincisi de Rusya'nın Akdeniz yayılmacılığına karşı alınmış bir tedbirdir.

4 Haziran 1878 tarihli Büyük Britanya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Savunma İttifakı Antlaşması iki maddeden oluşur. 1 Temmuz 1878 tarihinde bu antlaşmaya bir de ek konulmuştur. Antlaşma, Kıbrıs'ı İngiliz idaresine bıraktığı için daha çok, Kıbrıs Antlaşması olarak bilinir. Antlaşma İngiltere'nin İstanbul elçisi Henry Layard ile Hariciye Nazırı Saffet Paşa tarafından imzalanmıştır. Birçok yerli ve yabancı akademisyen ve yazar, Kıbrıs'ın İngiltere'ye verilmesini Berlin Kongresi'nin bir sonucu olarak yazmıştır. Halbuki Kıbrıs Antlaşması, Berlin Kongresi'nden dokuz gün önce imzalanan gizli bir antlaşmadır.

Konumuz açısından bizi Kıbrıs Antlaşması'nın birinci maddesi ilgilendirdiğinden, bu madde üzerinde yoğunlaşmaya çalışacağız. Kıbrıs Antlaşması'nın birinci maddesi şu şekildedir:

Rusya Devleti Batum ve Ardahan ve Kars veyâhûd mevâkı-i mezkûreden birini yed-i zabtında tutup da ileride her ne vakit olursa olsun mu 'âhede-i kat'ıyye-i sulhiyye ile ta'yîn olunan Asya memâlik-i şâhânesinden bir kısmını daha zabt ve istîlâya tasaddî edecek olursa ol hâlde İngiltere Devleti memâlik-i mezkûreyi silâh ile muhâfaza ve müdâfa'a etmek üzere Saltanat-ı Seniyye ile birleşmeyi ta'ahhüd eder ve buna mukâbil zât-ı hazret-i pâdişâhî dahi Memâlik-i Mahrûse'de bulunan teba'a-i Hristiyânîyye vesâ'irenin hüsn-i idâre ve himâyelerine müte'allik ileride devleteyn beyninde kararlaştırılacak olan islâhât-ı lâzimeyi icrâ edeceğini İngiltere Devleti'ne va'd ile berâber devlet-i müşârun-ileyhâyı ta'ahhüdât-ı vâkı'asının icrâsınca lâzım gelen vesâ'iti te'mîn edebilecek bir hâle koymak için kendisine Kıbrıs cezîresini tahsîs ve asker ikâmesiyle cezîreyi idâre etmesine muvâfakat eyler.³⁴

Antlaşmanın birinci maddesinin İngilizce versiyonu ise şöyledir:

If Batoum, Ardahan, Kars or any of them shall be retained by Russia, and if any attempt shall be made at any future time by Russia to take possession of any further territories of His Imperial Majesty the Sultan in Asia, as fixed by the Definitive Treaty of Peace, England engages to join His Imperial Majesty the Sultan in defending them by force of arms. In return, His Imperial Majesty the Sultan promises to England to introduce necessary Reforms, to be agreed upon later between the two Powers, into the government and for the protection of the Christian and

34 Osmanlı idaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2000, s. 58.

*other subjects of the Porte in these territories. And in order to enable England to make necessary provision for executing her engagement, His Imperial Majesty the Sultan further consents to assign the Island of Cyprus to be occupied and administered by England.*³⁵

Antlaşmanın birinci maddesi ilk bakışta oldukça basit ve anlaşılır görünmektedir. Üzerine düşünüp kafa yordüğümüzda ise, söz konusu maddenin karmaşık ve muğlak olduğu göze çarpar. Öyle ki, 16 Temmuz 1878 tarihinde İngiliz Parlamentosu'nda bile, Kıbrıs Antlaşması'nın muğlaklığı tartışılmıştır.³⁶ Burada muğlak olan en önemli ifade, “*Memâlik-i Mahrûse'de bulunan teba'a-i Hıristiyânîyye vesâ'irenin hüsn-i idâre ve himâyelerine müte'allik ileride devleteyn beyninde kararlaştırılacak olan îslâhât-ı lâzimeyi icrâ edeceğini...*” birinci maddenin bu kısmıdır. İfade belirsiz ve elastik olduğu için her yöne çekilebilir. İfadenin belirsizliği kullanmış olduğu tanımlamalardan ileri gelmektedir. Örneğin antlaşmada geçen “*Memâlik-i Mahrûse*” lafzından tam olarak neyi anlamamız gerekmektedir. Örneğin, önde gelen Türk tarihçilerinden Enver Ziya Karal ve Kemal Karpat'ın *Memâlik-i Mahrûse*'den Doğu Anadolu'yu kastettikleri anlaşılmaktadır.³⁷

Ancak Memâlik kelimesinin iki anlamı vardır. Birincisi memleket kelimesinin çoğulu manasındaki memleketler, ülkeler ve diyarlardır.³⁸ Bu anlam itibariyle memâlik sözcüğü hitat³⁹ kelimesiyle eşanlamlıdır. Örneğin Seydi Ali Reis'in *Mir'âtü'l-memâlik* (Ülkelerin Aynası) adlı eserindeki memâlik kelimesi sözcüğün ilk anlamındaki ülkeler kelimesini tanımlamak için kullanılmıştır. Memâlik kelimesi ikinci olarak, bir devletin toprağı anlamında kullanılır. Buradaki anlam açıkça görüldüğü üzere, bir devletin hakimiyeti altındaki toprakları vurgulamak için kullanılmaktadır. Örnek verecek olursak; *Memâlik-i Osmaniye*, *Memalik-i Şahane*, *Memâlik-i Devlet-i Ali* şeklindeki adlandırmaların tamamı Osmanlı ülkesini tanımlamak için kullanılmıştır. Memâlik-i Osmaniye, Memalik-i Şâhâne, Memâlik-i Devlet-i Ali adlandırmalarının yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin Memâlik-i Mahrûse ve Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne olarak da tanımlandığını görmekteyiz. Bu tanımlamalardan kasıt, devletin belli başlı çekirdek bölgeleri değil, imparatorluğun en uzak vilayetlerini de kapsayan bütünüdür.⁴⁰ Nitekim, büyük

35 George Hill. *A History of Cyprus: The Ottoman Province The British Colony, 1571-1948*. Vol. 4. Cambridge University Press, 1952, s. 300-301.

36 *Hansard Parliament Debate, HL Deb 16 July 1878 vol 241 cc1572-5*.

37 Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 130-131; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 92. Bu konuda örnekleri çoğaltmak mümkündür.

38 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 13. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 1996, s. 610.

39 Hitat: iklimler, diyarlar, ülkeler, memleketler. Hitat kelimesinin tekil hali hitta'dır. Kaynak için bkz: Devellioğlu, *age*, s. 364.

40 Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 183; Özlem Kumrular, *Dünyada Türk İmgesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 201.

Osmanlı alimi Ahmet Cevdet Paşa, "... Devlet-i Aliyyenin zayıf ve kuşkulu zamanı olmasaydı İran'ın pek çok yerleri memâlik-i mahrusa'ya katılabilirdi..."⁴¹ sözleriyle, memâlik-i mahrusa'nın anlamını açık bir ifadeyle ortaya koymuştur. Bahsi geçen kavramlar arasına hukuki/siyasi bir ayırım ekleyecek olursak, diyebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nin adı; Devlet-i Osmaniye, ülkenin adı ise Memalîk-i Mahrusa-i Şahane'dir.⁴² O halde Memâlik-i Mâhrûse lafzının geçtiği bilgi ve belgelerden, tüm Osmanlı topraklarının kastedilmiş olduğunu anlamamız gerekecektir. Zira gerek Osmanlı Devleti'ne ait resmi yazışma ve antlaşma metinlerinden gerekse de Osmanlı coğrafyasını konu alan eserlerden bu durumu kolayca anlamak mümkündür. Kaldı ki, 29 Nisan 1920 gibi geç bir tarihte, TBMM tarafından kabul edilen Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesinde ülke toprakları memaliki mahrusa-i şahane olarak adlandırılmıştır.

Memâlik-i Mâhrûse bahsine ilişkin şu sonuca varabiliriz; antlaşmada doğrudan Doğu Anadolu hükmü yer almaz. Burada kastedilen tüm Osmanlı topraklarıdır. Bu anlamda Memâlik-i Mâhrûse'yi Doğu Anadolu ile sınırlandırmak mümkün değildir. Antlaşmanın kast ettiği ya da işaret ettiği topraklar Doğu Anadolu'dur demek bile gerek siyaset bilimi gerekse dilbilim açısından sakıncalıdır. Zira antlaşmanın bu hükmü üzerinde duran Ermeni tarihçilerin ve yazarların büyük bir çoğunluğu Memâlik-i Mâhrûse'yi "Armenia" olarak adlandırmışlardır.⁴³ İşin daha ilginç tarafı bazı Türk tarihçi ve yazarlar, yabancı kaynaklarda⁴⁴ geçen, "Porte promised England to introduce reforms into Armenia" şeklindeki yanlış bilgiyi doğruymuş gibi aynen alıp Türkçeye çevirmişlerdir.

Antlaşmanın yanlış sunulan ifadelerinden bir diğeri ise, "*teba'a-i Hıristiyanîyye vesâ'irenin*", "*Christian and other subjects of the Porte*" tanımlamalarının doğrudan Ermenileri konu edinmiş olduğu meselesidir. Başta Enver Ziya Karal, Kemal Karpat, Bilal Şimşir, Cevdet Küçük gibi tarihçiler Kıbrıs Antlaşması'nda Ermeni bahsine vurgu yaparlar. Ancak antlaşmanın hükümlerinde kati surette Ermeni hükmü yer almaz. Ancak madde hükmünden yola çıkarak, şu yorumu yapmamız mümkündür. Antlaşmada söz konusu olan, Hıristiyanlara yapılması öngörülen ıslahatlar, Ermenileri de içermektedir. Zira Ermeniler Hıristiyan'dır. Bunun haricinde antlaşmayı, "Osmanlı Devleti Anadolu'da Ermenilerin sakin olduğu vilayetlerde şartları İngiltere ile kararlaştırılacak ıslahatı tatbik etmeyi taahhüt etmekteydi"⁴⁵ şeklinde yorumlamak hem eksik hem de yanlış olacaktır. Madde açık bir şekilde

41 Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cild I, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 77.

42 Bedri Gürsoy, "Osmanlı İmparatorluğu mu? Osmanlı Türk Devleti mi?", *Prof. Dr. Reşat Aktan'a Armağan*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1982, s. 1.

43 Nalbandian, *age*, s. 28.

44 Daha çok Ermeniler tarafından yazılan kaynaklar.

45 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1986, s. 12.

Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların tamamından bahsetmektedir. Bu nedenle, antlaşmanın sadece ve sadece Ermenileri konu edinmiş olduğu söylenemez. Söz konusu maddenin içeriğini bu şekilde sunmak, kuşkusuz, maddenin hukuki niteliğini değiştirecektir. Ayrıca böyle bir sunum, sanki Osmanlı Devleti Kıbrıs Antlaşması ile Ermeni Meselesi konusunda bir taahhüt vermiş gibi bir yargının oluşmasına yol açacaktır. Ancak böyle bir durum söz konusu değildir.

Kıbrıs Antlaşması'nda, ne Ermenistan ne Doğu Anadolu ne de Ermeni adı geçer.⁴⁶ Burada şu noktayı da hatırlatmakta fayda vardır. Antlaşmanın metinsel içeriği ile kapsayıcılığı arasındaki ayrımı en sarih şekilde ortaya koymak önem arz etmektedir. Antlaşmanın metni açık bir biçimde Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanlara reform yapılmasından bahseder. Hıristiyanları, "Ermeniler", Osmanlı topraklarını da "Doğu Anadolu" ya da birçok Ermeni ve yabancı yazarın yaptığı gibi "Ermenistan" olarak veyahut "Ermenilerin meskun bulunduğu vilayetler" şeklinde yeniden yazmak, madde metnini tahrif etmekten başka bir şey değildir. Yabancı kaynakları kayıtsız şartsız doğru kabul edip, hiçbir mukayeseye tâbi tutmaksızın eleştiri süzgecinden geçirmeyen Türk akademisyen ve yazarlar, tahrif edilmiş madde üzerinden yorum yapmışlardır. Öyle anlaşılıyor ki, antlaşmanın metni ile yorumu birbirine karıştırılmıştır. Madde üzerine yapılan yorumlar, antlaşmanın hakiki metniymiş gibi yazılmıştır.

İngiltere, Kıbrıs Antlaşması'nı geniş bir biçimde ele almıştır. Antlaşma metninde, "*Memâlik-i Mahrûse'de bulunan teba'a-i Hıristiyânîyye vesâ'irenin*" ya da "*Christian and other subjects of the Porte*" yer alan Türkçe ve İngilizce versiyonlardan da anlaşılacağı üzere burada sadece Hıristiyanlar söz konusu değildir. *Vesâ'ire*'den ya da *other subjects*'ten ne kast edildiği tam olarak belli değildir. Nicolae Jorga'ya göre İngiltere, Anadolu'da Hıristiyanlar ve Müslümanlar için sadece huzur ve düzen istemektedir.⁴⁷ Jorga'nın antlaşma üzerine yapmış olduğu bu yorumdan hareketle, İngiltere Osmanlı topraklarında yaşayan tüm özneler için reform yapılmasını istemektedir sonucuna varabilir miyiz? Kelimenin muğlaklığı dolayısıyla bu noktada belirtilmek istenilen durumun ya da işaret edilen öznenin kim olduğu konusunda kesin konuşmak mümkün değildir. Ancak öyle anlaşılıyor ki, İngiltere'nin ilerleyen zamanda, ortaya çıkabilecek durumlara göre *other subjects*'in içini kendi çıkarlarına uygun bir biçimde doldurmayı planlamış olması muhtemeldir. Ulaşabildiğimiz kaynaklar çerçevesinde şu an bu belirsizliği ortadan kaldırmak mümkün gözüküyor.

46 Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914, USA, 2003, s. 74.*

47 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, Cilt 5, Çev: Nilüfer Epeçli, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, s. 505.

Kıbrıs Antlaşması üzerine genel bir değerlendirme yapacak olursak kısaca şunları söyleyebiliriz. Birinci olarak, İngiltere Akdeniz’de Rus yayılcılığının önünü alabilmek ve kendini Akdeniz’de daha güvenli hissedebilmek için, Yakındoğu’nun önemli bir adası olan Kıbrıs’ı hakimiyeti altına alarak stratejik bir üs elde etmiştir. İkincisi, İngiltere yukarıda tartıştığımız hususları maddeleştirerek, Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan tebaanın koruyuculuğunu üzerine almıştır. Böylelikle İngiltere Protestan, Katolik ve Ortodoks ayrımı ve ayrıca etnisite vurgusu yapmaksızın, belki de Müslümanları bile kapsayacak şekilde antlaşma metnini geniş tutmuştur. İngiltere, madde metnine doğrudan Ermeni ıslahatını koymayarak, Osmanlı Devleti üzerindeki

İngiltere, madde metnine doğrudan Ermeni ıslahatını koymayarak, Osmanlı Devleti üzerindeki etki alanını daraltmamış, bunun yerine, Memâlik-i Mahrûse’de bulunan teba’a-i Hıristiyâniyye vesâ’irenin iyi bir şekilde idare ve himaye edilmesinde Osmanlı Devleti’ni kendine karşı sorumlu hale gelmiştir.

etki alanını daraltmamış, bunun yerine, *Memâlik-i Mahrûse’de bulunan teba’a-i Hıristiyâniyye vesâ’irenin* iyi bir şekilde idare ve himaye edilmesinde Osmanlı Devleti’ni kendine karşı sorumlu hale gelmiştir. Bunun sonucunda İngiltere, Rusya’nın Ayastefanos Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti’nin ıslahatına tek taraflı müdahale etme hakkına benzer bir hak elde etmiştir.⁴⁸ İleride de görüleceği üzere İngiliz hükümetleri bu hak doğrultusunda Babıali’ye reformlar konusunda baskı yapacaklardır. Son olarak üçüncüsü, Kıbrıs’ın alınmasının sembolik bir anlamı vardı. İngiltere, bir Osmanlı toprağı olan Kıbrıs’a götüreceği medeniyet sayesinde, diğer Osmanlı topraklarının nasıl yönetilmesi

gerektiğine dair bir örnek sunacaktı.⁴⁹ Bir bakıma İngiliz medeniyeti Osmanlı yönetimine fiili olarak sunulacaktı.

Sonuç olarak, İngiltere 93 Harbi’nden perişan bir vaziyette çıkmış Osmanlı Devleti’nin karşısında mukayese edilemeyecek derecede güçlü bir konumda bulunuyordu. Bu gücünün farkında olarak İngilizler gerek görselerdi, Kıbrıs Antlaşması’na hiçbir yoruma ve belirsizliğe mahal vermeyecek şekilde, antlaşmaya doğrudan Ermeni ıslahatı konusunu yerleştirebilirlerdi. Yani Ayastefanos Antlaşması’nda geçen şekliyle Ermenileri bu antlaşmaya katabilirlerdi. Fakat bunu yapmadılar. Çünkü 30 Mayıs 1878 tarihli İngiliz-Rus gizli antlaşması ile İngiltere ve Rusya, Berlin Antlaşması konusunda aralarında anlaşmışlardı. Bu sebeple, İngiliz diplomasisi, bu gizli antlaşmadan dört gün sonra imzalayacakları gizli Kıbrıs Antlaşması’na Ermeni meselesini yerleştirmemiş, ancak Ermenileri de kapsayacak bir düzenlemeyle kendilerine

48 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 394-395.

49 Peter Marsh, “Lord Salisbury and the Ottoman Massacres”, *Journal of British Studies*, Vol. 11, No. 2 (May, 1972), pp. 63-83, s. 71.

diplomatik manevra alanı yaratmışlardır. Diğer taraftan, İngiliz diplomasisi Rusya'nın, reformları bahane ederek, Osmanlı Devleti'ne karşı tek taraflı olarak müdahalede bulunma hakkını ortadan kaldırmıştır. Ayastefanos'un yerini alan Berlin Antlaşması ile ıslahatlar noktasında Osmanlı Devleti'ne kolektif bir müdahale hakkı sağlanmıştır. Dış politikasında ittifaklardan uzak durmayı ve hareket serbestliğini benimsemiş İngiliz diplomasisi, Berlin Antlaşması ile Rusya'nın Anadolu ıslahatı konusunda elini kolunu bağlarken, Kıbrıs Antlaşması ile de kendine tek taraflı bir müdahale hakkı sağlayarak dış politikasındaki hareket serbestliğini muhafaza etmiştir. Ayrıca Kıbrıs Antlaşması'na koymuş olduğu, yukarıda tartıştığımız, tanımlamalar Osmanlı topraklarında var olan diğer sorunları da hesaba katarak ele alınmıştır. Sanıldığına aksine, İngiltere Kıbrıs Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne sadece Ermeni sorunu üzerinden değil, aynı zamanda Girit, Bulgaristan, Epir, Tesalya, Mısır, Kıbrıs, kısacası tüm Osmanlı toprakları üzerinden bakmıştır.

Kıbrıs Antlaşması'nın Ermeni meselesi konusunda iki önemli sonucu olmuştur. Bunlardan ilki, antlaşmayla Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanlara ıslahat yapılması sözünü koparan İngiltere, Ermeni sorununun alevlendiği dönemlerde antlaşmanın bu hükmüne dayanarak Babıali'ye ıslahat yapması noktasında sürekli uyarılarda bulunmuş, diplomatik notalar vermiş, hatta güç kullanmakla Babıali'yi tehdit etmiştir. İkincisi ise, Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçmesiyle, Ada'nın kısa zaman sonra, Ermeni isyancıların yuvası haline gelmiş olmasıdır.⁵⁰ Ancak burada ikinci noktayı belirtmekle yetinip, detaylandırmayacağız. Çalışmamızın esas konusu birinci husus olduğu için bu konu üzerinde yoğunlaşmaya çalışacağız.

Kıbrıs Antlaşması'nın muğlâk bir şekilde kaleme alınmış olduğundan bahsetmiştik. Antlaşmanın imzacı devletleri olan İngiltere ve Osmanlı Devleti, antlaşmanın içeriği konusunda aralarında tam olarak bir mutabakata varamamışlardır. Her iki tarafın da antlaşmanın hükümlerinden anlamış oldukları anlam farklı olmuştur. İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury, İstanbul Elçisi Layard'a göndermiş olduğu 8 Ağustos 1878 tarihli mali, adli ve idari konuları içeren reform paketini Kıbrıs Antlaşması'nın hükümlerine dayandırmıştır.⁵¹ Osmanlı Devleti'nin iç nizamını yeniden ele alan ve egemenlik haklarını yerle bir eden bu teklifleri Padişah II. Abdülhamid, Salisbury'nin reform teklifine vermiş olduğu 14 Ağustos 1878 tarihli cevabi yazıda, Kıbrıs Antlaşması'nın İngiliz hükümeti tarafından yanlış değerlendirilmiş olduğunu, ayrıca antlaşmaya koymuş özel ibareyle bu muğlâklığı ortadan kaldırdığını ifade ederek söz konusu paketi reddetmiştir.⁵²

50 İsmail Şahin, "Ermeni Olayları Sırasında Kıbrıs Adası'nın Rolü (1878-1900)", *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Cilt 8, Sayı 31, 2012, s. 57-81.

51 İslahat programı hakkında bkz: Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1986, s. 18.

52 Küçük, *age*, s. 18-22.

Sultan Abdülhamid, Kıbrıs Antlaşması'nın imzalanmasının ardından antlaşmanın muğlâk oluşunu fark etmiş ancak gerek İngilizlerin aceleci ve tehditkar tutumu, gerekse de devletin geleceğinin ele alınacağı Berlin Kongresi'nin yaratmış olduğu telaş nedeniyle antlaşmayı bu haliyle kabul etmek zorunda kalmıştır. Padişah, bir çare olur ümidiyle, son bir hamleyle Kıbrıs Antlaşması'nın üzerine kendi el yazısıyla "Hukuk-u Şahaneme asla hâlel gelmemek şartıyla muahedeyi imza ederim"⁵³ diyerek antlaşmaya onayını vermiştir. Padişah 15 Temmuz 1878 tarihli bu adımla hükümlerini yani egemenlik haklarını koruma altına almayı planlamıştır. Padişahın bu şerhine karşılık İngiltere Kraliçesi de İstanbul Elçisi Layard vasıtasıyla, "Britanya Elçisi, Majesteleri Padişah Hazretlerinin de anladığı gibi, savunma ittifakı antlaşmasının 15 Temmuz 1878 tarihi ile onanması sonucunda, Padişahın hükümlerini haklarına hiçbir şekilde zarar gelmeyeceğini beyan eder" ifadelerini içeren bir senet vermiştir.⁵⁴ Böylece Padişahın son diplomatik hamlesi, Kraliçenin kabulüyle, karşılık bulmuştur. Ancak ileride de görüleceği üzere, İngiltere hükümetleri vermiş oldukları bu senete mugayir davranıp, Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını göz ardı edecekler, buna mukabil de Padişah her defasında bu senedi karşı tarafa hatırlatacaktır. Anlaşılacağı üzere, Sultan Abdülhamid'in 14 Ağustos 1878 tarihli İngiliz hükümetine vermiş olduğu cevabi yazıda vurgulamış olduğu "özel ibare"den kastetmiş olduğu husus az önce izah etmeye çalıştığımız durumdur.

İngiltere, Osmanlı topraklarında özellikle de Ermenilerin yaşadığı doğu vilayetlerinde reform yapılması için sürekli olarak Osmanlı Devleti'ni baskı altında tutmuş, Osmanlı hükümetlerine sık sık diplomatik notalar vermiştir. Diplomatik notalarda ıslahatların ne şekilde, nereleri ve neleri kapsamaması gerektiği belirtildikten sonra, notaya hukuki dayanak olarak Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ve Kıbrıs Antlaşması gösterilmiştir. İngiliz hükümetleri, Babıali'ye vermiş oldukları notalardan tatminkar neticeler alamayınca, bu defa Osmanlı Devleti'ni, Rusya'ya karşı koruma taahhüdü içeren Kıbrıs Antlaşması'nı uygulamamakla tehdit etmeye başlamıştır. Örneğin, 17 Temmuz 1879 tarihli bir notada İngiltere, üzerinden bir yıl geçmiş olmasına rağmen Anadolu ıslahatı noktasında Osmanlı hükümetlerinin henüz olumlu bir adım atmamış olduğunu, bu durumdan İngiliz kamuoyunun çok rahatsızlık duyduğunu ve eğer süreç bu şekilde devam ederse, İngiltere'nin de Kıbrıs Antlaşması'ndan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getiremeyeceğini Babıali'ye hatırlatmıştır.⁵⁵

Kıbrıs Antlaşması yoluyla Osmanlı Devleti üzerinde, Hindistan modeli bir

53 Şükrü S. Gürel, *Kıbrıs Tarihi I (1878-1960)*, Kaynak Yayınları, Ankara, 1984, s. 27.

54 Gürel, *age*, s. 27.

55 Küçük, *age*, s. 43.

yönetim kurmayı planlayan İngiltere,⁵⁶ kendi gücünden ve Osmanlı'nın zayıflığından istifade ederek her defasında sanki Hindistan Genel Valisi'ne emir veriyormuş gibi Osmanlı Devleti'nin içişlerine yön vermeye çalışmıştır. Ancak Sultan Abdülhamid'in Kıbrıs Antlaşması üzerinde yapmış olduğu son diplomatik hamlesi, İngiltere'nin girişimlerini engelleme hukukiyetini Osmanlı Devleti'ne kazandırmıştır. Dolayısıyla İngiltere'ye ıslahatlar konusunda tek taraflı girişimde bulunma yetkisi veren hüküm, Osmanlı Devleti'nin egemenlik alanlarıyla sınırlandırılmıştır. Hal böyle olunca, İngiltere'nin Kıbrıs Antlaşması'na dayanarak vermiş olduğu notalar, Padişah ve Babıali tarafından devletin egemenlik yetkileri kapsamında değerlendirmeye alınmıştır. Öyle ki, 14 Ocak 1882 tarihinde İngiltere Elçisi Dufferin ile Padişah Abdülhamid arasında geçen görüşme sonrasında, Padişah Babıali'yi Kıbrıs Antlaşması konusunda aşağıda verildiği gibi açık bir şekilde uyarmıştır:

Görüşme sırasında büyükelçi, ıslâhatın yapılmasının Berlin Protokolü kapsamında yer almakla beraber, bu girişimlerin Kıbrıs Sözleşmesi'nin içeriğinden de kaynaklandığını ima etmiştir. Ancak büyükelçinin sözü edilen evrakı takdim, ıslâhat yapılmasını tavsiye ve tamamen içişlerinden sayılan bir çok konu ve ifadelere girişmek istemesi adeta bir müdahale demek olduğundan şayet kendisi bu hareketini Kıbrıs Sözleşmesi'ne dayandırmak düşüncesinde bulunuyor ise, bu anlaşma daha önce "Osmanlı Devleti'nin haklarına zarar gelmemesi" açık şartıyla onaylanmış ve bu şart ile kayıt altına alınması da, "bir zaman sonra İngiltere Devleti tarafından böyle yersiz ve kabul edilemez bir teklifleri sürülmesine meydan vermemek" düşüncesine dayandırılmıştır. Bundan dolayı da kendisinin bu gibi ifade ve girişimlerde bulunmaya yetkisi yoktur. İngiltere Devleti ile Osmanlı Devleti arasında yapılmış olan ve yürürlükte bulunan diğer antlaşmalar da doğal olarak herhangi bir müdahale hakkı doğurmamaktadır.⁵⁷

İngiltere, Anadolu'da yapılması istenilen reformlar konusunda iki politika takip etmiştir. Birincisi, Kıbrıs Antlaşması'ndan aldığı kuvvetle tek taraflı olarak Babıali üzerinde kurmuş olduğu baskıdır. İkincisi ise, Berlin Antlaşması'nın imzacısı olarak, diğer imzacı devletlerin de bu soruna eğilmeleri için antlaşmanın tarafları üzerinde kurmaya çalıştığı baskıdır. Berlin Antlaşması kolektif bir denetim öngördüğü için, bu noktada İngiltere diğer devletlerin desteğini sağlayamamıştır. Başka bir ifadeyle söylenecek olursa, Ermeni meselesi konusunda dönemin büyük güçleri kendi aralarında bir oydaşma sağlayamamışlardır. Avrupa güç dengesinin hassas bir dönemden geçtiği bu

56 Lillian M. Penson, "The Principles and Methods of Lord Salisbury's Foreign Policy", *Cambridge Historical Journal*, Vol. 5, No. 1 (1935), pp. 87-106, s. 97.

57 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri I (1845-1890)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2004, s. 75.

süreçte, İngiltere tek taraflı bir güç kullanma girişiminden mecburen uzak durmak zorunda kalmıştır.

Özellikle Rusya'nın Çar II. Aleksandır'ın 1881 tarihinde bir suikasta kurban gitmesinden sonra, Rusya'nın Uzakdoğu'ya açılmak yönünde değişen dış politikası⁵⁸ ve iç politikada da Ruslaştırma siyasetine soyunması, Ermenilerin Kıbrıs Antlaşması için "bu antlaşma bizim için büyük bir istifade temin edecektir. Rus ve Britanya nüfuzları bundan sonra Ermenistan'da birbirleriyle müsabakaya girecekler ve Ermeni unsuru da bu yarıştan faydalanacaktır"⁵⁹ öngörüsünü boşa çıkarmıştır. Rusya'nın Ermeni meselesi konusundaki genel tutumu, Osmanlı topraklarındaki bütün Hıristiyanları kapsayacak genel reformların yapılması şeklinde olmuştur. Bunun haricinde yalnızca Ermenileri esas alan reformların yapılmasına sürekli karşı çıkmıştır. Zira Çarlık idaresi, "hudutlarına yapışık ikinci bir Bulgaristan"⁶⁰ istememiştir. Fransa ve Avusturya'nın Rusya'nın yanında yer alması,⁶¹ Almanya'nın da tarafsız kalması⁶² İngiltere'nin işini büsbütün zora sokmuştur. Sultan II. Abdülhamid de büyük güçler arasındaki rekabetten azami ölçüde faydalanmayı becerebilmiş ve bu beceri de Ermeni meselesi konusunda Osmanlı Devleti'ne direnme gücü vermiştir.⁶³

Bir taraftan Londra merkezli Avrupa'da örgütlenen Ermenilerin çalışmaları, diğer taraftan da Anadolu'da faaliyet gösteren misyonerlerin, Ermeni meselesi üzerine Avrupa basınında yaratmış olduğu etki⁶⁴ nedeniyle büyük bir kamuoyu baskısı altında kalan İngiliz hükümetleri, İngiliz ulusal çıkarlarını riske atabilecek tek taraflı girişimlerden uzak durmayı başaramışlardır. 10 Temmuz 1893 tarihinde Londra Ermeni Komitesi'nin Anadolu'da mahkûm edilen Hıristiyanların savunulması ve serbest bırakılmaları için düzenlediği toplantıda, Ermeni lafzından ziyade Hıristiyan vurgusu yapması ve açıklamada Kıbrıs Antlaşması'nın, "Padişah, Anadolu'daki Hıristiyan tebaasıyla diğer ahalinin himayesi için bu bölgenin idare şeklinde ıslâhat yapılması sözünü verir" maddesini hatırlatması, ardından da "Hıristiyanlar arasında var olan dinî bağlar"a vurgu yapması, İngiltere'de örgütlenen Ermenilerin Kıbrıs Antlaşması'nı nasıl bir propaganda aracı haline dönüştürmüş olduğunun önemli bir kanıtıdır.⁶⁵ Kısacası başta İngiltere'de olmak üzere Avrupa'nın birçok ülkesinde

58 Alan Bodger, "Russia and the End of the Ottoman Empire", Marian Kent (ed) *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass, London, 2005, s. 73-74.

59 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 268.

60 Uras, *age*, s. 271.

61 Zeidner, *age*, s. 481.

62 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 177-181.

63 Sedat Laçiner, *Türkler ve Ermeniler; Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, Usak Yayınları, Ankara, 2005, s. 4-7.

64 Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesota Press, 1971; Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 1, 1988.

65 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri II (1891-1893)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2004, s. 126.

örgütlenen Ermenilerin, “Anadolu’da Müslümanlar Hıristiyanları katlediyor” ve “bunu durdurmak için İngiltere, Kıbrıs Antlaşması’nda söz vermiştir, bu nedenle de İngiltere sözünü yerine getirmelidir” şeklindeki açıklama ve yayınlarla, İngiliz hükümetlerine baskı kurmayı amaçladıklarını görmekteyiz. Ancak Avrupa’daki Ermeni örgütlerinin ve de misyonerlerin tüm çabalarına rağmen, İngiliz dış politikasıyla moral değerleri bir türlü Ermeni meselesinde uyuşmamıştır. Yoğun kamuoyu baskısına ve İngiltere’nin romantik Başbakanı Gladstone’un tüm çabalarına rağmen, Ermeni meselesinin ahlaki nosyonu İngiliz çıkarlarının önüne geçememiştir. Ve bir kez daha görülmüştür ki, halk tarafından kabul gören *vox populi vox dei* kuralı İngiliz dış politikasında, İngiliz çıkarlarına hizmet etmediği müddetçe etkili olamamaktadır.

Ermenilere yönelik ıslahatların yapılması için, fiili kuvvet kullanımı, savunma antlaşmasının askıya alınması ve imparatorluğun sona erdirilmesi gibi tehditkar bir diplomasiyle Babiali üzerinde baskı kurmaya çalışan İngiltere, milli çıkarlarının ve Avrupa kuvvet dengesinin dayatmış olduğu zorunluluğu aşamamıştır. Bu nedenle Ermeni meselesi 1878-1900 yılları arasında İngiliz milli çıkarlarıyla Avrupa güç dengesinin arasına sıkışıp kalmıştır. II. Abdülhamid ise kararlı tutumundan, Avrupa güç dengesini iyi okuması sayesinde vazgeçmeyerek dengeli bir dış politika sürdürmeyi başarabilmiştir.⁶⁶

Sultan II. Abdülhamid ile İngiltere Büyükelçisi Sir Philip Currie arasında gerçekleşen 28 Nisan 1899 tarihli konuşma çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle bu konuşmanın ilgili kısmını doğrudan çalışmamıza katmayı uygun gördük:

Büyükelçi: “Bildiğiniz gibi, Ermeniler ile ilgili bazı düzenlemelerin yapılması gerek Berlin Kongresi gerekse Kıbrıs Sözleşmesi hükümleri gereğidir. Buna rağmen Osmanlı Devleti tarafından bu ana kadar bir şey yapılmadığını, İngiltere Devleti’nin de yapmaya söz verdiği işleri yerine getirmeyip bu sebeple de zor durumda kaldığını ifade ederim.

“Padişah: “Gerçekte Berlin Antlaşması’nda Anadolu ıslahatı yer almakta, fakat bir Ermenistan’ın kurulmasından söz edilmemektedir. Kıbrıs Sözleşmesi’nde de buna benzer uygulamalara yer verilmekte,

66 Selim Deringil, “II. Abdülhamid’in Dış Politikası”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 304-307.

ancak benim haklarımın ihlâl edilmemesi hususu da açıkça belirtilmektedir. İngiltere büyükelçisi ile anlaşma sağlandığı üzere bu sözleşme her iki devletin menfaatindedir. Böyle büyük bir adanın İngiltere'ye terk edilmesi "hükümet içinde bir hükümet kurulması" amacına yönelik olsaydı asla bizim menfaatimize olmayacağından ve aksine devletin hukukunun çiğnenmesi anlamına geleceğinden böyle bir fedakârlığı seçmeye hiç gerek yoktu. Bu da askerî ve stratejik açıdan önemi ortada olan Kıbrıs Adası gibi büyük bir toprak parçasını bir Ermenistan kurulması için vermişiz anlamına gelirdi. Devletimizin hukuk ve çıkarına aykırı bir önlem alınması konusunda fedakârlık etmenin acaba ne gereği vardır?"⁶⁷

Padişah ile Elçi arasında geçen bu diyalogdan da anlaşılacağı gibi, Padişah Kıbrıs Antlaşması'ndan doğan haklarını açıkça ortaya koymuş, bu antlaşmanın devletin egemenlik hukukunu ihlal etmeyecek bir şekilde tatbikini savunmuştur. Bunu savunurken de Kıbrıs Antlaşması'nın "hükümet içinde hükümet kurmak" şeklinde yorumlanmasının ve anlaşılmasının yanlışlığını ifade etmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs Antlaşması'nda "Doğu Anadolu'da Ermeni ıslahatı yapma" yorumlarına da şiddetli bir biçimde karşı çıkarak, Kıbrıs gibi önemli bir adanın Ermenistan kurulması için verilmemiş olduğunun altını çizmiştir.

SONUÇ

İngiltere kendi ulusal çıkarlarının kesiştiği Osmanlı topraklarının güvenliğine büyük bir önem atfetmekteydi. Hükümetlerin zaman zaman Liberaller ile Muhafazakarlar arasında değişmesine rağmen, İngiltere'nin bu politikası çok fazla bir değişime uğramamaktaydı. 1878 yılında Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında aldığı ağır mağlubiyet ve bunun doğurmuş olduğu psikolojik bunalım ve çaresizlik, bundan elli yıl önce olduğu gibi Osmanlı Devleti'ni yeniden İngiltere'ye muhtaç duruma getirmiştir. Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinden İngiliz çıkarlarını hedef alması ve bu durumun her geçen gün daha belirgin ve tehditkar bir hal alması, kuşkusuz, Avrupa güç dengesinin dengeleyicisi ve nemalanıcısı İngiltere'yi rahatsız etmiştir.

93 Harbinden galip ancak iktisadi, mali ve askeri açıdan mağlup çıkan Rusya'nın Ayastefanos Atlaşması'nda Osmanlı topraklarına [İngiliz çıkarlarına] uzayan elleri, Berlin Antlaşması'nda İngiltere tarafından bağlanmıştır. İngiliz çıkarlarının muhafazası için varını yoğunu ortaya koyan İngiliz diplomasisi, Rusya'nın Osmanlı topraklarına olası müdahalesinin önünü

⁶⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri IV (1896-1922)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2005, s. 76-77.

alabilmek adına, müdahaleye sebep olabilecek unsurları törpülemek için gizli diplomasiyi sonuna kadar kullanmışlardır. Osmanlı topraklarına Rusya'nın müdahalesini sağlayacak unsurların başında Ermeniler geliyordu. Zaten Rusya bu durumu Ayastefanos'un 16. maddesiyle ortaya koymuştu. Hindistan yolu üzerinde bulunan Osmanlı topraklarını Rusya'ya kaptırmak istemeyen İngiltere, Rusya'nın Ayastefanos'un 16.maddesiyle koruyuculuğu altına aldığı Ermenileri, Berlin'de Rusya'nın elinden alarak, Ermenilerin koruyuculuğunu Berlin Antlaşması'nın imzacısı devletlere bırakmıştı. Berlin Kongresi'nden dokuz gün önce de, Kıbrıs Antlaşması ile Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Hıristiyanların korumacılığını üzerine almayı başaran İngiltere böylece, hem Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuz alanını yok etmiş oldu hem de kendine daha geniş nüfuz sahaları yaratmış oldu.

Kıbrıs Antlaşması ile tek taraflı, Berlin Antlaşması ile de kolektif olarak⁶⁸ Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalede bulunma hakkı elde eden İngilizler, bazı dönemlerde sadece Kıbrıs Antlaşması'ndan bazen de Berlin Antlaşması'ndan birçok kez de her ikisini kullanarak ıslahatlar [Ermeniler] konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapmışlardı. İngiltere, ancak, her üç durumda da başarı elde edememiştir.

Kıbrıs Antlaşması'nın orijinal metninde Ermeni lafzı geçmezken, Ermeni tarihçiler ve bunların etkisi altındaki birçok yerli ve yabancı tarihçi ve yazar, Kıbrıs Antlaşması'nın metnini kendi çalışmalarına ve amaçlarına hizmet edecek biçimde aktarmışlardır. Böylece ciddi bir tarihi ve hukuki tahribat ortaya çıkmıştır. Antlaşmanın metninde yer alan “Osmanlı toprakları” ibaresi, yabancı kaynaklarda, yerini “Armenia”, Türkçe kaynaklarda da “Doğu Anadolu” kelimesine bırakılmıştır. Diğer bir husus da, antlaşmada yer alan “Hıristiyanlar” ibaresi tahrif edilerek yerine “Armenians” kelimesi konulmuştur. Maalesef bu yanlışlık Türkçe kaynaklara da “Ermeniler” şeklinde yansımıştır. Sonuç olarak, Kıbrıs Antlaşması üzerinde bugüne kadar ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Ermeni Meselesi üzerine yazılan eserlerin satır aralarında gelişigüzel geçirilmiştir. Bu nedenle yapılan bu çalışmanın, tüm eksik yönlerine rağmen, bu konuda yapılacak diğer ciddi çalışmalara ışık tutacağını umuyoruz.

68 Richard G. Hovannisian, *Armenian People from Ancient to Modern Times, Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*, Vol, II, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 211.

KAYNAKÇA

- AHMET Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cild I, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.
- AKGÜN, Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 1, 1988.
- ALLEN, Stephen Haley, *International Relations*, Princeton University Press, 2010.
- ARI, Tayyar, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004.
- BAILEY, Frank Edgar, “Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed), Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul, 2012.
- BERRIDGE, G.R., *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston, 2009.
- BODGER, Alan, “Russia and the End of the Ottoman Empire”, Marian Kent (ed) *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass, London, 2005.
- DERİNGİL, Selim, “II. Abdülhamid’in Dış Politikası”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 13. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 1996.
- DOUGLAS, Roy, “Britain and the Armenian Question, 1894-7”, *The Historical Journal*, Vol. 19, No. 1 (Mar., 1976), pp. 113-133.
- ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, *Uluslararası Politika İlkeler, Kavramlar, kurumlar*, Attila Kitabevi, Ankara, 1993.
- GRABILL, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesota Press, 1971.

- GÜREL, Şükrü S., *Kıbrıs Tarihi I (1878-1960)*, Kaynak Yayınları, Ankara, 1984.
- GÜRSOY, Bedri, “ Osmanlı İmparatorluğu mu? Osmanlı Türk Devleti mi?”, *Prof. Dr. Reşat Aktan’a Armağan*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1982.
- HANSARD Parliament Debate, *HL Deb 16 July 1878 vol 241 cc1572-5*.
- HILL, George, *A History of Cyprus: The Ottoman Province The British Colony, 1571-1948*. Vol. 4. Cambridge University Press, 1952.
- HOBBSAWM, E. J., *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev: Abdullah Ersoy, 3. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara, 2005.
- HOVANNISIAN, Richard G., *Armenian People from Ancient to Modern Times, Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*, Vol, II, Palgrave Macmillan, New York, 2004.
- JELAVICH, Barbara, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, Çev: İhsan Durdu vd., Küre Yayınları, İstanbul, 2009.
- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, Cilt 5, Çev: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.
- KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (tarihsiz)
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- KASABA, Reşat, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- KENNEDY, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Çev: Birtane Karanakçı, 13. Baskı, İşbankası Yayınları, İstanbul, 2008.
- KIRAKOSSIAN, Arman J., *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914, USA*, 2003.
- KISSINGER, Henry, *Diplomasi*, Çev: İbrahim H. Kurt, 10. Baskı, İşbankası Yayınları, İstanbul, 2011.
- KNUTSEN, Torbjon L., *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*, Çev: Mehmet Özay, Açılım Kitap, İstanbul, 2006.

- KUMRULAR, Özlem, *Dünyada Türk İmgesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- KURAN, Ercüment, “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu”, Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1986.
- LAÇİNER, Sedat, *Türkler ve Ermeniler; Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, Usak Yayınları, Ankara, 2005.
- LAIDLAW, Christine, *The British in the Levant*, Tauris Academic Studies, London, 2010.
- LEE, Stephen J., *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, Çev: Savaş Aktur, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.
- LEWY, Guenter, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, Çev: Ceren Elitez, Timaş Yay., İstanbul, 2011.
- Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, Haz: İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983.
- MARSH, Peter, “Lord Salisbury and the Ottoman Massacres”, *Journal of British Studies*, Vol. 11, No. 2 (May, 1972), pp. 63-83.
- MARSOT, Afaf Lıtfı Al-Sayyid, *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne*, Çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.
- MORGENTHAU, Hans, *Uluslararası Politika*, Çev: Baskın Oran ve Ünsal Oskay, 1. Cilt, Sevinç Matbaası, Ankara, 1970.
- MOUL, William B., “Balances of Power and European Great Power War, 1815-1939: A Suggestion and Some Evidence”, *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, Vol. 18, No. 3 (Sep., 1985), pp. 481-528.
- NALBANDIAN, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, London, 1963.
- NIOU, Emerson M.S., and Ordeshook, Peter C., “A Theory of the Balance of Power in International Systems”, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 30, No. 4 (Dec., 1986), pp. 685-715.

- NOVİÇEV, A.D., “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Dış Politikadaki Boyutları”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed), Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul, 2012.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri I (1845-1890)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2004.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri II (1891-1893)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2004.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri IV (1896-1922)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2005.
- Osmanlı idaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2000.
- PALMER, Alan, *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu [Bir Çöküşün Tarihi]*, Çev: Belkıs Çorakçı Dışbudak, T.İşbankası Yay., İstanbul, 2003.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- PENSON, Lillian M., “The Principles and Methods of Lord Salisbury’s Foreign Policy”, *Cambridge Historical Journal*, Vol. 5, No. 1 (1935), pp. 87-106.
- POOLE, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- RIASANOVSKY, Nicholas V., Steinberg Mark D., *Rusya Tarihi*, Çev: Figen Dereli, İnkilap Yayınları, İstanbul, 2011.
- SARINAY, Yusuf, “Rusya’nın Türkiye Siyaseti’nde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt I, Sayı 2, Yaz 2008.
- SHAW, Stanford J., Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2000.
- SHEEHAN, Michael J., *The Balance of Power: History and Theory*, Routledge, New York, 2000.

SÖNMEZOĞLU, Faruk (der), *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, DER Yayınları, İstanbul, 2000.

ŞAHİN, İsmail, “Ermeni Olayları Sırasında Kıbrıs Adası’nın Rolü (1878-1900)”, *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Cilt 8, Sayı 31, 2012.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

ZINNES, Dina A., “An Analytical Study of the Balance of Power Theories”, *Journal of Peace Research*, Vol. 4, No. 3 (1967), pp. 270-288.

ERZURUM, BİTLİS VE MAMÛRETÜLAZİZ VİLÂYETLERİNDEKİ ERMENİ İSYANLARI (1890-1905)

(ARMENIAN REVOLTS IN ERZURUM, BİTLİS AND
MAMÛRETÜLAZİZ VILAYETS (1890-1905))

Mevlüt YÜKSEL

Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma
Merkezi Öğretim Üyesi
Erzurum

Öz: 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşmasıyla uluslararası bir boyut kazan Ermeni Meselesi, Osmanlı Hükümeti'nin I. Dünya Savaşı'nda uyguladığı Sevk ve İskân Kanunu ile günümüze kadar gelen süreçte tam bir sorun boyutu kazanmıştır. Bundan sonra I. Dünya Savaşı'nda yaşanan olaylar, Türk-Ermeni ilişkileri tarihi açısından önemli bir dönüm noktası kabul edilerek "Sevk ve İskân Kanunu" ya da diğer bir adıyla "1915 Olayları", tartışmaların ana hareket noktası haline gelmiştir. Oysa Anadolu'da Ermeni olaylarının en yoğun yaşandığı 1890-1909 yılları arasındaki dönemdir. Ermeni komiteleri tarafından büyük-küçük isyanlar şeklinde meydana gelen bu dönem Ermeni olayları, Sevk ve İskân uygulamalarına giden süreçte büyük bir öneme sahip olmakla birlikte "1915 Olayları"nın en önemli sebebi oldukları unutulmamalıdır. Bu çalışmada Vilâyât-ı Şarkıyye olarak da adlandırılan Doğu Anadolu bölgesinin büyük bir bölümünü teşkil eden Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz (Elâzığ) vilâyetlerinde 1890-1905 yılları arasında meydana gelen Ermeni olayları ve sonuçları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, isyan, komite, terör

Abstract: The Armenian Issue, which became internationalised with the signing of the Berlin Agreement following the 1877-1878 Ottoman-Russian War, has become an important problem till now especially after the Transfer and Settling Law began to be employed by the Ottoman Government during the World War I. The events that happened during the World War I have been considered a significant turning point in terms of the history of Turkish-Armenian relations, and The Transfer and Settling Law, or the Events of 1915, has been the main point of debates around this issue. However, the period when the Armenian-based events mostly took place was the period between 1890 and 1909. Although the events of this period, which took the form of small and big revolts by the Armenian committees, have significance in the process that resulted in the employment of The Transfer and Settling Law, it must be remembered that

they were the main reasons for the Events of 1915. This study is intended to examine the Armenian events that happened between 1890 and 1905 in the three of the so-called Eastern Cities, Erzurum, Bitlis and Mauretülaziz, which constituted the great part of the Eastern Anatolian Region, and their consequences.

Keywords: *Armenian, revolt, committee, terror.*

Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayestefanos Antlaşması (3 Mart 1878) ile bunun yerine yeniden imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) sonucunda Ermeni sorunu uluslararası bir boyut kazanmış, başta Rusya olmak üzere yayılcı politikalar izleyen Avrupa devletlerin, Osmanlı Hükümeti üzerindeki en önemli siyasi baskı unsuru olmuştur. Bu süreçte Rusya ile birlikte Fransa, İngiltere ve Almaya gibi devletlerin desteğini alan Ermeni milliyetçileri, Vilâyât-ı Şarkıyye olarak adlandırılan Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Mamûretülaziz (Elazığ) ve Diyarbakir vilâyetlerini kapsayan geniş bir coğrafyada bağımsız bir Ermenistan kurmak amacıyla harekete geçmişlerdir. Milliyetçiliğin gelişimi ile paralel olarak fikrî alt yapısını tamamlayan Ermeni ihtilal hareketleri, kısa bir süre sonra aksiyon safhasına geçmiş ve bunun gereği olarak da Ermeni milliyetçileri, komiteler şeklinde örgütlenmeye başlamışlardır.

Bağımsız bir Ermenistan emeli doğrultusunda kan dökmek ve kanlı isyanlar gerçekleştirmek gibi bir ideolojiye sahip olan ihtilâlciler Ermeni komitelerinin ilki *Armenakan Komitesi*'dir.¹ Komite, 1885 yılı sonbaharında Ermeni devrimci liderlerinden Mgrdiç Avedisyan tarafından Ermeni gençlerinden oluşan 9 kişi ile birlikte Van'da kurulmuştur.² Gerçekleştirdiği Birinci Van isyanı sonrasında teşkilat yapısı zayıflamış olan Armenakan Komitesi, 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'in getirmiş olduğu Anayasal düzen ile birlikte değişime uğrayarak *Ramgavar* (Demokrat), 1921 yılından sonra ise *Ramgavar Azadagan* (Liberal Demokrat) isimleri altında daha politik bir tarzda faaliyetlerini sürdürmüştür.³

İkinci büyük komite ise, 1887 yılında Rus uyruklu ve Sosyal Demokrat bir kişiliğe sahip olan Avetis Nazarbekian adlı ihtilâlciler tarafından

1 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 129.

2 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Los Angeles California Universty Press, USA 1963, s. 96.

3 Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, (Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek), Peri Yayınları, İstanbul 2003, s. 50.

İsviçre'nin Cenevre (Geneve) şehrinde kurulan *Hınçak*⁴ *Komitesi*'dir.⁵ İlk kurulduğunda resmi bir adı olmayan komite ancak 1890 yılında *Devrimci Hınçak Komitesi* (Hunchakian Revolutionary Party) adını almıştır.⁶ Anarşik bir yapıya sahip olan Hınçak Komitesi, bilhassa Doğu Anadolu Ermenilerinin kullanması için bölgeye silah sevkiyatı yapmış ve bölgede çeşitli katliamlar organize etmiştir. Doğu Anadolu'da gerçekleştirdiği en büyük isyan ise I. Sasun isyanıdır.⁷

En son kurulan Ermeni komitesi ise *Taşnak Komitesi*'dir. Bu komite, Hınçakların da katılımı ile 1890'da Chiristopher Mikaelian tarafından *Ermeni Devrim Federasyonu* adı altında Ağustos Tiflis'te kurulmuştur.⁸ Faaliyetleri açısından Ermenilerin mukadderatında büyük öneme sahip olan Taşnak Komitesi, bu önemini günümüze kadar devam ettirmeyi başaran en uzun ömürlü Ermeni örgütüdür.⁹

Ermeni komiteleri Doğu Anadolu'daki en büyük isyanlarını Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz (Elazığ) vilâyetlerinde gerçekleştirmişlerdir.

Ermeni halkının menfaatlerinden ziyade kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden Ermeni komiteleri, I. Dünya Savaşı öncesinde Sivas, Erzurum, Mamûretülaziz (Elazığ), Van, Bitlis ve Diyarbakir vilâyetlerini kapsayan Vilâyât-ı Şarkıyye (Doğu Anadolu) bölgesindeki birçok yerde çok sayıda Türk ve Müslüman'ın katledilmesiyle sonuçlanan kanlı eylemler gerçekleştirmiştir. Gerçekleştirilen bu kanlı eylemler ise I. Dünya Savaşı esnasında Ermenilere yönelik uygulanan ve son zamanlarda "*1915 Olayları*" adıyla da tanımlanan Sevk ve İskân uygulamalarının yürürlüğe konulmasının belki de en önemli sebebi olmuştur. 1890'lı yıllardan başlayarak aralıksız devam etmek suretiyle I. Dünya Savaşı'na dek süren bu isyanlar, Osmanlı Devleti ve Müslüman halkın sabır sınırlarını zorlamış, savaşın başlamasından sonra meydana gelen Ermeni olayları ise Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkarılmasına sebep olmuştur.

Ermeni komiteleri Doğu Anadolu'daki en büyük isyanlarını Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz (Elazığ) vilâyetlerinde gerçekleştirmişlerdir. 1890-1905

4 Ermenice çan/çan sesi anlamına gelen bu ismin seçilmesindeki asıl gayenin çan yoluyla dünyadaki bütün Ermeni halkının uyandırılması için çağrıda bulunmak olduğu kaydedilmiştir. Hagop Turabian, "The Armenian Social-Democratic Hentchakist Party", *Ararat*, No. 34 (April 1916), <http://www.hunchak.org.au/> /30.11.2011.

5 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 104-105.

6 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 115, Hagop Turabian, "The Armenian Social-Democratic Hentchakist Party", *Ararat*, No. 34 (April 1916), <http://www.hunchak.org.au/> /30.11.2011, s. 1.

7 Özlem Karasandık, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasal Faaliyetleri (1887-1908)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (YYT), Mersin 2005, s. 67-80.

8 A. Sevan, "The Founding of the Armenian Revolutionary Federation", *The Armenian Review*, Vol. XXXIV, No. 2-134 (June 1981), s. 129, 130-131.

9 Erdal İler, "Taşnak Partisi'nin Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1892-1914)", *21. Yüzyıla Giderken Tarihe Dostça Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu* (Yay. Haz. Berna Türkdogan), s. 85.

yılları arasında meydana gelen ve çok sayıda masum Müslüman-Türk'ün hayatını kaybettiği bu isyanlar ve bilançolarına ait bilgiler aşağıda detaylı olarak incelenmiştir.

1. ERZURUM VİLÂYETİ VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİ OLAYLARI

1. 1. Erzurum İsyanı (1890)

Ermeni çevrelerce günümüzde dahi Batı/Büyük Ermenistan hayalinin başkenti olarak kabul edilen Erzurum'daki ilk karışıklıklar, 1882 yılında burada gizlice kurulan “*Agricultural Society*” adlı komite tarafından gerçekleştirilmiştir. 6 Nisan 1883 yılında bu komite tarafından organize olan ihtilâlcî Erzurum Ermenileri, büyük bir isyan başlatmak üzere harekete geçmişler fakat alınan idâri ve askeri tedbirler sonucunda olaylar büyümekten bastırılmıştır.¹⁰

Başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimin ardından Ermeniler 1890 yılında yeniden harekete geçerek planladıkları isyanlar için Rusya'dan getirdikleri cephaneyi Erzurum'da toplamaya başlamışlardır.¹¹ Vilâyet yetkililerinin, Sanasaryan Ermeni Mektebi¹² ile diğer Ermeni okulları ve kiliselerde saklanan bu silahlardan 4. Ordu Kumandanlığı aracılığı ile haberdar olması üzerine 17 Haziran 1890'da Erzurum valisi Samih Bey tarafından durum Dersaadet'e bildirilmiş ve arama yapılması için gerekli izin alınmıştır.¹³ Bundan sonra mülkî ve askerî yetkililer derhal harekete geçerek bahsedilen yerlerde bir arama gerçekleştirmişlerdir.¹⁴ 19 Haziran 1890 tarihinde yapılan arama sonucunda kilise ve Sanasaryan Mektebi'nde silah imalatında kullanılan birkaç parça araç-gerecin haricinde herhangi bir mühimmat bulunamamıştır. Bu aramayı bahane eden Hınçak komitesi mensubu Ermeniler¹⁵ ertesi gün

10 Saroukhan, “ ‘The Agricultural Society’: The First Popular Movement in Western Armenia”, *The Armenian Review*, Vol. XXXV (Summer 1982), 2-138, s. 160. “Doğu Anadolu'daki Ermeni ayaklanmaları 1860'lar ve öncesinde başlamıştır. Fakat ihtilâlcî Ermeni örgütleri planlarını ancak 1890'da gerçekleştirmeye başlamışlardır.” Justin McCarthy, “Kim Başlatı?” *Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu*, Nergiz Yayınları, İstanbul 2000, s. 97.

11 *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (Haz. İhsan Sakarya), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984, s. 94.

12 Sanasaryan Ermeni Mektebi, 1881 yılında Mr. Madatiyan tarafından kurulmuştur. 80 kişilik bir kontenjana sahip olan okul 6 yüksek sınıftan oluşmaktaydı. 11 kişilik öğretmen kadrosu tarafından Coğrafya, cebir, fizik, kimya ve müzik gibi derslerin yanında Ermeni Milleti ve kilise tarihi gibi dersler okutuluyordu. Türkçe ve Ermenice ile birlikte eğitim dili genelde Almanca olan okulda yabancı diller arasında Fransızca da okutuluyordu. I. Dünya Savaşı esnasında askeri hastaneye dönüştürülen okul binası, daha sonra Yapı-Sanat Enstitüsü olarak kullanılmıştır. Hratch A. Tarbassian, *Erzurum (Garin): It's Armenian History and Traditions* (Translated By Nigol Schahgaldian), The Garin Compatriotic Union of United States, USA 1975, s. 102-107; Ayşe Zamacı, “Vilâyet-i Sitte'de Ermeni Okulları ve Faaliyetleri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1 (Haziran 2009), s. 70-71.

13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Arşivi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS)*, 236/11-1, 2.

14 Kilise'de yapılan aramalar, ruhani liderlerinin gözetimi altında yapıldığı gibi ayin törenine rastlamaması hususuna dikkat edilmiştir. Bu yüzden kilise içerisinde herhangi bir kavgaya veya karışıklığa meydana gelmemiştir. Zeynep Cumhur İskefiyeli, “Ermenilerin İlk Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı (1890)”, *ASAM Ermeni Araştırmaları*, Sayı 19, (Sonbahar 2005), s. 108.

15 *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İ'lân-ı Meşrûtiyyet'ten Evvel ve Sonra*, Matbaa-i Âmiri, İstanbul 1332, s. 28.

Kerekçiyan adlı şahsın liderliğinde dükkânlarını kapatarak kilise önünde toplanmışlar ve kendilerinin ihtilâlcı olmadıklarını beyanla padişahı protesto etmek suretiyle isyana başlamışlardır.¹⁶

Bu durum üzerine Erzurum valisi Samih Bey, Redif Fırkaları Kumandanı Ferik Paşa ve Vilâyet Meclisi İdâre Heyeti azalarını da yanına alarak Ermeni cemaati lideri ile bir görüşme yapmış, toplanan şahısların dağılması ve dükkânların açılarak yeniden asayişin sağlanması için ikna çalışmalarına başlamıştır. Yapılan nasihatler sonucunda dükkânların açtırılacağı taahhüt eden Ermeni asileri, dağılık halde çarşı içlerine doğru hareket etmişlerdir. Fakat Ermeniler burada verdikleri sözleri tutmak yerine dükkânını açmak isteyenleri engellemişler ve Müslüman ahalinin mallarını yağma etmeye başlamışlardır. Olayların büyümesinden endişe eden yetkililer, bilhassa kilise etrafını tutmak üzere jandarma taburundan üç müfrezelik bir kuvveti buraya gönderilmişlerdir. Ermenilerin yeniden kilise etrafında toplanmaya başladığı bir esnada askerlerin yaptığı sözlü uyarıya ateşle karşılık verilmesiyle çıkan çatışmada birisinin sonradan şehit olduğu beş asker yaralanmıştır.¹⁷ Ermeni asileri ile askerler arasındaki çatışma devam ederken Erzurum'da yaşayan Ermeniler okulların ve evlerin camlarından asker ve ahali üzerine taş ve kurşun atmaya başlamışlardır. Bunun üzerine büyümeye başlayan olaylar, Müslüman halktan bir kısmının da Ermenilerle mücadeleye girişmesi ile daha da şiddetlenmiştir.¹⁸ Olaylara dâhil olan İslâm ahalinin Ermenilerin birkaç katı olmasına rağmen Vali Bey ve Kumandan Paşalar tarafından yapılan nasihatler sayesinde daha büyük bir katliamın meydan gelmesi önlenmiştir.¹⁹

Yaklaşık iki saat devam eden olayların bilançosu ise her iki taraf açısından da oldukça ağır olmuştur. Dördüncü Ordu Kumandanlığı Müşiri Zeki Paşa tarafından Dersaadet'e gönderilen 24 Temmuz tarihli bir rapora göre, olaylar sırasında Müslümanlardan 4 kişi, Ermenilerden ise 10 kişi hayatını kaybetmiştir. Yaralı sayısı ise Müslümanlardan 45 iken, Ermenilerden ağır ve hafif olmak üzere toplam 74 kişiye ulaşmıştır. 4 Türk askerinin şehit olduğu olaylardaki yaralı asker sayısı ise 15 kişi olarak kaydedilmiştir. Ayrıca aynı raporda Müslüman ahalinin Ermeni çocuk ve kadınlarını muhafaza ve himaye etmek maksadıyla evlerinde sakladıkları da belirtilmiştir.²⁰ Tarihte ilk büyük

16 BOA, *Y. A. HUS*, 236/11-1. Edwin Munsell Bliss, Ermeniler tarafından başlatılan bu isyanı Osmanlı Hükümeti'nin tıpkı Bayburt ve Erzincan'da olduğu gibi Ermenileri yok etmek amacıyla girişeceği katliamlar için bir kıvılcım olarak değerlendirdiğini kaydetmiştir. Edwin Munsell Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, Hubbard Publishing Co., Philadelphia 1896, s. 416.

17 BOA, *Y. A. HUS*, 236/11-4.

18 İskefiyeli, "Ermenilerin İlk Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı", s. 111.

19 BOA, *Y. A. HUS*, 236/11-4.

20 BOA, Yıldız Perakende Askeri Maruzat (*Y. PRK. ASK*), 73/91-3,4. Müslüman halkın tüm bu alicenaplığına rağmen Ermeniler kendi başlattıkları isyan yüzünden çektikleri sıkıntılardan Osmanlı Hükümeti'ni sorumlu tutmuşlardır. Öyle ki Ermeni Patriği'nin bilhassa Avrupa'ya karşı asileri mazlum göstermek gayesiyle Erzurum'da yaşanan olayları gerçek dışı senaryolarla süsleyerek anlatan ve yaşanan tüm olaylardan Osmanlı'yı sorumlu tutan bir şikâyet dilekçesi dahi mevcuttur. BOA, Yıldız Esas Evrakı (*Y. EE*), 5/15.

Ermeni isyanı olarak kaydedilen bu olaydan sonra benzeri sıkıntıların yeniden yaşanmaması için Ermeni komiteleri tarafından ayrıca önem verilen Erzurum'da hükûmet tarafından bir takım askeri tedbirler alınmış ve askeri kuvvetin artırılması yoluna gidilmiştir.²¹

Ermenilerin gerçekleştirdikleri bu isyan sırasında yaşanan önemli hadiselerden bir diğeri ise yabancı konsoloslukların siyasi müdahalede bulunmaları hadisesidir. Konsolos müdahalelerinden ilki, dönemin Erzurum İngiliz Konsolosu Clifford Lloyd tarafından yapılmıştır. Lloyd, olayların devam ettiği bir sırada Vali Samih Bey'i ziyaret ederek yapılan aramalar ve sonrasındaki hadiseler hakkında bilgi aldıktan sonra bununla ilgili olarak Ermenilerin dükkân kapatma ve buna benzer faaliyetlerde bulunmasına sebep olacak davranışlardan kaçınılması gerektiği yönünde tavsiyelerde bulunmuştur. Ayrıca konsolos, 22 Haziran 1890'da durumu anlatan bir raporu da İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Fane'ye bildirmiştir.²² İngiliz konsolosunun bu girişiminden sonra Amerika, Rusya, Fransa ve İtalya sefirlerinden de benzer mahiyette tebliğler gönderilmiştir.²³

Ermeniler Erzurum isyanı ile istediklerini tam olarak elde edemeseler de asıl başta konsoloslar olmak üzere bölgedeki diğer yabancıların dikkatlerini çekmeyi²⁴ başarmışlar ve sonrasında yapacakları isyan için önemli bir tecrübe elde etmişlerdir.

1. 2. Erzurum Vakası (1895)

Ermeni komiteleri tarafından Erzurum'da düzenlenen diğer büyük isyan ise, 30 Ekim 1895 tarihinde meydana gelmiştir. Tarihte Erzurum vakası olarak bilinen bu olay, komite mensubu birkaç genç Ermeni tarafından önceden planlanmak suretiyle Avrupa'nın dikkatini çekmek amacıyla yapılmıştır. İsyandan bir gün önce şehir merkezindeki Ermeni esnafını gezerek ertesi gün gerçekleştirecekleri karışıklık için tüm dükkânların kapatılmasını isteyen asiler, 30 Ekim'de Hükûmet Konağı'nı basmak suretiyle olayları başlatmışlardır. Konak içerisinde başlayan karışıklık esnasında bir Ermeni komiteci tarafından atılan kurşun ile Jandarma Bölük Emni şehit edilmiştir. Silah sesinin duyulması ile olay yerine intikal eden güvenlik güçleri, derhal duruma müdahale ederek bina içerisindeki Ermenileri etkisiz hale getirmişlerdir.²⁵ Silah seslerinin arttığı esnada etraftaki binaların damlarına

21 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895)*, Cilt I, BOA Yayınları, Ankara 2008, s. 33-34 (Belge No. 4).

22 *British Documents on Ottoman Armenians, Vol. II (1880-1890)*, (Ed. By. Bilal N. Şimşir), TTK Yayınları, Ankara 1989, 692-693, 694-695; Salahi Ramsdam Sonyel, *The Ottoman Armenians Victim of Great Power Diplomacy*, K. Rustem & Brother Press, London 1987, s. 126-127.

23 İskefiyeli, "Ermenilerin ilk Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı", s. 114-15.

24 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 573.

önceden yerleştirilmiş olan silahlı çetecilerin bir kısmı Vilâyet Konağı'nın camlarından içeriye diğer bir kısmı ise Müslüman ahali üzerine ateş etmeye başlamışlardır.²⁶ Kısa zamanda şehirde başlayan heyecan ve korku üzerine kumandan Şakir Paşa ve Vali Rauf Bey'in talimatlarıyla harekete geçen askeri birlikler, her iki halk arasında cereyan etmeye başlayan isyanı iki-üç saat zarfında bastırmak suretiyle sükûneti sağlamışlardır.²⁷

Komite mensubu Ermeniler tarafından²⁸ gerçekleştirilen bu isyanın bilançosu da oldukça büyük olmuştur. Dördüncü Ordu Kumandanlığı'ndan 3 Kasım 1895 tarihinde gönderilen rapora göre, 2 asker şehit olmuş, 43 asker de yaralanmıştır. Aynı rapora göre Müslüman ahalden ölen ve yaralananların hakkında kesin bir bilgi edinilemediği belirtilirken,²⁹ Hüseyin Nâzım Paşa, Müslüman halktan 43 kişinin yaralandığını ve 20 kişinin öldüğünü kaydetmiştir.³⁰ Ayrıca silahlı mücadele sonucunda çok sayıda Ermeni'nin hayatını kaybettiği bu isyan kargaşası esnasında Tebrizkapı, Sarayönü ve Kuyumcular çarşılarındaki Müslümanlara ait birçok dükkân da Ermeniler tarafından yağma edilmiştir.³¹

1. 3. Erzincan'daki Ermeni Olayları

Vilâyete bağlı Erzincan sancağında meydana gelen olayların en kanlısı büyük pazar yeri baskını olarak bilinen hadisedir. Birçok yerde olduğu gibi Erzincan'da uzun bir süredir hazırlıklar yapan Ermeni çetecileri, 22 Ekim 1895 tarihinde harekete geçerek kasaba merkezindeki Buğday Meydanı'nda haftada bir gün kurulan pazar yerini kurşun yağmuruna tutmak suretiyle büyük çaplı bir isyan başlatmak istemişlerdir. Olay, Müslim-Gayrimüslim yaklaşık 10-15 bin kişinin alış-veriş ile meşgul olduğu esnada civardaki damlarda konuşlanan silahlı Ermenilerin ahalden birkaç kişiyi öldürülmesi ile başlamış, kısa zamanda büyük bir heyecan ve karışığa sebep olmuştur. Jandarma birliklerinin sükûneti sağlamak üzere derhal olay yerine intikal etmesine rağmen önceden hazırlanan Ermenilerin evlerin camlarından, dükkânlarından ateş açmaları ve sokak aralarında konuşlanan komitecilerin İslâm ahali üzerine hücum etmeleri sonucunda hadiseler daha da şiddetlenmiştir. İslâm mahallelerinden Ermeni mahallelerine topluca bir hücumun yapılmasını önlemek için gerekli tedbirleri alan askeri birlikler, olayları yatıştırılmasında

25 BOA, Yıldız Perakende Umumi (Y. PRK. UM), 33/24.

26 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, (Haz. Necati Aktaş vd.), BOA Yayınları, Ankara 1998, s. 170.

27 BOA, Y. PRK. UM, 33/24; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 170.

28 Hınçak ve Taşnak Ermeni komitelerinin Erzurum teşkilatları hakkında bkz. Tarbassian, *Erzurum (Garin): It's Armenian History and Traditions*, s. 185-186.

29 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, I, s. 209-210 (Belge No. 50).

30 Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 171.

31 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, I, s. 210 (Belge No. 50).

oldukça yetersiz kalmışlardır.³² Ancak takviye birliklerinin de olay yerine gelmesiyle birlikte dirayet gösterebilen birlikler, yaklaşık iki saatlik bir mücadele sonrasında sükûneti sağlayabilmiştir. Olayların yatıştırılmasının akabinde jandarma ve zaptiye birlikleri, mahalle aralarında küçük gruplar halinde toplanan Ermenilerin yeni bir hadise çıkarmaları ihtimaline karşılık gerekli tedbirleri de almayı ihmal etmemiştir.³³ Alınan tedbirler dâhilinde Dördüncü Ordu Kumandanlığı'nın isteği ile Divriği, Kelkit ve Kiğı kazalarından buraya redif kuvveti gönderilmiştir.³⁴ Erzincan halkı arasında büyük bir korku yaratan bu isyan girişiminde İslam ahaliden 11 kişi ölmüş, 157 kişi yaralanmıştır.³⁵ Ermeni tarafından ise ölü sayısı 111, yaralı sayısı 157 kişi olarak kaydedilmiştir.³⁶

1. 4. Tercan Olayları

Mamahatun adıyla da bilinen Erzincan'ın Tercan kazasındaki Ermeni olayları 1895 sonbaharında buraya bağlı Mans köyünde başlamıştır. Köy halkının ürünlerini naklettiği esnada Ermeni çeteciler tarafından yollarının kesilmesi ve 4 kişinin dövülerek ağır bir şekilde yaralanması suretiyle başlayan olaylar kısa sürede büyümeye başlamıştır. Yaptıklarıyla yetinmeyen Ermenilerden 20 kişilik bir çetenin Tivnik köyünden Hadikli Kürt aşiret reislerinden birini tehlikeli bir biçimde yaralaması bardağı taşıran son damla olmuştur. Bunun üzerine dehşet ve heyecana kapılan yerli Müslüman ahalinin Ermeni çetecilerine karşılık vermeye başlamasıyla şiddetlenen olaylar kısa sürede Tercan'ın tamamına yayılmıştır. Duruma derhal müdahale eden güvenlik kuvvetleri tarafından bastırılan olaylarda Müslüman ahaliden 25 kişi ölmüş, 5 kişi ise yaralanmıştır. Ermenilerden ise 124 kişi ölmüş, 42 kişi de yaralanmıştır.³⁷

Tercan olaylarından başka Ermeni çetelerinin Erzincan'a bağlı Refahiye, Kemah,³⁸ Kuruçay ve Tercan'a bağlı yerlerde çıkardıkları karışıklık ve isyanda ise onlarca Müslüman öldürülmüş ve yüzlercesi ise yaralanmıştır.³⁹

32 BOA, Y. PRK. ASK, 108/41.

33 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, I, s. 165 (Belge No. 31)

34 BOA, Y. PRK. ASK, 108/41.

35 Yaralılarından 19 olaydan kişi bir gün sonra hayatını kaybetmiştir. BOA, Y. PRK. UM, 32/122-1

36 BOA, Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM), 9/2-7; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 171.

37 Yunus Özger, *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, IQ Yayınları, İstanbul 2007, s. 33.

38 Bliss, 1890-1896 yıllarındaki Ermeni isyanlarını Ermeni halkına yönelik bir katliam şeklinde değerlendirdiği kitabında, aynı tarihlerde Kemah'ta 5 Ermeni köyünün Osmanlı Hükümeti tarafından gönderilen 1.000 kişilik bir askeri kuvvet tarafından yakılıp yıkıldığını, erkeklere işkence yapıldığını, evlerin yağmalandığını, kadın ve çocukların evlerinden çıkarılmak suretiyle bir mezalime tabi tutulduklarını kaydetmiştir. Bkz. Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, s. 398.

39 BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-7, 8; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 171.

1. 5. Hınıs İsyanı

Vilayete bağlı Hınıs sancağında meydana gelen ve tarihte Hınıs Vakası olarak da bilinen bu olay komite mensubu Ermenilerin burada yaşayan yerli halk nezdinde giriştikleri silahlı tahrikler sonucunda Müslüman Kürt ahali ile Ermeniler arasında yaşanan bir hadisedir. Ermeni çetecilerinin 16 Aralık 1895 tarihinde Hınıs halkı tarafından oldukça sevilen Şeyh Haydar Efendi ile yine eşraftan Yusuf Ağa'yı katletmeleriyle başlayan olaylar hükümet yetkililerinin ahaliden ileri gelenleri ve aşiret reislerine nasihatle bulunmasına rağmen 32. Hamidiye Alayı Kumandanı Halil Ağa'nın kız kardeşinin kaçırılmasıyla tam bir çatışmaya dönüşmüştür. 8-9 köye Ermenilerin hücumu ile devam eden olaylarda, çetecilerden 32 kişi etkisiz hale getirilmiş, Müslümanlarından ise 6 kişi Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Bununla birlikte daha önce Ermeniler oldukça huzurlu bir şekilde yaşayan Hınıs halkı'nı, başta tarım ürünleri olmak üzere işyeri ve evlerine yönelik saldırılar sonucunda maddi açıdan da büyük zarara uğramışlardır.⁴⁰

İsyanı bastırmak ve İslâm ahalinin güvenliğini sağlamak için Erzurum'dan hareket eden Şakir Paşa'nın bölgeye ulaşmasından evvel yatışmaya başlayan çatışmalar, alınan askeri tedbirlerle tamamen sone ermiş ve güvenlik sağlanmıştır.

İsyanı bastırmak ve İslâm ahalinin güvenliğini sağlamak için Erzurum'dan hareket eden Şakir Paşa'nın bölgeye ulaşmasından evvel yatışmaya başlayan çatışmalar, alınan askeri tedbirlerle tamamen sone ermiş ve güvenlik sağlanmıştır. Hatta Hınıs kaymakamı ve tarafından görevlendirilen memurlar, isyan bölgesindeki köy ve evleri tek tek dolaşarak ahalinin uğradığı zararı tazmin etmişlerdir.⁴¹ Hükümet yetkilileri, ayrıca bölgede yeniden benzeri karışıklıkların yaşanmasını önlemek amacıyla takviye birlikleri arttırmak suretiyle gerekli askeri tedbirleri de almıştır.

1. 6. Bayburt Olayları

Erzurum'a bağlı Bayburt sancağındaki Ermeni isyanları, bölgede meydana gelen diğer olayların bir devamı niteliğinde olup önceden yapılan hazırlıkların sonucunda gerçekleştirilmiştir. II. Abdülhamid tarafından Anadolu ıslahatı müfettişliği ile görevlendirilen ve vazifesinden dolayı Erzurum'da bulunan Şakir Paşa'nın, Sadaret'e gönderdiği 27 Ekim 1895 tarihli raporda; “*Bayburt Ermenilerinin dışarıdan gelen komitecilerle birlikte büyük bir hazırlık*

40 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1895-1896)*, Cilt II, BOA Yayınları, Ankara 2008, s. 79 (Belge No. 25).

41 BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-7, 8; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 172.

içerisinde olduklarını ve bunun için gerekli askeri tedbirlerin alınması gerektiği” yönündeki ifadeleri bu durumun açık delili niteliğindedir.⁴²

Ermeni ihtilâl cemiyetleri, Bayburt'taki ilk terör eylemlerini Ekim 1895 yılında Hadrak köyü⁴³ civarında yol kesip, posta soygunu yapmak suretiyle gerçekleştirmişlerdir. Bu olaydan sonra hemen her yerde harekete geçen Ermenilerin, dükkânlarını kapatıp, kilise ve hanelerinde toplantılar düzenlemeye başlamaları ahali arasında büyük bir korku ve heyecanın oluşmasına sebep olmuştur. Mahalli yetkililer tarafından kendilerine yapılan nasihatlerden sonra dükkânlarını açmaya başlayan asiler, 30 Ekim 1895'de Erzurum'da yaşanan olayların hemen ertesi günü yeniden dükkânlarını kapatmışlar ve evlerinin pencerelerinden sokaklara silah boşaltmaya başlamışlardır. Merkezdeki Ermeniler ile birlikte taşrada da harekete geçen silahlı komiteciler, İslâm ahaliye yönelik silahlı saldırılar düzenlemişlerdir. Kısa zamanda tüm Bayburt'u etkisi altına alan olaylar karşılıklı çatışmalar şeklinde 6-7 saat, köylerde ise birkaç gün kadar devam etmiştir.⁴⁴ Haçator isimli komitecinin elebaşılığını yürüttüğü Bayburt isyanı, gerek güvenlikten sorumlu olan nizamiye taburunun yetersizliği ve gerekse kasabanın büyüklüğü, dağınıklığı ve köy yollarının elverişli olmaması dolayısıyla kısa sürede bastırılmamıştır. İlk belirlemelere göre müsademeler esnasında İslâm ahaliiden 17 kişi öldürülmüş, 22 kişi yaralanmıştır. Kendileri tarafından başlatılan isyanlarda Ermenilerden ise, 544 kişi ölmüş, 72 kişi yaralanmıştır.⁴⁵

Olaylar esnasında Ermeni çetecilerinin, Lüsunk, Everek, Lipana, Çıtanos, Pigeysi ve Harorti adlı köylere düzenledikleri baskınlarda çok sayıda kişiyi katlettikleri gibi İslâm ahalinin elindeki sürülerini de gasp etmişlerdir.⁴⁶

2. BİTLİS VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİ OLAYLARI

2. 1. Bitlis Vakası

Kuruluşlarından itibaren Anadolu'nun her tarafında isyan ve karışıklıklar çıkarmak üzere hazırlıklar yapan Ermeni komiteleri, en kanlı isyanlarını Bitlis vilâyeti dâhilinde gerçekleştirmişlerdir. Komite mensubu Ermenilerin buraya bağlı Muş ve Sason-Talori gibi bölgeler ile birlikte vilâyet merkezinde meydana getirdikleri çok sayıda kanlı eylemlerin en büyüğü Cuma namazı

42 Özger, *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, 36.

43 Günümüzde merkeze bağlı Balkaynak adıyla bilinen Hadrak, Bayburt'un yaklaşık 10 km kuzey batısında, Bayburt-Gümüşhane yolu üzerinde bulunmaktadır.

44 BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-4.

45 BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-5.

46 Özger, *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, s. 40-43, 63-68.

baskını adıyla kayıtlara geçen hadisedir. Bitlis valisi Ömer Bey'in Dersaadet'e gönderdiği telgraftan anlaşıldığı üzere olay, 25 Ekim 1895 tarihinde Müslüman halkın Cuma namazı kıldığı esnada Ermeni komitecilerin aniden camilere hücum etmeleriyle başlamıştır.⁴⁷ Bunun üzerine kendilerini korumak amacıyla harekete geçen İslâm ahalinin, Ermeni çetecilerinin ellerinden alabildikleri silahlarla kendilerini müdafaa etmeye başlamaları olayların daha da büyümesine ve sokaklara taşmak suretiyle karşılıklı bir çatışmaya dönüşmesine sebep olmuştur. Daha fazla kan dökülmesini engellemek ve asayiş yeniden temin etmek amacıyla Bitlis'te bulunan ve yalnızca bir taburdan oluşan askeri birlikler ile zaptiye kuvvetleri derhal duruma müdahale etmişlerdir. Fakat gerek İslâm ahalide meydana gelen izdiham hali ve gerekse yalnızca bir taburdan oluşan askeri kuvvetin yetersiz oluşu isyanın kontrol altına alınmasını güçleştirmiştir. Tüm bu zorluklara rağmen askeri birlikler, cansiperane bir şekilde mücadele etmiş, Müslümanlar ve galeyana gelen aşiretler ile Ermeniler arasında daha şiddetli bir çatışmanın yaşanmasını ve olayların tüm Bitlis vilâyetine yayılmasını önlemek suretiyle isyanı bastırmayı başarmıştır.⁴⁸

Vilâyet merkezinde büyük bir dehşet ve korkunun yaşanmasına sebep olan ve güçlükle yatıştırılan olaylar esnasında ilk belirlemelere göre birisi kadın olmak üzere Müslümanlardan toplam 38 kişi öldürülmüş, 137 kişi yaralanmıştır. Ermenilerden ise 139 kişinin öldüğü ve 40 kişinin yaralandığı kaydedilmiştir. Bitlis Ermeni Murahhasa Vekili Agop Efendi'nin İslâmlar tarafından başlatıldığını iddia ettiği hadiselerde⁴⁹ bir kısmı zamanında müdahale ile kurtarılmasına rağmen Müslümanlara ait çok sayıda ev çete mensupları tarafından yakılmış, birçok dükkân da yağma edilmiştir.⁵⁰

2. 2. Birinci Sason İsyancı (Talori Olayları)

Tarihi belgelerde Talori⁵¹ olayları adıyla da bilinen 1894 yılındaki Birinci Sason İsyancı, Osmanlı Hükümeti'ne karşı gerçekleştirilen ve uluslararası

47 BOA, Y. PRK. UM, 33/13. Cuma hutbesinin devam ettiği esnada Bitlis'te bulunan Protestan Mektebi'nden çalışan ilk çan sesi ile harekete geçmişler ve bir kısım Ermeniler saklanmışlardır. Çanın ikinci defa çalması ile hemen bütün Ermeniler derhal dükkânlarını kapatmışlar ve yollar üzerine Müslümanları yağmaya teşvik etmek için birkaç parça eşya atmışlardır. Aynı anda bir kısım Ermeniler ise bazı dükkânları ateşe vererek bir yangın telaşı oluşturmaya çalışmışlardır. Bu esnada evlerinde sakladıkları silahları alarak sokaklara çıkan çete mensubu Ermeniler, her tarafa hücum anlamına gelecek olan mektep çanının üçüncü kez çalmasını beklemişlerdir. Çan üçüncü kez çalmadan evlerinin camlarından durumun vahametini anlayan Müslüman birkaç kadının camiye çocuklarını göndermek suretiyle erkekleri durumdan haberdar etmiştir. Hutbenin bitmesini beklemeden camiden dışarıya çıkmaya başlayan ahalî Ermenilerin kurşunlarına hedef olmuş ve olaylar bu şekilde başlamıştır. BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-13; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 174-175.

48 BOA, Sadaret Mektubü Mühimme (A. MKT. MHM), 619/7-1.

49 BOA, Hariciye Siyasi Kısım (HR. SYS), 2805/1-2.

50 BOA, A. MKT. MHM, 619/7-3.

51 Muş Sancağı'nın Sason kazasına bağlı bir köy olup günümüzde Batman ili sınırları dâhilindedir.

müdahaleye kadar varan sonuçlara haiz ilk büyük Ermeni olayıdır. Esasında Ermeni komitelerinin Talori/Sason'daki ilk isyan girişimleri, 1891 yılı sonlarında Mihran Damadyan⁵² tarafından gerçekleştirilmiş fakat hükümet tarafından zamanında alınan tedbirler sonucunda başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁵³

Sason isyanının merkezi Talori'deki ilk hareketlilik çok sayıda Ermeni çetecinin burada toplandığı ve bundan dolayı telaşa kapılan Müslümanların güvenliğini sağlamak amacıyla Erzurum'daki 25. Alay bünyesindeki 1. Taburun Muş'a sevk edilmesi suretiyle askeri tedbirlerin alındığı 1894 yılı Ağustos ayında başladığı görülmektedir.⁵⁴

Sason'da 1891-1892 yıllarında Ermenilerin başlattığı isyanların kısa sürede bastırılıp Mihran Damadyan'ın tutuklanmasından sonra bölgede onun yerini Murad adıyla da bilinen Hamparsum Boyacıyan almıştır. Aslen Adanalı olan Hamparsum Boyacıyan, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane'de eğitim görmüş ve Kumkapı olaylarını icra eden ekip içerisinde yer almış azınlık bir Ermeni komitecisidir. İstanbul'daki zararlı faaliyetlerinden dolayı hakkında tutuklama emri çıkması üzerine Cenova'ya firar eden Murad, bir süre burada kaldıktan sonra tekrar geri dönmüştür. Bir müddet Diyarbakır'da kaldıktan sonra Talori'ye gelerek bir Avrupalı edasıyla on yedi köyden oluşan Ermeni halkını ihtilâl ve isyan etmeleri yönünde iğfal etmeye başlamıştır. Talori Ermenilerine, isyan ettikleri takdirde Avrupa ülkelerinin kendilerine her türlü

52 Hınçak Komitesinin ileri gelenlerinden birisi olan Mihran Damadyan, 1863 yılında İstanbul'da doğmuştur. İlk tahsilini İstanbul'daki Ermeni mekteplerinde tamamlayan Damadyan, Ermeni milli uyanışının zirvede olduğu bir dönemde eğitimini tamamlamak üzere Venedik'teki bir Ermeni okulunda eğitimine devam etmiştir. Mihran Damadyan yüksek tahsilini burada tamamladıktan sonra Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İstanbul'a geri dönerek 1883 yılına kadar öğretmenlik yaptı. 1884 yılında Muş'taki Nersesian Mektebi'nde göreve başlayan Damadyan, burada kaldığı süre içerisinde başta Van olmak üzere bölgedeki diğer Ermeni komiteleri ile ilişkiler içerisinde bulunmuş ve 1885 yılında Muş Armenakan Komitesi'ni kurmuştur. 1890 yılında meydana gelen Kumkapı olaylarının tertipleyicileri arasında bulunan Mihran Damadyan, olayların yatışmasının hemen akabinde Yunanistan'a kaçmış ve burada da Osmanlı Hükümeti aleyhine çalışmalar yapmıştır. 1891 yılında yeniden Muş'a dönen Damadyan Sason bölgesine giderek etrafına topladığı çeteci Ermenilerle bir isyan tertiplemiş fakat alınan tedbirler sonrasında başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bölgedeki faaliyetlerini 1892 yılı boyunca devam ettiren ünlü komiteci 1893'te Osmanlı askerleri tarafından yakalanmıştır. Mihran Damadyan, *Bir Ermeni Komitesinin İtirafı* (Yay. Haz. Haluk Selvi), Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 17-50. Ayrıca Mihran Damadyan'ın hayatı ve faaliyetleri için bkz. BOA, Yıldız Perakende Mabeyn Başkanlığı (Y. PRK. BŞK), 35/29.

53 BOA, A. MKT. MHM, 750/14-1; Damadyan, *Bir Ermeni Komitesinin İtirafı*, s. 50.

54 BOA, YEE, 97/12. Dağlık bir bölge olan Talori bölgesinde meydana gelen ilk büyük isyandan yaklaşık 10-15 yıl öncesine kadar çok az sayıda Ermeni yaşamaktaydı. Talori Vadisi adıyla bilinen büyük vadi ve etrafındaki araziler Diyarbakır'e bağlı Silvan kazasında yaşayan Bekiranlı aşiretinin yaylak olarak kullandığı bir bölge idi. Fakat civar beldelede yaşayan az sayıda Ermeniler bu bölgenin tasarrufunu kendi ellerine almak istemektedirler. Bu amaçlarına kendi başlarına ulaşamayacaklarını anlayan Ermeniler, önce bölgede etkili nüfuz sahibi olan Hayan ve Sason aşiretleri ile ittifak yapmış ve onların himayesine girmişler sonrasında ise Muş ve çevresindeki Ermeni kiliselerinin rahipleri aracılığı ile Bekiranlı Aşiretini hükümete şikayet etmişlerdir. Söz konusu şikâyetler doğrultusunda herhangi bir araştırma yapmadan harekete geçen Bitlis valiliği, Bekiranlı aşiretinin Talori'ye gelmelerini yasaklamıştır. Aradıkları fırsatı bu şekilde bulan Ermeniler, Muş ovası ve civar bölgelerden getirdikleri Ermeni gruplarını buraya yerleştirmeye başlamışlardır. Kısa zamanda nüfusları artan Ermeniler burada on yedi ayrı köy kurmuşlar ve Kürtlerin burayı tamamen terke etmesiyle Talori'yi kendilerine bir üs haline getirmişlerdir. Nurettin Gülmez, "Tahkik Hey'eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı" *Belleten*, Cilt LXX, Sayı 258 (Ağustos 2006), s. 697.

yardımda bulunacağını vaat eden Boyacıyan, kısa zamanda Şenik, Simal, Geligüzan, Heting, Akçasir ve civardaki köylerde yaşayan çok sayıdaki Ermeni'yi silahlandırmayı başarmıştır. 1893 yılı Haziran ayında köylere baskınlar düzenlemeye başlayan Murad komutasındaki Ermeniler, bölgede yaşayan Bekiranlı ve Badikan aşiretlerine mensup çok sayıdaki Müslüman'ı katletmişlerdir. Birkaç gün boyunca devam eden çatışmalar, bölgeye ulaşan askeri birliklerin müdahalesi ile son bulmuş ve çetecilerin büyük bir kısmı dağıtılmıştır.⁵⁵

Boyacıyan liderliğindeki Ermeni çeteleri, bu başarısızlıklarından sonra Ağustos 1894'te yeniden harekete geçerek kendi köylerini boşaltmak, eşyalarıyla birlikte kadın ve çocuklarını güvenilir yerlere yerleştirmek suretiyle girişecekleri isyan için hazırlıklarını tamamlamışlardır. Muş ovası, Kulp ve Silvan'dan gelen silahlı eşkıya ile birleşen Ermeni komitecileri, Talori vadisine hâkim bir konumda bulunan Anduk dağında toplanmışlardır.⁵⁶ 3000 kişi olduğu tahmin edilen ve tek amaçları bölgedeki İslâm ahaliyi katletmek olan Ermeni çetelerinin diğer hedefi ise Muş Redif deposundaki silah ve teçhizatı elde etmektir. Bu amaçlar doğrultusunda Ermeni çeteleri, bölge ahalisini teşkil eden Dilikan, Bekiran ve Dadikan aşiretleri üzerine saldırarak köylerde yaşayan yaklaşık 200 Müslüman'ı⁵⁷ katletmişlerdir. Asileri yaptıkları bu katliamlardan men etmek için askeri birlikler vakit kaybetmeden bölgeye intikal etmiş ve 26 Ağustos 1894'te Ermenilerin bir kısmı dağıtılmış, bir kısmını da tutuklamışlardır. Yapılan harekât sonrasında civar bölgede konuşlanmış olanların dağılmasından sonra Geligüzan, Ağpi ve Heting karyelerinde yapılan tüm müsademeler sonucunda 600 kişi oldukları tahmin edilen Ermenilerin yaklaşık yarısı etkisiz hale getirilmiştir. Askerden ise 1 yüzbaşı ile 4 asker şehit olmuş, 10 asker de ağır şekilde yaralanmıştır.⁵⁸ Eylül ayının ilk günlerine kadar yer yer devam eden çatışmalar 5 Eylül 1894 tarihinde Hamparsum Boyacıyan'ın da yakalanmasıyla tamamen sona ermiş ve alınan askeri tedbirler sayesinde asayiş büyük ölçüde temin edilmiştir.⁵⁹

İsyan esnasında Sason ve Muş bölgesinde öldürülen Ermenilerin sayısı daha sonra Osmanlı Hükümeti tarafından yapılan tahkikatlar neticesinde 277 olarak kaydedilmiştir.⁶⁰ Fakat Ermeniler tarafından bu rakam asla kabul edilmemiştir. Bilhassa isyanın askeri bir müdahale ile bastırılmasından hareketle kadın ve

55 BOA, A. MKT. MHM, 750/14-1.

56 BOA, A. MKT. MHM, 750/14-1

57 Cengiz Çokalolu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (YDT), Erzurum 1999, s. 170. Bu olaylar esnasında katledilen Müslüman sayısı yaklaşık 1000 kişidir. Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, s. 51.

58 BOA, A. MKT. MHM, 750/14-2.

59 BOA, Y.EE, 96/1.

60 Mayewski, *Van, Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği*, (Çev. Mehmed Sadık), Matbaa-i Askeriyye, İstanbul, 1330, s. 217.

çocuklar da dâhil olmak üzere II. Abdülhamid tarafından kendilerine karşı yapılan büyük bir katliam olduğunu⁶¹ öldürülenlerin sayısının 600 ila 800 arasında olduğunu ileri sürüldükleri gibi⁶² bir kısım yerlerde 900 ila 3000 arasında olduğunu dahi iddia etmişlerdir.⁶³ Hatta bazı Avrupa ülkelerinde hazırlanan yayınlarda bu rakamların 10-20 binlere kadar yükseldiği de görülmektedir.⁶⁴

Başta İngiltere olmak üzere Rusya ve Fransa gibi devletler bu olaylar sayesinde Ermeniler üzerinden Osmanlı Hükümeti'ne baskı yaparak kendi temsilcilerinin de katılmasını istedikleri bir tahkikat komisyonunun oluşturulmasını istemişlerdir.

Sason/Talori isyanıyla Ermeniler bir bakıma istediklerini elde etmişler ve Avrupa devletlerinin dikkatini çekmeyi başarmışlardır. Başta İngiltere olmak üzere Rusya ve Fransa gibi devletler bu olaylar sayesinde Ermeniler üzerinden Osmanlı Hükümeti'ne baskı yaparak kendi temsilcilerinin de katılmasını istedikleri bir tahkikat komisyonunun oluşturulmasını istemişlerdir. Söz konusu ülkelerin baskılarına dayanamayan Sultan II. Abdülhamid, 18 Aralık 1894 tarihinde Sason olaylarını

araştırmak ve rapor hazırlamak üzere Rusya, İngiltere ve Fransa hükümetlerinin temsilcileriyle birlikte Amerikan konsolosunun katılımından oluşan bir *Tahkikat Hey'eti* kurulmuştur.⁶⁵ Heyetin, bölgede yaptığı incelemeler daha sonra bir rapor halinde Dersaadet ile birlikte müdahil

61 Sason isyanına karşı Osmanlı Hükümeti'nin aldığı askeri tedbirleri ve isyanı bastırma girişimini bir katliam şeklinde gösteren Ermenilere ve diğer bir kısım batılı yazarların iddialarına ünlü Alman General Von Der Goltz Paşa'nın Şubat 1895 tarihinde Kölnische Zeitung'ta yayınladığı makalesindeki ifadeleri bir cevap niteliği taşımaktadır. Goltz Paşa söz konusu yazısında Sason olayları ile ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir: "Avrupa'nın her yerinde huzursuzluğa sebebiyet veren Sason (Talori) bölgesinde yapıldığı söylenen sözde Ermeni katliamlarının asıl haber kaynakları, yine Ermenilerin kendileridir... Bu ülkeyi ve halkını tanıyan, binlerce insan, kadın ve çocukların katledildiği söylentilerini -ihtimal dışı da olsa- sürekli işlemiştir. Ne Türk halkı böyle bir gaddarlık ve zulmü yapacak bir yapıda, ne de askerlikte ki eğitim bu yöndedir... Anlatılan korkunç sahnelerin, tamamen haberi veren kaynağın süslü fantezilerinden ibaret olduğuna ben de inanıyorum. Kucağı çocuklu kadınların uçurumlardan atarken fotoğrafları, yeni değildir. Dağ halkları arasındaki kavgalarda devamlı kullanılan bir resimdir. Bu tür haberler Rus ordularının, Kafkasya'da Şeyh Şamil'i yendiklerinde de anlatılmıştır. Bu tür olaylarda buna benzer haberlerin verilmesi normaldir. Bekiryanlar da kendileriyle ilgili olarak aynı şeyleri söyleyeceklerdir. Bütün geçenlerden sonra önemli olan, gelecekte benzer bir hadiseye mani olmaktır. Çareyi muhtariyette aramak ise; Katolik ve Ortodoksların toplam nüfusunun 800.000 civarında ve ülkenin bütününe dağılmış olmasından dolayı, hiçbir yerde çoğunluğu sağlayamayacaklarından imkânsızdır." Ramazan Çalık, "Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı 36 (Kasım 1996), s. 765-817.

62 Robert H. Hewsen, "Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush", *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush* (Edited By Richard G. Hovannisian), Mazda Publisher, USA 2001, s. 57;

63 Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, (Revised Secon Edition) London 1991, s. 140, 142-146.

64 Çokalöglü, *Müşir Mehmed Zeki Paşa*, s. 187. *New York Herald Gazetesi*'nin bu isyanla ilgili bir yazısı ise şöyledir: "Bu isyanın bastırılmasında güvenlik kuvvetleri kadınlara, çocuklara, güçsüzlere İslâm ahlakının ve insanlığın gerektirdiği şekilde davranmışlardır. Ölen asiler, teslim ol çağrısını kabul etmeyen ve devletin kanuni ve meşru egemenliğine karşı gelenlerdir." *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 103.

65 Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*: (Yay. Haz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 20-23; Gülmez, "Tahkik Hey'eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyamı", s. 699-703.

devletlere sunulmuş ve Talori bölgesindeki çok sayıdaki haneyi yakmak suretiyle Müslüman Kürt ahaliye karşı büyük çapta bir katliam gerçekleştiren Ermeni iddialarının tamamen asılsız olduğu ispatlanmıştır.⁶⁶

2. 3. Muş Olayları

Bitlis vilayetine bağlı Muş sancağı, 1890’lardan I. Dünya Savaşı öncesine kadar komite mensubu Ermenilerin en fazla isyan yaptıkları ve Müslüman kanı döktükleri yerlerin başında gelir. Esasında Muş sancağı dâhilindeki Ermenilerin burada büyük isyanlar çıkarabilecek kadar nüfusları olmamalarına rağmen, Haçin, Erzurum ve Diyarbekir vilayetlerinden buraya gelen Hınçak ve Taşnak üyesi komiteciler ile bilhassa İstanbul’da çalıştıkları esnada ayrılıkçı Ermeni cemiyetleri tarafından kandırılarak memleketlerine geri dönen Ermenilerin Muş ve çevresindeki isyanlarda etkili oldukları bilinmektedir.⁶⁷ Nüfuslarının çoğalmaya başlamasıyla birlikte Bitlis’te faaliyet gösteren Amerikan Misyoner Mektebi’nin desteğini de alan Muş Ermenileri, Anadolu’nun muhtelif yerlerinde çıkan isyanlardan da etkilenmek suretiyle bölgede hazırlıklar yapmaya başlamışlardır. Bu durumdan rahatsız olana İslâm ahalinin ulema ve dinî liderleri bir araya gelerek Meclis-i İdâre-i Livâ azasından Hacı Talip Efendi’nin hanesinde toplanmışlar ve Ermenilerin söz dinleyen ileri gelenlerine asırlardır iki millet arasında süregelen dostane ilişkilerin bozulmasına fırsat vermemek adına nasihat ve telkinlerde bulunmuşlardır. Fakat tam bu girişimlerin olumlu sonuç vermeye başladığı ve taraflar arasında görüş birliğine varıldığı esnada önce Muş merkezde başlayan sonrasında köylere kadar sıçrayan Ermeni olayları başlamıştır.⁶⁸

Muş vakası olarak da bilinen bu isyan, Aralık 1895’te bir Ermeni silah tüccarının dükkânından tek el silah sesi duyulması ve yine aynı dükkânın damı üzerindeki başka bir Ermeni’nin “dükkânları kapatınız” şeklinde bağırması üzerine başlamıştır. Yapılan çağrı ile dükkânlarını kapatmak suretiyle sağa sola koşuşmaya başlayan Ermeniler, İslâm ahaliye saldırmaya ve dükkânları yağma etmeye başlamıştır. Olayların daha da şiddetlendiğini gören bir kısım halk, Ermenilerin bu türlü hareketlerine engel olmaya çalışmasına rağmen herhangi bir başarı elde edememiştir. Durumu haber alan askeri birlikler ve diğer hükümet görevlileri, derhal harekete geçerek olay yerine intikal etmişler ve kısa süren bir müsademe sonrasında sükûneti sağlamışlardır. İsyanın tertipleycisi olan silahlı Ermenileri durdurmak gayesiyle askeri birliklerin müdahalesi esnasında meydana gelen çatışmalarda Ermenilerden 4 kişi öldürülmüş 32 kişi ise yaralanmıştır. Sancak merkezinde başlatılan bu isyan

66 Tahkikat Hey’eti’nin hazırladığı rapor için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, I, s. 97-128 (Belge No 22).

67 BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-1.

68 BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-2, Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 171-172

ile aynı anda buraya bağlı bir kısım kasaba ve bağlı köylerde Ermeniler tarafından başlatılan katliam girişimlerinin önlenmesi amacıyla yapılan müsademelerde ise Müslümanlardan 5 kişi ölmüş ve 6 kişi yaralanmıştır. Ermenilerden ise 13 ölü, 3 yaralı olduğu kaydedilmiştir. Müslümanlara ait çok sayıda ev ve dükkânın yağmalandığı olaylarda Ermeni eşkıyası tarafından çalınan malların hemen tamamı hükümet görevlileri tarafından bulunarak sahiplerine iade edilmiştir.⁶⁹

Ermenilerin Muş dâhilindeki birçok yerde Müslüman halkı hedef alan tedhiş ve terör eylemleri sonraki dönemlerde devam etmiştir. Daha çok köy baskınları şeklinde gerçekleştirdikleri katliamlarından en kanlı olanlarından birisi Laçikan⁷⁰ köyü baskınıdır. Hazırlıklarını önceden tamamlayan silahlı Ermeniler, 15 Nisan 1904 tarihinde ani bir taarruzla Laçikan köyüne girmişler ve İslâm ahaliden 40 kişiyi şehit etmişlerdir. Köyün yakınlarında herhangi bir askeri birliğin bulunmaması dolayısı ile büyüyen olaylarda yine köylülere ait olmak üzere 25 hane, Ermeniler tarafından yakılmıştır.⁷¹ Tüm bu yaptıklarıyla da yetinmeyen Ermeni asileri, Laçikan baskınına kamuoyuna Kürtlerin kendileri için tertiplemediği bir katliam şeklinde göstermişlerdir.⁷²

Muş'ta meydana gelen karışıklıklar bununla da sınırlı kalamamıştır. Bölgede sürekli hareket halinde olan Ermeni çeteleri, buradaki bazı köyleri kendilerine toplanma merkezi haline getirmişler ve askeri birliklerle taarruzlar düzenlemişlerdir. Bu çatışmaların en büyüklerinden birisi Şamiran köyünde⁷³ yaşanmıştır. Sason ve Talori bölgesinden kaçarak buraya sığınan, Atranik komutasındaki yaklaşık 100 kişilik bir Ermeni grubunun 13 Ağustos 1904'te kendilerini takip eden askeri birliklere ateş açmasıyla başlayan müsademede, 1 asker şehit olmuş 6 asker ise yaralanmıştır. Bölgeyi çok iyi bilen Ermeni eşkıyası, takviye birliklerinin zamanında müdahale edememesinden ve gecenin karanlığından istifade ile Van taraflarına kaçmıştır.⁷⁴

Benzeri bir olay ise Muş'un Hurs köyünde⁷⁵ vuku bulmuştur. Büyük gruplar halinde adı geçen köyde toplanmaya başlayan Ermeniler, köylülerden bir kısmının da kendilerine katılmasıyla yaklaşık 150 kişilik bir çete haline gelmişlerdir. Ermeni kumandanlarından Keğork/Kevork komutasında hareket etmek üzere çetecilerin Hurs'ta toplandığını haber alan jandarma ve nizamiye birlikleri, derhal harekete geçerek 22 Mayıs 1905'te köyü

69 BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-2, Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 172.

70 Yeni adı Kayalısu köyüdür.

71 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909)*, Cilt III, BOA Yayınları, Ankara 2008, s. 125 (Belge No: 12).

72 BOA, Yıldız Perakende Dahiliyye Nezâreti (Y. PRK. DH), 13/4-4.

73 Yeni adı Çekmece olan köy günümüzde Tatvan'a bağlıdır.

74 BOA, A. MKT. MHM, 624/31-1-2.

75 Günümüzde Bingöl ili Kiğı ilçesine bağlı Darköprü adıyla bilinen köyüdür.

ablukaya almışlardır. Teslim ol çağrısına şiddetli ateşle karşılık veren Ermeniler, 4'ü rütbeli olmak üzere toplam 12 askeri şehit etmişlerdir. Kendilerinden ise 22 kişinin öldüğü Ermeni çetesi köylülerin de yardımıyla kaçmayı başarmışlardır.⁷⁶

2. 4. İkinci Sason (Talori) İsyanı

1894 yılında Sason ve Talori bölgesinde başlattıkları büyük isyanla hedeflerine tam olarak ulaşamayan Ermeni komiteleri, bölgede daha büyük ve daha çok ses getirecek yeni bir isyan için 1903 yılından itibaren hazırlıklar yapmaya başlamışlardır. Öyle ki, Ermeni fedailerini,⁷⁷ bahsedilen bu hazırlıklar dâhilinde yapılacak çarpışmalar için Sason bölgesindeki müstahkem mevkilere silah, mühimmat ve yiyecek maddeleri taşımışlardır.⁷⁸ Esasında Sason bölgesindeki Ermeni faaliyetleri, hükümet tarafından da gerekli tedbirlerin alınmasına rağmen hiçbir zaman tam anlamıyla bitmemiştir. Bölgenin dağlık kesimlerinde silahlı çeteler şeklinde dolaşan Ermeniler, her sene yaz mevsiminde buralara gelen Kürt aşiretleri üzerine saldırılar düzenlemişler ve kanlı çatışmaların meydana gelmesine sebep olmuşlardır. Bu müsademelerin birçoğu bölgede ihtiyaten bulundurulmuş Osmanlı askeri tarafından önlenmiş olmasına rağmen asayiş tam olarak temin edilememiştir. Ayrıca çoğunluğu bölgedeki Ermeni köylülerden oluşan yaklaşık 300 kişilik Sason eşkıyasının dağlık bölgelerde konuşlanmış olması, bunlara karşı yapılacak müdahaleyi güçleştirmiş ve bilhassa yolların güvenliği açısından yarattıkları büyük bir tehlike bertaraf edilememiştir.⁷⁹

Talori olayları adıyla da bilinen İkinci Sason isyanı tıpkı Muş ve civar bölgelerde gerçekleştirilen köy baskınları şeklinde cereyan etmiştir. Hükümet yetkilileri ve mahalli idareciler tarafından dahi Ermeni komitecilerinin Sason ve Talori bölgelerinde gerçekleştirecekleri bu olaylar için uzun zamandan beri büyük bir hazırlık içerisinde olduklarını gözlemlemiştir. Özellikle 1904 yılının Şubat ayından itibaren Erzurum ve Bitlis Ermenilerinin yüksek fiyatlarla dahi olsa çok miktarda silah temin ettiği ve bunlarla birlikte Van vilayeti de dâhil

76 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 274/7-2; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, III, s. 159 (Belge No. 21)

77 Terör ve isyan faaliyetleri içerisinde yer alan silahlı Ermenilere Fedai adı verilmiştir. Büyük bir kısmı gençlik çağında olan Ermeni fedailerini ile ilgili dikkat çeken iki önemli husus vardır. Bunlardan ilki bu kişilerin belirli bir mesleklerinin olmayışı ve ekonomik sıkıntı içerisinde bulunmaları, diğeri ise eğitim durumlarıdır. Olaylara katılan fedailerin çoğunun okur-yazar olmaması oldukça dikkat çekicidir. Bu sebeplerden olsa gerek Ermeni komitelerinin ileri gelenleri eylemlerde kullanmak üzere fedai kaydederken para ve iş vaadi, dini ve milli duyguların sömürsü ve silahlı tehdit gibi yöntemler kullanmışlardır. Ayrıca bu yollardan herhangi biriyle kazandıkları fedailerin isimlerini ve kıyafetlerini Türk isim ve kıyafetleri ile değiştirmişleri de kullandıkları stratejilerdendir. Yunus Özger, "Ermeni Ayaklanmalarında Fedailerin Uyguladığı Stratejiler", *ASAM Ermeni Araştırmaları*, 2008, Sayı. 31, s. 55-64.

78 Çelebyan, *Antranik Paşa*, s. 108-109.

79 BOA, Y. PRK. UM, 67/11-3.

olmak üzere adı geçen bölgelerden eli silah tutabilen Ermenilerin Sason ve Talori cihetlerine gittiği tespit edilmiştir.⁸⁰ Başlangıçta tahminen 300 kişilik bir mevcuda sahip olan Sason Ermeni eşkıyasının sayısı, sonradan katılanlar, firari mahkûmlar ve Ermeni köylerinden zorla silahlandırmak suretiyle kaydedilenlerle birlikte kısa zamanda 600-700'e kadar yükselmiştir.⁸¹ Sason ve Talori bölgesindeki başta Geligüzan olmak üzere, Şenik, Simal, Heting ve Ağpi köyleri ile Anduk Dağı'nda konuşlanan Ermeniler, Antranik tarafından kumanda edilmekte olup ilk köy baskınlarını da yine onun kumandasında gerçekleştirmişlerdir. 20 Şubat 1904'te Kulp kazasına bağlı Tapik köyünü basan Ermeniler burada yaklaşık 140 Müslüman'ı köylerinden zorla

Başlangıçta tahminen 300 kişilik bir mevcuda sahip olan Sason Ermeni eşkıyasının sayısı, sonradan katılanlar, firari mahkûmlar ve Ermeni köylerinden zorla silahlandırmak suretiyle kaydedilenlerle birlikte kısa zamanda 600-700'e kadar yükselmiştir.

çıkarmışlar, onlarca kişiyi katletmişler, yaklaşık 1200 baş hayvanı gasp etmişler ve Bozikan aşiretinin yaşadığı köyün hemen tamamını yakmışlardır.⁸² Katılımlarla sayıları git gide artan Ermeni asileri Mart ve Nisan aylarında daha da kuvvetli hale gelmeleriyle eylemleri hız kazanmış ve 14 Nisan 1905'ten itibaren Genç ve Kulp kazalarına bağlı köylere baskınlar düzenlemek suretiyle onlarca Müslümanı katletmişlerdir. Ayrıca bu sıralarda Sason taraflarına hareket etmek üzere hazırlıklarını henüz tamamlamış askeri birliklerin de yetersizliğinden istifade ile bir o kadar haneyi de yakarak yok etmişlerdir.⁸³

Takviye birliklerle yeterli mevcuda ulaşan, daha önce gerek mevsim şartları ve gerekse yolların elverişli olmayışı dolayısı ile hareketi ertelenen⁸⁴ Dördüncü Ordu'ya bağlı Salih Paşa kumandasındaki askeri birlikler, Ermenilerin Sason ve Talori bölgesindeki katliamlarına son vermek üzere 23 Nisan 1905'te taarruza geçmişlerdir. Dört koldan ve planlı bir şekilde ilerleyen askeri birlikler, başarılı müsademeler yaparak 3 Mayıs 1905'te Ermeni eşkıyasının merkezi mahiyetindeki Geligüzan köyüne girmiştir. İçlerinde Ermeni ruhani reislerinden Muş'un Çanlı Manastırı Murahhasa Vekili Rahip Vartan'ın da bulunduğu çeteciler, orduyla birlikte gelen *Hey'et-i Nasıha'nın* müdahalesinde dahi fırsat vermeksizin Geligüzan' terkle dağlık bölgelere çekilmişlerdir.⁸⁵ Fakat diğer tarafından askeri kayıtlardan anlaşıldığına göre

80 BOA, Y. PRK. ASK, 214/21-1.

81 BOA, Y. PRK. UM, 68/112-11-12.

82 BOA, Y. PRK. UM, 68/112-10. Bir kısım Ermeni yazarlar, Antranik'in bu köyleri yakmak suretiyle yaptığı katliamların sebebinin düşman kuvvetlerinin (Türk ordu birliklerinin) buralarda barınmasını ve işe elde etmesini engellemekten ileri gelen zaruri bir durum olarak değerlendirmektedirler. Bkz. Çelebyan, *Antranik Paşa*, s. 110.

83 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları*, III, s. 126-139 (Belge No. 13).

84 BOA, Y. PRK. DH, 13/4-16.

85 BOA, Y. PRK. BŞK, 72/34-2,4.

sayıları 1.500'e kadar yükselen Ermeni birliklerinin terör eylemlerine devam ettiği esnada yaklaşık 1.000 kişinin hükümete sığınmış olması da oldukça dikkat çekici bir durumdur.⁸⁶

18 Mayıs 1905'e kadar devam eden karşılıklı çatışmalar, 24 Mayıs'ta Kulp ve Muş taraflarında kalan son Ermeni grubunun da firar etmesiyle tamamen sona ermiş ve bölgede asayiş yeniden temin edilmiştir.⁸⁷ Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan hayaliyle başlattıkları ve çok sayıda kayıplar verdikleri⁸⁸ ve binlerce Müslüman'ı acımasızca katlettikleri, yağma ve soygunlar yapmak suretiyle Avrupa'nın dikkatini çekmeye çalıştıkları İkinci Sason isyanı da bu şekilde bastırılmıştır.

3. MAMÛRETÛLAZİZ VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİ OLAYLARI

3. 1. Mamûretülaziz Merkezindeki Olaylar

Taşnak ve Hınçak komitelerine mensup Ermeni çeteleri, Mamûretülaziz vilayeti dâhilinde çok sayıda isyan ve karışıklık çıkarmışlar ve bundan dolayı tahrike kapılan Müslüman halkın olaylara müdahil olması, bölgede bir Kürt-Ermeni çatışmasının meydana gelmesine neden olmuştur. Mamûretülaziz'deki ilk olaylar merkez sancağına bağlı Harput kazası ve köylerinde meydana gelmiştir.

3. 2. Harput Olayları

Harput kazasındaki ilk Ermeni isyanı 7 Kasım 1895 tarihinde Kesrik köyünde⁸⁹ Bağcıyan Krikor adlı bir komitecinin bir Müslümanı şehit etmesiyle başlamıştır.⁹⁰ Bağcıyan Krikor'un bu hareketinden cesaret alan birkaç yandaşının da köy içerisinde Müslümanlar üzerine saldırması üzerine İslâmlar ile Ermeniler arasında büyük bir heyecan hâsıl olmuş ve bu durum bir müddet sonra karşılıklı çatışma şeklini almıştır.⁹¹ Olayların büyümesi üzerine Redif Binbaşısı Bekir Efendi kumandasındaki kuvvetler derhal duruma müdahale etmiş ve isyan kısa bir sürede bastırılmıştır. Bu olaydan birkaç gün önce de Harput merkezinde bazı Ermeniler dükkânlarını kapatmak suretiyle

86 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, III, s. 144-145 (Belge No. 15).

87 BOA, *Y. MTV*, 260/62; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, III, s. 146-149 (Belge No. 16).

88 Sarkisian, oldukça abartılı bir şekilde olaylar esansında ölen toplam Ermeni sayısının 7.000 olduğunu iddia etmektedir. Y. K. Sarkisian, *Ekspansionistkaya Politika Osmanskoy İmperii v Zakavkazye Nakanune i v Godi Pervoy Mirovoy Vöymü*, İz-vo Akademi Nauk Armyanskoy SSR, Yervan 1962, s. 32-33.

89 Günümüzde Elazığ merkez mahallelerinden birisidir.

90 Ergünöz Akçora, "Harput'ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyanları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 58 (1989), s. 199.

bir isyan girişiminde bulunmuşlar, bunun üzerine civar köylerde başlayan karışıklıklarda Ermenilerden ve İslâmlardan birkaç kişi hayatını kaybetmiştir.⁹² Gerek bu olay ve gerekse Kesrik köyündeki hadiseler Mamûretülazîz vilayeti dâhilinde bilhassa Müslümanlar arasında var olan heyecanın bir kat daha artmasına neden olmuştur.

Kesrik olaylarında Ermenilerden kadın ve erkek olmak üzere yaklaşık 30 kişi ölmüş, 10 kişi yaralanmıştır. Diğer taraftan çoğunluğu Kürt olan İslâmlardan 10 kişinin maktul, 4 kişinin de yaralandığı müsademelerde askerden bir onbaşı da şehit olmuştur.⁹³

Kesrik isyanının hemen akabinde Ermeniler, yine Harput kazasına bağlı Hüseyin köyünde⁹⁴ de bir isyan tertiplemişlerdir. Kilise ve Maşatlık mahallelerinde yaşayan Ermenilerin İslâm ahali üzerine ateş açması sonucu başlayan olaylarda Ermenilerden yaklaşık 100 kişi, Müslüman-Kürtlerden ise 15 kişi hayatını kaybetmiştir. 15 kadar hanenin yandığı olaylarda her iki taraftan birçok kişi de yaralanmıştır. Yine aynı günlerde Harput kazasına bağlı Mornik⁹⁵ ve Sürüsürü⁹⁶ köylerinde meydana gelen olaylarda ise 5 Ermeni ve 2 Müslüman ölmüş çok sayıda ev de yakılmıştır.⁹⁷

3. 3. Arapkir Olayları

Ermenilerin ihtilâl fikirleri doğrultusunda büyük bir hazırlık içerisinde oldukları yerlerin başında vilayet merkezine bağlı Arapkir kazası gelmektedir. Burada yaşayan Ermenilerin gerek çevre köy ve kasabalarla daha rahat bağlantı kurabilmelerinden ve gerekse İslâm ahaliye nispeten nüfuslarının daha fazla olmasından dolayı eskiden beri burası Ermeni ihtilal hareketinin bir merkezi olmuştur. Ayrıca Hükümet tarafından yapılan aramalarda çıkarılan ve Ermenilere ait silah ve mühimmatın miktarı da bu durumu ispatlamamıştır.⁹⁸

Arapkir isyanı, 9 Kasım 1895 tarihinde birkaç Ermeni'nin İslam ahali üzerine ateş açması sonucunda başlamıştır. Nefsi müdafaa amacıyla Müslüman ahalinin silahlı Ermenilere karşı koymasıyla büyüyen olaylar, civar köylerden gelen aşiretlerin de duruma müdahalesiyle kısa zamanda kanlı bir

91 BOA, *HR. SYS*, 2811/1-2.

92 BOA, *Y. PRK. ASK*, 109/69-10.

93 BOA, *Y. PRK. UM*, 33/95-1; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları*, II, s. 17-18 (Belge No. 7)

94 Elazığ'ın yaklaşık 4 km kuzey batısında bulunan Hüseyin köyünün yeni adı Ulukent olup günümüzde merkeze bağlı bir mahalledir.

95 Yeni adı Çatalçeşme olup günümüzde merkez mahallelerinden birisidir.

96 Günümüzde merkez mahallelerinden birisidir.

97 BOA, *Y. PRK. UM*, 33/95-1; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları*, II, s. 17-18 (Belge No. 7)

98 BOA, *Y. PRK. ASK*, 109/69-9-10.

müsademeye dönüşmüştür. Akşama kadar devam eden olaylar mahalli hükümetin bir kısım çabaları sonucunda yatıştırılmış fakat bundan birkaç saat sonra asiler yeniden saldırıya geçerek Müslümanlara ait çok sayıda evi yakmışlardır. Bilhassa nüfusunun tamamı Müslüman olan Ulupınar mahallesini basan Ermeniler komitecileri buradaki hemen herkesi katletmişlerdir.⁹⁹ Her iki taraftan da çok sayıda kişinin hayatını kaybettiği İsyân esnasında Ermeniler, kendi haneleriyle birlikte Müslümanlara ait birkaç yüz dükkân ve bölgenin tarihi yapılarından Cami-i Kebir ile medrese ve kütüphaneyi de ellerindeki bombalarla ateşe vermişlerdir. Caminin yanmasından dolayı ortaya çıkacak sorumluluk ve kabahati de İslâmlar üzerine yüklemek amacıyla toplanma merkezleri olan kendi kiliselerini dahi yakmak istemişlerdir. Olayların bu şekilde genişlemeye başladığı esnada Binbaşı İlyas Efendi komutasındaki bir askeri kuvvet olay yerine intikal etmiş kilisenin yanmasına engel olmuş ve isyanı da bastırmıştır. Ayrıca hadise esnasında Ermeniler tarafından yağmalanan çok sayıda eşya ve emval de mahallî hükümet tarafından bulunarak sahiplerine iade edilmiştir.¹⁰⁰

3. 4. Eğin İsyanı

Her tarafta ayaklanan Ermeniler, Mamûretülazîz'e bağlı Eğin kazasında büyük bir isyan hazırlığı yapmışlar hatta İliç ve Divriği'ye bağlı Pingan¹⁰¹ köylerinden buraya silahlı Ermeniler dahi getirmişlerdir.¹⁰² Eğin'deki bu durumun fark edilmesi üzerine hükümet yetkilileri tarafından Ermenilerin ileri gelenleri Hükümet Konağı'na çağrılarak isyan fikirlerinden vazgeçmeleri yönünde telkinlerde ve nasihatlerde bulunulmuştur. Fakat bu uyarıları dikkate almayan Ermeniler, 15 Eylül 1896 tarihinde Köybaşı mahallesindeki kilisede toplanmışlardır. Son hazırlıklarını da burada tamamlayan Ermeniler, bir müddet sonra dışarıya çıkarak hane ve dükkânlarından kendilerine katılanlarla birlikte askeri birlikler ve İslâm ahali üzerine ateş etmişlerdir. Ermenilerin ilk açtığı ateş ile bir asker şehit, bir asker de yaralanmıştır. Bunun üzerine, her taraftan harekete geçen askeri birliklerin müdahale ve tenkil faaliyeti ile birlikte evlerine saklanan Ermeniler buralarda da müsademe yapamayacaklarını anlayınca evlerini ateşe vererek kasabanın her tarafına dağılmışlardır. Tave adıyla bilinen mahallede konuşlanmış bir askeri bölüğün ve diğer İslâm ahalinin üzerine ateş eden asiler, isyanın Eğin'in her tarafına yayılmasına sebep olmuşlardır. Kasap Manuk adlı bir çetecinin komutasında

99 BOA, HR. SYS, 2811/1-2.

100 BOA, Y. PRK. ASK, 109/69-10.

101 Günümüzde Sivas'ın Divriği ilçesine bağlı olup yeni adı Adatepe'dir.

102 BOA, HR. SYS, 2812/5-2; Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, s. 428; Ziya Ediz, *1895-1896 Ermeni İsyanları ve Bu İsyanların Bastırılmasında Redif Taburlarının Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi (YYT) Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2009, s. 53.

hareket eden çeteciler kısa zamanda kasabayı bir ateş topu haline getirmiş ve çok sayıda evi yakarak yok etmişlerdir.¹⁰³

Kasabadaki mevcut askeri birliklerin yanı sıra inzibat kuvvetleri ve aşayirden bir kısım kimselerin yoğun çabaları ve bu sırada Kasap Manuk'un da öldürülmesi sonucunda ancak ertesi günü tamamen bastırılan isyanın bilançosu da oldukça ağır olmuştur.

Daha çok Müslüman Kürt-Ermeni çatışması şeklinde vuku bulan Eğin isyanı esnasında Müslümanlardan 11 kişi ölmüş ve 26 kişi yaralanmış, Ermenilerden ise 581 kişi ölmüş, 48 kişi yaralanmıştır. Ayrıca Ermeniler tarafından çıkarılan yangınlarda Hıristiyanlara ait 410 ev ile birlikte kilisenin ahşap kısmı yanarak yok olmuştur. Müslümanlara ait 13 ev de yine bu yangınlarda kullanılamaz hale gelmiştir. Diğer taraftan isyanın cereyan ettiği yerin bitişiğindeki Kazgancı Çarşısı'nda Ermenilere ait 95, Müslümanlara ait olmak üzere ise 137 dükkân tamamen yanmıştır. Çarşı civarındaki mahallelerde ise Ermenilere ait 190 adet, Müslümanlara ait olmak üzere ise 9 ev yanarak yok olmuştur. Tüm bunların yanında hadiseler sırasında bir takım yağma ve gasp olayları da meydana gelmiş ve her iki tarafa ait çok miktarda eşya ve emval yağma edilmiştir. Fakat mahalli hükümet yetkilileri tarafından yapılan araştırmalar sonucunda bilhassa kaybolan Ermeni mallarının çoğu bulunarak sahiplerine iade edilmiştir.¹⁰⁴

3. 5. Malatya ve Çevresindeki Olaylar

Malatya'daki ilk Ermeni olayları 29 Ekim 1889 ve 9 Kasım 1890 tarihlerinde vuku bulmuştur. Sancak merkezinde çıkarılan büyük yangınlar şeklinde gerçekleştirilen bu yangınların ilkinde yaklaşık 1000 işyeri ile 2 ev, ikincisinde ise 1300 dükkân, 2 han ve bir cami kül olmuştur. Çıkarılan yangınlarda İslâm ahali hedef alınmış olmasına rağmen Ermeniler ile birlikte diğer unsurların da zarar gördüğü muhakkaktır.¹⁰⁵

Malatya Ermenileri, 1 Kasım 1895 tarihinde sancak merkezinde yeni bir isyan daha başlatmışlardır. Müslümanların Cuma namazında oldukları bir anda Hükümet Konağı'nın yanında bulunan hemen bütün dükkânları kapatarak cami önlerinde toplanan Ermeni fedailerini, herhangi bir kıtala girişememelerine rağmen ahali arasında büyük bir heyecanın oluşmasına neden olmuşlardır. Bunun üzerine mahalli hükümet yetkilileri, gerginliği yatıştırmak üzere takip

103 BOA, *HR. SYS*, 2812/5-2; Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, s. 427-428.

104 BOA, *HR. SYS*, 2812/5-2-3; Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, s. 428.

105 Hasan Yılmaz, *Malatya Sancağı ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1895)*, YYT, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007, s. 84.

eden üç gün boyunca Ermeni ileri gelenlerini çağırıp dükkânlarını açmaları yönünde nasihatlerde bulunmuşlardır. Bu girişimlerin devam ettiği esnada 4 Kasım Pazartesi günü pazar meydanında Berber Sarkis adlı bir Ermeni'nin tıraş esnasında bir Müslüman'ın boğazını kesmesiyle Malatya isyanı başlamıştır. Hemo adlı bu Müslüman'ın katledilmesi, üç günden beri teyakuz halindeki ahalinin öfkesini arttırmış, berber Sarkis, öldürülmüş ve iki taraf arasında çatışmalar fiilen başlamıştır.¹⁰⁶ Olayların büyümeye başlamasıyla Ermeni asileri, evvelce tertipledikleri plan gereğince kilise ve hanelerinde konuşlanarak İslam ahali ve jandarmalar üzerine kurşun yağdırmaya başlamışlardır. Fakat gerek ahali ve gerekse civardan gelen aşiret mensupları tarafından yapılan mukabeleler neticesinde Ermeni eşkıyası daha fazla dayanamayarak önceden toplamış oldukları cephanelikleri ateşe vermek suretiyle geri çekilmişlerdir. Yakılmak istenen cephane ve mühimmatın bir kısmı kurtarılmış redif deposuna konulmuştur. Takviye kuvvetlerle birlikte askeri birliklerin duruma müdahalesi ile isyan kısa zamanda bastırılmış ve asayiş temin edilmiştir.¹⁰⁷

Yaklaşık 5.500 kişi oldukları kaydedilen Ermenilerin Malatya sancağında çıkardıkları bu isyan esnasında Müslümanlardan 15, daha ziyade Hükümet Konağı civarında meydana gelen müsademelerde ise Ermenilerden 8-10 kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁸ Ayrıca askeri birliklerin müdahale şekli bilhassa Ermenilerin daha az kayıp vermesine neden olmuştur.¹⁰⁹

3. 6. Hısn-ı Mansur (Adıyaman) İsyanı

Ermenilerin isyan başlatmak suretiyle kan döktükleri Malatya sancağına bağlı bir diğer yer ise Hısn-ı Mansur kazasıdır. 10 Kasım 1895 tarihinde Hısn-ı Mansur'un Kale mahallesinde Ermeniler tarafından açılan ateş sonucunda İslâm ahalden 2 kişinin ölümüyle başlayan olaylar kısa zamanda tüm kaza merkezine yayılmıştır. İslâm ahali tarafından Ermeni çetecilerine karşı başlatılan mukabeleye civardan gelen aşiret mensuplarının da iştirakiyle şiddetlenen isyan, mahalli hükümet yetkilileri ve askeri birliklerin müdahaleleriyle kısa zamanda bastırılmıştır. Oldukça kısa bir sürmesine rağmen Müslümanlar ile Ermeniler arasında cereyan eden çatışmalarda İslâmlardan ahalden 40 kişi ölmüş, 25 kişi yaralanmıştır. Ermenilerden 150

106 BOA, Y. PRK. ASK, 109/69-13.

107 BOA, Y. PRK. ASK, 109/69-14.

108 Edwin Munsell Bliss, Malatya isyanı esnasında sadece Hükümet Konağı civarındaki müsademelerde 30 veya 40, pazar meydanındaki çatışmalarda ise 400 Ermeni'nin öldürüldüğünü, olaylardaki toplam kaybın oldukça abartılı bir şekilde Ermenilerden 5000, Türk ve Kürtlerden ise 500 kişi olduğunu iddia etmiştir. Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, s. 430.

109 BOA, A. MKT. MHM, 657/9.

kişinin öldüğü ve 50 kişinin ise yaralandığı isyan esnasında Ermeni ailelerinin hükümet yetkilileri tarafından güvenilir İslâm hanelerine yerleştirilmiş olması kaybın daha fazla olmasını engellemiştir. Olayların yatışmasından sonra 200 kişilik redif kuvveti, kasaba dâhilinde Ermenilerin isyanlarından dolayı gösteri yapmaya kalkışan Aşiret mensubu Kürt ahaliyi dağıtarak asayişini temin etmiştir.¹¹⁰

SONUÇ

1890-1905 yılları arasında Vilâyât-ı Şarkıyye’de meydana gelen Ermeni isyanları Ermeni propaganda faaliyetleri içinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle isyanlar karşısında Osmanlı Hükümeti’nin aldığı bir takım askerî ve siyasi tedbirler,¹¹¹ söz konusu propaganda faaliyetlerinin hareket noktasını teşkil etmiş ve bir kısım çevrelerce Ermenilere uygulanan büyük bir katliam şeklinde değerlendirilmiştir. Ayrıca yine bu bağlamda Müslümanların, Ermeniler tarafından başlatılan olaylarda verdiği nefsi-i müdafaa mücadelesi dahi hükümet tarafından organize edilen katliamların bir parçası gibi gösterilerek bilhassa Batı’da bir kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır.

Ermeniler ve onları destekleyen çevrelerin bu çalışmaları kısa zamanda sonuç vermeye başlamış, başta İngiltere olmak üzere bir kısım Avrupa ülkelerinde, meydana gelen olaylar ve dökülen kanlardan Müslümanların sorumlu oldukları şeklindeki iddialar yaygınlaşmıştır. Bunun sonucunda dönemin Osmanlı hükümdarı II. Abdülhamid dahi Ermenilere yönelik uygulandığı iddia edilen katliamları gerçekleştiren “büyük katil” olarak nitelendirilmiştir.¹¹² Diğer taraftan bilhassa başta İngiliz basını olmak üzere birçok ülkenin bu bağlamdaki desteği ile kısa zamanda etkili bir propaganda malzemesi haline getirilen Ermeni katliamları meselesi bazı aydın kişiler yönlendirmesiyle Ermeni çocuklarının kin ve nefretle büyüyüp Osmanlı’dan ve Türklerden intikam almaları yönünde terör eylemlerine özendirilmesi amacıyla da kullanılmıştır.¹¹³

Ayrıca yine başta Avrupa ve Amerika olmak üzere dünyanın birçok yerinde daha ziyade 1890-1896 yıllarındaki Ermeni isyanlarını Osmanlı Devleti’nin

110 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları*, II, s. 21-22 (Belge No. 9).

111 Osmanlı Devleti’nin bu dönemdeki Ermeni isyanlarına karşı aldığı askerî tedbirler hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz. Yahya Bağçeci, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu’da Çıkan Ermeni İsyancılarına Karşı Osmanlı Devleti’nin Aldığı Askerî Tedbirler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2008/1, Sayı 24, s. 317-331.

112 *The Times*, 25 September 1896.

113 Bu amaç doğrultusunda İngiliz bilim adamı Prof. Ramsey tarafından kaleme alınan bir yazı için bkz. *The Times*, 23 October 1896.

Ermenilere karşı yürüttüğü planlı bir katliam olarak gösteren ve olaylarda hayatını kaybedenlere dair abartılı rakamlar içeren düzmece raporların yanı sıra¹¹⁴ İslâmcı politikalarından dolayı II. Abdülhamid’i katil ilan eden çok sayıda kitap dahi yazılmıştır.¹¹⁵

114 Daha çok konsolosların raporlarına dayalı resmi bir tablo şeklinde hazırlanan bu tür çalışmaların bir örneği için bkz. *Martyrologe Armenien Tableau Officiel des Massacres D’Armenie*, (Par: le P. FX Charmetant), Au Bureau des Ceuvres D’Orient, Paris 1896 (Vilâyât-ı Şarkıyye için bkz. s. 14-30.)

115 Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, s. 368-474; Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey The Massacre of 1894 Its Antecedents And Significance*, G.P. Putnam’s Sons The Knickerbocher Press, London 1895 (Sasun isyanı esnasında hayatını kaybeden Ermenilere ithaf edilen bu kitap, Ermenilerin katliam iddialarını içeren ve kime ait oldukları belli olmayan rapor veya mektuplar içermektedir. Bkz. s. 9-42); *Armenian Massacres or The Sword of Mohammed* (Edited By, Henry Davenport Northrop), International Publishing Co, Chigago 1896 (Bu kitap da oldukça yanlış ve gerçekten uzak iddialar içermektedir. Propaganda amaçlı ortaya atılan bu iddialardan birisi de Osmanlı Devleti’nin sadece 1894-1895 yılları arasında Doğu Anadolu’da 40.000 Ermeni’yi katledildiği şeklinde olanıdır. Bkz. s. 96.); George H. Filian, *Armenia and Her People or The Story of Armenia By An Armenian*, American Publishin Company, Hartford 1896, s. 239-334; J. Rendel Harris-Helen B. Harris, *Letters From Armenia, Letters From The Scenes of The Recent Massacres In Armenia*, James Nisbet&Co., London 1897 (Bu kitap ise, J. Rendel ve eşi Helen Harris’in 1896 yılında yaptıkları Anadolu gezileri esnasında kendileri tarafından yazılmış ve propaganda amaçlı iddialar ihtiva eden mektuplardan oluşmaktadır.); Krikor Behesnilian, *In Bonds: An Armenian Experiences*, Morgan and Scott, Office of Christian, London 1900, s. 39-40.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

BOA, Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK), 35/29.

BOA, Yıldız Perakende Umumi (Y. PRK. UM), 33/24.

BOA, Yıldız Arşivi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 236/11-1, 2.

BOA, Sadaret Mektubî Mühimme (A. MKT. MHM), 619/7-1.

BOA, Hariciye Siyasi Kısım (HR. SYS), 2805/1-2.

BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 274/7- 2.

BOA, Yıldız Perakende Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK), 73/91-3,4.

BOA, Yıldız Perakende Dahiliyye Nezâreti (Y. PRK. DH), 13/4-4.

BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 5/15.

BOA, Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM), 9/2-7.

Gazeteler

The Times, 23 October 1896.

The Times, 25 September 1896.

Araştırma Eserleri

AKÇORA, Ergünöz. “Harput’ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyancıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 58 (1989), s. 183-203.

ARMAOĞLU, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 573.

Armenian Massacres or The Sword of Mohammed (Edited By, Henry Davenport Northrop), International Publishing Co, Chigago 1896.

BAĞÇECİ, Yahya. “XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu’da Çıkan Ermeni

İsyancılarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri Tedbirler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2008/1, Sayı 24, s. 317-331.

BEHESNILIAN, Krikor *In Bonds: An Armenian Experiences*, Morgan and Scott, Office of Christian, London 1900.

Belgelerle Ermeni Sorunu, (Haz. İhsan Sakarya), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984.

BLİSS, Edwin Munsell. *Turkey and The Armenian Atrocities*, Hubbard Publishing Co., Philadelphia 1896.

British Documents on Ottoman Armenians, Vol. II (1880-1890), (Ed. By. Bilal N. Şimşir), TTK Yayınları, Ankara 1989.

ÇALIK, Ramazan. "Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı 36 (Kasım 1996), s. 765-817.

ÇELEBYAN, Antranik. *Antranik Paşa*, (Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek), Peri Yayınları, İstanbul 2003.

ÇOKALOĞLU, Cengiz. *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (YDT), Erzurum 1999.

DAMADYAN, Mihran. *Bir Ermeni Komitecinin İtirafıları* (Yay. Haz. Haluk Selvi), Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

EDİZ, Ziya. *1895-1896 Ermeni İsyancıları ve Bu İsyancıların Bastırılmasında Redif Taburlarının Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi (YYT) Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2009.

Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İ'lân-ı Meşrûtiyyet'ten Evvel ve Sonra, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.

FILIAN, George H. *Armenia and Her People or The Story of Armenia By An Armenian*, American Publishin Company, Hartford 1896.

General Mayewski *Van, Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği*, (Çev. Mehmed Sadık), Matbaa-i Askeriyye, İstanbul, 1330.

GREENE, Frederick Davis. *The Armenian Crisis in Turkey The Massacre of 1894 Its Antecedents And Significance*, G.P. Putnam's Sons The Knickerbocher Press, London 1895.

GÜLMEZ, Nurettin. “Tahkik Hey’eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı” *Bellekten*, Cilt LXX, Sayı 258 (Ağustos 2006), s. 695-741.

GÜRÜN, Kamuran *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara 1985.

HARRIS, J. Rendel & Helen B. Harris, *Letters From Armenia, Letters From The Scenes of The Recent Massacres In Armenia*, James Nisbet&Co., London 1897.

HEWSEN, Robert H. “Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush”, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush* (Edited By Richard G. Hovannisian), Mazda Publisher, USA 2001, s. 41-58.

İSKEFİYELİ, Zeynep Cumhur. “Ermenilerin ilk Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı (1890)”, *ASAM Ermeni Araştırmaları*, Sayı 19, (Sonbahar 2005), s. 103-123.

İLTER, Erdal. “Taşnak Partisi’nin Ermeni İsyânlarındaki Rolü (1892-1914)”, *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu* (Yay. Haz. Berna Türkdoğan), s. 85-106.

KARACA, Ali “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi’ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yay. Haz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001. s. 11-102.

KARASANDIK, Özlem. *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Siyasal Faaliyetleri (1887-1908)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (YYT), Mersin 2005.

Martyrologe Armenien Tableau Officiel des Massacres D’Armenie, (Par: le P. F^X Charmetant), Au Bureau des Ceuvres D’Orient, Paris 1896.

MCCARTHY, Justin “Kim Başlattı?” *Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu*, Nergiz Yayınları, İstanbul 2000, s. 85-107.

NÂZİM Paşa, Hüseyin *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, (Haz. Necati Aktaş vd.), BOA Yayınları, Ankara 1998.

NALBANDIAN, Louise *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Los Angeles California Universty Press, USA 1963.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları (1878-1895), Cilt I, BOA Yayınları, Ankara 2008.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1895-1896), Cilt II, BOA Yayınları, Ankara 2008.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909), Cilt III, BOA Yayınları, Ankara 2008.

ÖZGER, Yunus. “Ermeni Ayaklanmalarında Fedailerin Uyguladığı Stratejiler”, *ASAM Ermeni Araştırmaları*, 2008, Sayı. 31, s. 55-64.

ÖZGER, Yunus. *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, IQ Yayınları, İstanbul 2007.

SONYEL, Salahi Ramsdam *The Ottoman Armenians Victim of Great Power Diplomacy*, K. Rustem & Brother Press, London 1987.

SAROUKHAN. “‘The Agricultural Society’: The First Popular Movement in Western Armenia”, *The Armenian Review*, Vol. XXXV (Summer 1982), 2-138, s. 152-160.

SARKISYAN, Y. K. *Ekspansionistkaya Politika Osmanskoy İmperii v Zakavkazye Nakanune i v Godı Pervoy Mirovoy Voynı*, İz-vo Akademi Nauk Armyanskoy SSR, Yervan 1962.

SEVIAN A., “The Founding of the Armenian Revolutionary Federation”, *The Armenian Review*, Vol. XXXIV, No. 2-134 (June 1981), s. 127-139.

TARBASSIAN, Hratch A. *Erzurum (Garin): It’s Armenian History and Traditions* (Translated By Nigol Schahgaldian), The Garin Compatriotic Union of United States, USA 1975.

TURABIAN, Hagop. “The Armenian Social-Democratic Hentchakist Party”, *Ararat*, No. 34 (April 1916), <http://www.hunchak.org.au/> /30.11.2011.

WALKER, Christopher J. *Armenia: The Survival of a Nation*, (Revised Second Edition) London 1991.

YILMAZ, Hasan. *Malatya Sancağı ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1895)*, YYT, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007.

ZAMACI, Ayşe. “Vilâyât-ı Sitte’de Ermeni Okulları ve Faaliyetleri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1 (Haziran 2009), s. 69-85.

KİTAP TAHLİLİ

(BOOK REVIEW)

F. Jale Gül ÇORUK

Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ermeni Dili ve Kültürü ABD

ERMENİ EDEBİYATI NUMUNELERİ - 1913

Yazar: Sarkis SRENTS

Çevirenler: Mahir Ünsal ERİŞ - Ari ŞEKERYAN

Aras Yayıncılık, İstanbul, 2012, 375 sayfa, ISBN: 978-605-5753-27-6

Sarkis Srents'in hazırladığı *Ermeni Edebiyatı Numuneleri-1913* adlı kitapta Ermeni yazarların Kasım 1912- Mart 1913 tarihleri arasında aralıklarla Servet-i Fünun dergisinde yayımlanmış öyküleri yer alıyor. Kitabın tanıtımımıza konu olan baskısı ise Aras Yayıncılık tarafından 2012 yılında yapılmıştır. Kitabın 1913 yılında yapılan ilk baskısında Abdullah Cevdet, Süleyman Nazif, Şahabettin Süleyman ve Harutyun Şahrigyan'ın beğenceleri ve öykü yazarlarının biyografileri de vardır. 2012 baskısının Önsöz'ünde verilen bilgiye göre, 1913 baskısı Beyazıt Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eseri çağdaş Türkçeye aktaranlar Mahir Ünsal Eriş ve Ari Şekeryan'dır. Bu yeni baskıda, araştırmacılara kolaylık sağlayacak bir düzenlemeyle her hikâyenin, sayfa sayfa önce 1913 yılında kullanılan Osmanlı alfabesiyle yazılmış olan özgün metnin transliterasyonu, karşı sayfada ise yaşayan Türkçeye aktarılmış şekli yerleştirilmiştir.

2012 baskısının arka kapak yazısında, : “...*Ne var ki, 99 yıl sonra bugün, çift dilli olarak okuyucuyla buluşan Numuneler, 'var olan'ın, 'yaşamakta olan'ın capcanlı bir yansıması yerine 'yok olan'ın, 'artık yaşamıyor olan'ın silik bir yansıması olarak çıkar karşımıza...*” ifadeleri yer alıyor. Bu tümce eserin son baskısının çift dilli olarak okuyucuya sunulduğuna vurgu yapıyor. Bu tartışmaya açık bir düşünce: çünkü, kitabın 2012 baskısına yerleştirilen hikayelerin özgün metinlerine ait olan transliterasyon 1913 yılında kullanılan Türkçe metinlerdir. Dolayısıyla bu baskıda anons edilen çeviri Türkçeden Türkçeye yapılmıştır(!) Bu durumun “çift dilli”lik olarak adlandırılması gözden kaçan bir hata olmuştur kanısındayız. Çünkü Osmanlıca daha doğrusu Osmanlı Türkçesi, Türkçeden ayrı bir dil değildir, aksine Batı Türkçesi sahasında gelişim gösteren Türkiye Türkçesi'nin 15. yüzyılın ortalarından 20. yüzyıla kadar süregelen tarihsel gelişim basamaklarından biridir. Dolayısıyla, bugünkü baskıda çift dillilikten bahsedilmesi mümkün değildir.

Ayrıca, özgün metin üzerinde yapılan aktarım için transkripsiyon mu yoksa transliterasyon mu kullanıldığı sorusu da tartışmaya açıktır. Zira, transliterasyon yapmak için Osmanlı Türkçesi alfabesindeki 31 sembolün günümüz Türkçesindeki 29 sembolle yer değiştirebilmesi olanaksızdır. Geleneksel olarak, bu tür çalışmalarda transkripsiyon alfabesi kullanılır. Bu nedenle söz konusu eser için de bilimsel çevrelerde uygulanan transkripsiyon alfabesinin kullanılmış olması zorunludur. Nitekim anılan yöntemin incelediğimiz kitapta uygulanmaması bazı sorunların ortaya çıkmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Aşağıdaki tablo, kitaptaki öykülerden sadece birinin bir-iki paragraflık bir bölümünde tespit ettiğimiz hataların oluşturulduğu dikkate alınır, söz konusu hataların niteliği konusunda bir fikir verecektir kanısındayız:

1913 yılı Türkçesi olduğu söylenen ve yazılan hali	1913 yılı Türkçesinin orijinal metinden okunması ve transkripsiyon alfabesi ile yazılması hali
Zapuğon	Zapuğon
şaşırıyor musunuz?	şaşırıyor musunuz?
Tabii	Ṭabî'i
Patrikhanenin	Patrıkhānenin
Divan-ı Kebir	Divān-ı Kebîr
akd edilmemişti	‘aḳd idilmemişti
takdis	taḳdîs
ilan etmemişlerdi.	İ' lān itmemişler idi.
adeta	‘ādetā
vaadimi	va' dîmi
ağacın	ağacın
yıldızları şahit tutarak	yıldızlar şahitleri olarak
teati etmişlerdi	te' ātî itmîşler idi.
mutantan	mutāntān
muhteşem	muhteşem
resm-i nişanı	resm-i nişānı
olmuştu	olmuşdi.
zayıf çehreli	zāif çehreli
saçları	saçları
haric-ül mutad	hāricü'l-mu' tād
Kayzerin	Ḳayşerin
gaybubet	ğaybūbet
iştiyak	iştivāk
hayat-ı va' kâyi cüyanesine	hayāt-ı vekāyi' -i cüyānesine
bila-perva	bilā-pervā
gayr-ı müterakkıb	ğayr-ı müterakkıḳ
zanû-be-zemîn	zānû-be-zemîn

Öte yandan kitapta yer alan sekiz yazarın on dört öyküsünü incelediğimizde Şekeryan'ın Şahrigyan'a gönderme yaparak öykü temalarının Ermeni iddialarını desteklediği yönündeki savı da temelsiz kalmaktadır çünkü incelediğimiz öykülerin hiçbirisi aşağıdaki düşünceleri besleyecek veriler sunmuyor: “Ölüm, dışlanmışlık, gelecek kaygısı, ümitsiz aşklar, idam, geçim derdi... Sarkis Srents'in seçtiği öykülerin geneline hakim olan bu olumsuz havanın sırrı belki de Harutyun Şahrigyan'ın beğencesindeki şu satırlarda gizli: ‘Seçiminize mazhar olan edebiyatçılarımız ve onların en kıymetli eserlerinin 1895’e ve o tarihten sonraya, yani Ermenilerin katliamının hazırlanıp uygulandığı yıllara ve daha sonraki zamanlara rastlıyor oluşu en fazla dikkat çeken noktadır.’” (Srents, 2012:16) Bu yorum sadece Şahrigyan'ın beğencesinde yer almaktadır, diğer beğence yazarları bu türden bir yorum yapmamaktadır. Bu da Şahrigyan'ın sanat metinlerini siyasi amaçları için şikâyet mektubu gibi kullandığı izlenimini doğurmaktadır. Ayrıca beğenceler kısmında sadece Şahrigyan'ın makalesinin özgün metni verilmemiştir. Oysa araştırmacılar için bu metin de son derece önemlidir.

Şöyle ki, incelediğimiz son baskıda yer alan öyküler, yazar adlarına göre sıralandırılmıştır, buna göre kitapta yer alan sekiz yazar ve on dört öykünün adları ve içerikleri şu şekildedir:

Krikor Zohrab

Postal: 28 Kasım 1912 tarihli hikâyede, İstanbul'da bir Ermeni ailenin yanında hizmetçi olarak işe başlayan Dikranuhi'nin başından geçenlerin anlatılmaktadır.

Fesleğen: 16 Ocak 1913 tarihli hikâyede, platonik bir aşka dair kurulan hayallere pencere önündeki fesleğenin eşlik edişi anlatılmaktadır.

Zapuğon: 4 Nisan 1913 tarihli hikâyede, Zapuğon adlı hırsızın sonu hüsrarla biten aşkı anlatılmaktadır.

Rupen Zartaryan

Yedi Ozanlar: 21 Kasım 1912 tarihli hikâyede, bir usta ve altı öğrenciden oluşan, yedisi de kör olan âşıkların aşk, kuvvet, güzellik, şarap, nağme, hayat üzerine terennümleri anlatılmaktadır.

Gölün Perisi: 6 Şubat 1913 tarihli hikâyeye, bir göl perisi üzerine kurgulanmıştır.

Çoban Köpeği: 2 Ocak 1913 tarihli hikâyede, onurlu bir çoban köpeğinin mücadelesi anlatılmaktadır.

Avedik İsayagyan

Buddha: 5 Aralık 1912 tarihli hikâye, Buda felsefesi üzerine kurgulanmıştır.

Avedis Aharonyan

Münzevi: 19 Aralık 1912 tarihli hikâyede, yalnız ve bıkkın bir kişinin Paris sokaklarında yaşadıkları anlatılmaktadır.

Zindanda: 23 Ocak 1913 tarihli hikâyede, “Hapishane Müdürü ve Yoldaş” başlıkları altında bölümlenen anlatı bir hapishane yaşanan olaylar üzerine kurgulanmıştır.

Zabel Yesayan

Âşık: 26 Aralık 1912 tarihli hikâye, âşık olma halinin bir anlatısıdır.

Dikran Gamsaragan

Haro: 9 Ocak 1913 tarihli hikâye, İstanbul’a hamal veya kendi tabiriyle rençper olmak için gelen Haro’nun kimsenin çeviremediği bir tulumba çarkını çevirmesi üzerine kurgulanmıştır.

Zabel Asadur

Boa: 20 Şubat 1913 tarihli metin, köyden yeni gelmiş bir hizmetçi kız olan Makrig’in Beyoğlu sokaklarında kızına doktor bulmak için koştururken bir giyim mağazasında kendi isteklerine yenik düşerek doktoru çağırmasından dolayı kızını kaybetmesinin anlatıldığı bir hikâyedir.

Serena: 6 Mart 1913 tarihli hikâyede, babasının vefatıyla Bursa’dan İstanbul’a göç eden bir ailenin sadece ikametgâhlarını değil hayat tarzlarını da değiştirmişleri anlatılmaktadır.

Hrand Asadur

Balo: 27 Mart 1913 tarihli hikâyede, Satenik ve Diran arasındaki aşkın mekân değişikliklerine yenik düşüşünün ardından (özellikle Diran'ın aşkının) maskeli bir baloda yeniden alevlenmesi anlatılmıştır.

Topluca baktığımız zaman, bu eserlerde dönemin özellikleri, yaşanan toplumsal değişimin izleri, kadınların toplum hayatındaki yeri ve genel olarak da –tüm zamanlar için geçerli olan- bireysel ruh hallerinin yansımaları anlatılmıştır. Dolayısıyla, son baskıda Şahrigyan'a ait olduğu söylenen beğencede dile getirilen iddialar temelsizdir.

Öykülere dışarıdan yapılan bu olumsuz müdahalelere rağmen seçkide yer alan eserler dönemin edebiyat değerleri ve zevklerini göstermesi ve sosyal yaşamı yansıtması açısından araştırmacılar için değerli materyaller sunmaktadır.

HASAN CEMAL'IN 1915: ERMENİ SOYKIRIMI ADLI KİTABI ÜZERİNE

Yazar: Hasan Cemal Everest Yayınları, İstanbul 2012, 235 sf.
ISBN: 9786051415130

Hasan Cemal'in *1915: Ermeni Soykırımı* adını verdiği kitabı, Eylül 2012'de Everest Yayınları tarafından yayımlanmıştır. 235 sayfalık hacme sahip olan kitap, on sekiz bölümden oluşmakta ve her bölümde yazarın, "tarihi bir konuya" dair zaman içerisinde değişiklik arz eden kişisel bakış açısı sunulmaktadır.

İlk etapta, kitabın tüm bölümlerini kısaca tanıtmayı, buna paralel olarak tespitlerimizi yapmayı, ardından da değerlendirmelerimizi sunmayı tasarlıyoruz. Bu suretle kitap hakkında yapacağımız değerlendirmede izlemiş olduğumuz yolu açık bir biçimde ortaya koymayı amaçlıyoruz.

Birinci bölüm olan "Dün Ali Kemal, Bugün Hasan Cemal!" başlığı altında yazar, 7 Şubat 2006 yılında hakkında açılan bir dava üzerinden ülkenin "düşünce özgürlüğü, demokrasi, milliyetçilik algısı" hakkındaki fikirlerini paylaşmaktadır. Bu bölümde Türkiye'nin yakın tarihinde yaşanmış olan ve aralarında hukuksal süreci henüz tamamlanmamış birçok vakanın nedenleri ve sonuçları "aykırı fikirlere tahammülsüzlük" bağlamında değerlendirilmektedir. Yazara göre; kendisi gibi "farklı düşünen" birçok yazar ve gazeteci eskiden beri süregelen "edinilmiş, sistemli bir hoyratlığın" pençesindedir. Bu durumun yaratılması ve yaşatılması ise gelenekseldir. Bölümün sonunda Hrant Dink'in 2002 yılında kendisine yazdığı mektubuna da yer veren yazar, mektuba cevap vererek birinci bölümün satırlarını sonlandırmaktadır.

Kitabın ikinci bölümü "Ermeniler Bahadır"ı Vurmuş" adını taşımaktadır. Bu bölümde, Ocak 1973'de Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydur ve Konsolos Bahadır Demir'in Amerikan uyruklu bir Ermeni tarafından şehit edilmelerine değinen yazar, aynı zamanda arkadaşı olan Genç Konsolosun ölüm haberini nasıl aldığından söz

etmektedir. Arkadaşının katledilmesi ve sonrasında kendine “meşru bir gerekçe” edinerek 48 Türk diplomatının canına kıyan ASALA terörüne de değinen yazar, şehit düşmeden evvel Konsolos Bahadır Demir’in kendisine sarf ettiği sözler üzerinden, dedesi Cemal Paşa’dan bahsetmeye başlamaktadır. Cemal Paşa’nın kısa da olsa hayatından ve trajik ölümünden, aile içindeki “Paşa Dede” algısından, ölümü sonrasında nasıl hatırlandığından ve ailenin yaşamını nasıl idame ettirdiğinden söz eden yazar, Cemal Paşa’nın Ermeni Sorunu ile ilgili fikirlerine de yer vermektedir. Ayrıca Ermeni meselesinin Cemal sülalesinde ne şekilde ele alındığı da yazar tarafından ifade edilmekle birlikte hem Cemal Paşa’nın konuya ilişkin fikirleri hem de ailenin meseleye bakışı “kronik milliyetçilik refleksi” noktasında ele alınmaktadır. Yazar, bu savını “*resmi tarih anlayışıyla yalanda yaşamak*” düşüncesine dayandırmaktadır. Bununla birlikte ardı ardına sıralanan tarihi olayların da bu anlayış neticesinde şekillendiği iddia edilmektedir.

“Çıksın, Ermenilerin Gözü Çıksın Bu Otta” adını taşıyan üçüncü bölümde yazar, Ermeni meselesine ilişkin okuduğu ilk eser olan Kamuran Gürün’ün Ermeni Dosyası isimli kitabından bahsetmektedir. 1983 yılında yayımlanan kitap, yazara göre; “*devletin resmi görüşünü, ‘Ermeni yalanı’ nı*” anlatıyor olsa dahi sorunun kamuoyu önünde dillendirilmesi açısından bir kırılma noktasını teşkil eder. Yazarın o dönemlerde konuya dair fikirlerini kaleme aldığı köşe yazıları da bu bölümde yerini almaktadır. Diğer yandan yazarın düşüncelerinden etkilendiğini belirttiği yazar ve akademisyen dostlarının da mesele üzerinde zaman içerisinde nasıl “tekâmül” ettikleri de anlatılmaktadır.

Kitabın dördüncü bölümü, “Ermeni Meselesi Sorun Olmasın İstiyorsak” başlığını taşımaktadır. Yazar, bu bölümde 1990’lı yıllarda okumuş olduğu Taner Akçam’ın kitaplarından ve bu kitapların üzerinde bıraktığı etkiden bahsetmekte, tesirinde kaldığı ve altını çizmiş olduğu satırları da okuyucularıyla paylaşmaktadır. Hasan Cemal, 2000 yılına değin, kendi deyimiyle “*değişimini tetikleyen*” bu eserlerden gazete yazılarında söz etmemiş olduğunu ifade etmekte, bu tarihten sonraki yazılarında değişen bakış açısını, o dönemlerde kaleme aldığı yazıları paylaşarak somutlaştırmaktadır. Ayrıca yazar, “*Günlüğümden*” alt başlığı altında da meseleye karşı tutumunu farklılaştıran anekdotlara yer vermektedir.

Beşinci bölüm “30 bin Kürt, 1 milyon Ermeni Öldürüldü” başlığı altında sunulmuş. Bu bölümde 6 Şubat 2005 tarihinde Orhan Pamuk’un İsviçre Gazetesinde çıkan sözleri üzerine Türkiye’de meydana gelen tepkiler anlatılmakta ve konuya ilişkin yazarın o tarihlerdeki gazete yazılarına yer verilmektedir. Ayrıca yazar, 1915 konusunda daha önce taşıdığı “*Tarihi, tarihçilere bırakalım*” kanaatini sorguladığını belirtmekte, 2005 yılı baharında 1915 ve Ermeni sorunuyla ilgili olarak Türkiye’de “*tarihin*

hızlandığını” ifade etmektedir. Hasan Cemal, bu hususta “entelektüel bir istifade” sağladığı gelişmelerin birincisinin Salzburg’da katıldığı bir çalıştay olduğunu vurgulamaktadır. İkincisi ise İstanbul’da bir üniversitede ilk kez düzenlenmesi düşünülen ve “*maceralı*” bir seyir alan Ermeni Konferansı’dır. Nitekim 24 Eylül 2005 tarihinde Bilgi Üniversite’sinde gerçekleşen Ermeni Konferansı ile “*demokrasi açısından bir kırılma, bir dönüm noktası*” yaşandığını belirtmektedir. Son olarak yazar, 2005 yılının “siyasi analizini” bugünden düne bakarak yapmaktadır.

“Gayrimüslimler Vurulacak, Müslümanlar Suçlanacak” altıncı bölümün başlığı. Yazar, Orhan Pamuk’un 23 Ekim 2005 tarihinde Frankfurt’ta aldığı ödülünden duyduğu mutluluğu dile getirmekte, bu durumu “*Milliyetçilikle barışın savaşı*” olarak değerlendirmektedir. Ayrıca “aykırı fikirler” beyan eden yazarların, sanatçıların, “*vatan hainliği*” ile suçlanmasına da karşı çıkmaktadır. Yazar ayrıca, siyasi fikirlerinden dolayı aydınların mahkum edilemeyeceğini vurguluyor, çünkü onlar bu ülkenin “*Doğu ile Batı arasındaki gerçek barış köprüleridir,*” diyor. Düşüncelerine Avrupa’dan örnekler vererek devam eden Hasan Cemal, siyasi fikirleri genel kabule uymayan Avrupalı aydınların ülkelerince göz ardı edilmediğinden söz etmektedir. Bu bölümde 2006 yılının “siyasi gündemine, havasına” ilişkin tespitler yapılmakta, bu bağlamda Hrant Dink’in yazara gönderdiği mektup okuyucuyla paylaşılmaktadır. Hasan Cemal, Elif Şafak’ın Baba ve Piç romanından etkilenmiş olduğunu ise, “*Benim 1915’e Ermeni Meselesi’ne yüreğimin kapılarını biraz daha açmış, büyük acıyı daha iyi hissetmemi sağlamıştı Elif’in bu güzel romanı,*” sözleriyle dile getirir. İlerleyen dönemde Elif Şafak’ın hakkında açılan dava için büyük üzüntü duyduğunu belirten yazar, o dönemde konu ile ilgili yazmış olduğu gazete yazılarına yer vermektedir. Ekim 2006 tarihinde Orhan Pamuk’un Nobel ödülünü alması karşısında yazarın değerlendirmesi ise “bedel ödemeksizin demokrasi ve barış kapılarının aralanamayacağı” noktasındadır. Altıncı bölüm, yazarın “*Tarihten korkulur mu? Biz Türkiye’de korkuyoruz.*” fikri üzerine odaklanmakta, bu olgunun değişmesi için “*tarih ile yüzleşmek veya barışmak*” gerektiği yazar tarafından bölümün son satırlarında yerini almaktadır.

Yedinci bölümün başlığı “Hasan Cemal Bütün Katilleri Gördü.” Yazar, bu bölümde Hrant Dink’in öldürüldüğü haberini nasıl aldığından söz etmekte, cenaze günü yaşadıklarını okuyucuyla paylaşmaktadır. Bölümün başlığını da oluşturan söylemin yazar arkadaşı Ali Bayramoğlu’na ait olduğuna değinen Hasan Cemal, gerek Bayramoğlu’nun zikredilen yazısına gerekse Dink’in ölümünün akabinde duygularını kaleme aldığı yazılarına yer vermektedir. Ali Bayramoğlu, adı geçen yazısında Hrant Dink’in öldürülmesiyle birçok kişinin olduğu gibi Hasan Cemal’in de “*bir iç kopuş, entelektüel bir kopuş*”

yaşandığından bahsetmekte bu süreci “*Merak ve ahlak...*” olarak tanımlamaktadır. Bayramoğlu’na göre; “*Hasan Cemal genç kuşakla birlikte toplumun farklı ve yenilenen, görünür hale gelen parçalarını, örneğin gayrimüslimlerini, tarihin farklı kesitlerini, örneğin 19. Yüzyılın topluluk hareketlerini, kadınlarını, çocuklarını merak etti. Onlar olmaksızın, onları bilmeksizin doğru hissedilemeyeceğini, doğru durulmayacağını gördü.*” Bu bölümde ayrıca Hrant Dink’in 2004 yılında Radikal Gazetesi’ne verdiği bir mülakatta yerini almaktadır.

Yazar, “Geleceği Geçmişte Boğmak İsteyenler” başlıklı sekizinci bölümde, Dink cinayetinin yaşandığı 2007 Ocak ayı içerisinde kaleme aldığı yazılarında bu konuyu işlediğinden bahsetmekte, konuyla ilgili olarak devletin ileri gelenlerinin ve (Başbakan, Muhalefet parti liderleri), üst düzey yetkililerin (İstanbul Emniyet Müdürü ve zanlı ile hatıra fotoğrafı çektiren Polisler) takındıkları tutumu eleştirmektedir. Hasan Cemal, eleştirilerini konu olan yanlışların geçmişte de var olduğuna dikkati çekmekte, bu yöndeki tezini 1996 yılı Kasım ayında gerçekleşen Susurluk Kazası ile örtüşürmektedir. Yazara göre, “devlet” “*katil’e kahraman muamelesi*” yapıyor, “medya” ise yarattığı izlenim sayesinde “*Türkiye’de öteden beri vatansever katilleri yaratan karanlığı koyulaştırıyordu.*” Bu bağlamda sözlerine devam eden Hasan Cemal, Tarihçi Profesör Yusuf Halaçoğlu’nun konuya ilişkin yaptığı “*Hepimiz Ermeni’yiz diyenler belli bir ideolojinin mensubudurlar,*” yorumu karşısında Hrant Dink’in, “*Geleceği geçmişte boğmak isteyenler*” sözünü hatırlamakta, karşıtı olduğu bu “*zihniyetin*” tarihsel zeminde gerekliliğini düşündüğü “*diyalog*”u oluşturamayacağını belirtmektedir. Hrant Dink’in öldürülmesine, Türk Ceza Kanunu’nun 301.maddesi uyarınca hakkında açılan davaların sebep teşkil ettiğini belirten yazar, bu bahsi konu ettiği köşe yazısını da okuyucuyla paylaşmaktadır. Demokrasilerde ifade özgürlüğünün öneminden söz ettiği bir diğer köşe yazısında ise, İsviçre Mahkemesi’nin Doğu Perinçek hakkında verdiği kararı eleştirmekte, demokrasilerde ne yönde olduğuna bakılmaksızın düşünceye saygı gösterilmesi gerekliliğini savunmaktadır. Hasan Cemal, bu minvaldeki fikirlerini, yazar ve ekonomist Martin Wolf’un “*Yahudi soykırımının inkarı da ifade özgürlüğünden yararlanmalı. Haklılık böylece daha rahat savunulur hale gelir.*” görüşlerine yer vererek kuvvetlendirmektedir. Nisan 2007 tarihli ülke gündemine değinen yazar, gündemi “*Çankaya Savaşları, Cumhuriyet mitingleri, Zirve Katliamı...*” başlıklarıyla ele almaktadır. Bu bölümde de diğer bölümlerde olduğu gibi yazarın o günlerde kaleme aldığı köşe yazıları paylaşılmıştır.

Dokuzuncu bölüm: “Umudun Yoksa Kaybedersin.” Yazar, 2008 yılının ilk günlerinde bir önceki yılın değerlendirmesini yapmakta, ele aldığı gelişmelerden Rahip Santoro cinayeti, yayınevi katliamı ve Midyat’taki

Süryani rahibin kaçırılması olaylarına toplumun tatmin edici bir reaksiyon göstermediğini belirtmekte, bu durumu “*haksızlığa sessiz kalmak*” olarak saptamaktadır. Konu üzerine bir yazı kaleme almış olan Markar Esayan’ın metninden önemli gördüğü ve altını çizdiği bazı noktaları okuyucuyla paylaşmaktadır. Hasan Cemal, anlattıklarına bir yıl geri giderek 2007 yılı Şubat ayının ilk haftaları yapmış olduğu çalışmalarını sıralayarak devam etmektedir. Yazar, bahsettiği dönemdeki faaliyetlerini “*Daha çok Ermeni meselesi, biraz da Kürtler ve Alevilerle ilgili tarih kitaplarıydı okuduklarım.*” diyerek açıklamaktadır. Okuduğu kitaplardan edindiği çıkarımı ise şöyle ifade eder: “*Kendimize yeni bir tarih icat etmek ne kadar boş bir çabaymış...*” Yazar, ayrıca Melisa Bilal’in “Türkiyeli Ermenileri Hatırlamak” adlı makalesinden ise şu satırların altını çizmektedir. “*Türkiye’de bugün demokrasi ve barışın gelişmesinin en önemli şartlarından biri geçmişle yüzleşmektir.*” Yazarın okuduğu ve bir hayli etkilendiğini belirttiği eser ise İsviçreli tarihçi Hans–Lukas Kieser’in “Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet” adlı kitabıdır. Cemal, eserin üzerinde bıraktığı etkiyi “*Bizim ‘resmi tarih’ in bazı açılardan gerçekdışı sığığını, kendi kendine tarih icat etmenin ne kadar yanıltıcı olduğunu bir kez daha anladım.*” sözleriyle dile getirmektedir. Yazar diğer yandan Taner Akçam’ın “Ermeni Meselesi Hallolunmuştur” adlı kitabından da bahsetmektedir. Akçam’ın, 1915 yılı Ağustos ayında Talat Paşa’nın Ankara’ya gönderdiği bir telgraftan yola çıkarak “Ermeni Soykırımı” yapılmıştır sonucuna varması ve telafisinin yoluna bakılması yönündeki tezi, yazar tarafından da desteklenmektedir. Hasan Cemal, bunlara ek olarak “Büyük Felaket, 1915 Katliamı ve Ermeni Sorunu” isimli kitabı okurken ise şu notu düşüğünü belirtmektedir. “*Tarihte inkar politikası, kendi kendine bir tarih icat etmek anlayışı çıkmaz sokaktır.*” Yazar, okuduğu kitaplardan varmış olduğu noktayı “*Bizim devlette tarih korkusu vardır*” biçiminde yorumlamaktadır. Bu savına delil olarak ise, “*devleti iyi bilen bir kaynaktan*” işitmiş olduğu bilgileri göstermektedir.

Onuncu bölümün başlığı, “Erivan’da Soykırım Anıtı’nda Hrant’la Baş Başa” olarak seçilmiş. Hasan Cemal, yapmış olduğu bu seyahatle Ermenistan’a ilk kez gittiğinden ve kendisi için hep “sakıncalı” olabileceği yönündeki öngörülerini yıkmış olduğundan söz etmektedir. Yazar, bu bölümde “Soykırım Anıtı’na” yaptığı ziyaretten, ziyaret öncesi ve sonrası hissettiklerinden de söz etmektedir. Hasan Cemal, “Soykırım Anıtı’nı” ziyaret ettiği günlerde kaleme aldığı köşe yazısını da, adeti olduğu üzere, yer vermektedir. Yazar, Erivan’da geçirmiş olduğu “duygu yüklü” anları paylaşmakta, bu hususta Delal Dink’in yazdığı bir yazıyı da bölümün son satırlarında okuyucuya sunmaktadır.

On birinci bölüm “Cemal Paşa’yı Vuranların Torunuyla Buluşmak

Erivan'da..." adını taşımaktadır. Hasan Cemal, Ermenistan'a yapmış olduğu ziyaretten söz etmeye bu bölümde de devam etmektedir. Yazar, Ermenistan'da karşılaştığı insanları, ortamı ve tüm bunların zihninde yarattığı izlenimleri okuyucuya sunmaktadır. Kendisine yapılan bir öneri üzerine yazar, dedesine suikast yapan kişilerden birinin torunu ile tanışmaya karar verdiğini ise şu sözleriyle dile getirir. *"Ama bir an durup düşünmeden edemedim. Sonra neden olmasın, dedim kendi kendime Tarihten husumet çıkarmak yanlıştır, tarihin zincirlerinden kurtulmak doğrudur, barış adına diye sürekli yazan ben değil miydim?"* Buluşma anında neler hissettiğine değinen yazar, bu görüşmenin Türkler ve Ermeniler arasında dostluk köprüsünün kurulmasına katkıda bulunmasını arzu etmektedir. Yine bu buluşmanın Ermeni Diasporası'nca dikkat çektiğini de sözlerine eklemektedir. Hasan Cemal, *"Günlüğümden"* alt başlığı altında 2008 Kasım tarihli notlarına değinmektedir. Dönemin Savunma Bakanı Vecdi Gönül'ün Ermeni Tehciri'ne ilişkin yaptığı açıklamaları eleştirmekte, söz konusu açıklamaları *"Anadolu'da kurulan son Türk yurdu'nun hangi acıların üzerine inşa edildiğini olanca açıklığıyla özetleyen sözler."* bağlamında değerlendirmektedir. Ayrıca 1915 Ermeni tehciri, 1921 Pontus Rumlarının tehciri, 1922 İzmir yangını ve 1924 zorunlu nüfus mübadelesi, 1934 Trakya, Yahudileri hedef alan şiddet ve yağmalar, 1942 Varlık Vergisi ve son olarak 1955 yılının 6-7 Eylül'ü "topyekün" bir biçimde aynı "tarihi süzgeçten" geçirilmekte, bu sayede aynı sonuca varılmaktadır. Bu sonuç Hasan Cemal tarafından şöyle dile getirilir: *"Anadolu'da azınlıkların tasfiyesiyle, Müslümanların Türkleştirilmesiyle, dinin ehlileştirilmesi ya da devletleştirilmesiyle Türk milliyetçiliğine dayalı 'ulus- devlet'in kuruluşu..."* Bu yöndeki fikirlerini sunmaya, Taner Akçam'ın konuşmalarını ve Ahmet Altan'ın yazılarını kitabına alarak devam eden yazar, *"Günlüğümden"* alt başlığı altında Arat Dink'in, Vecdi Gönül'ün sözlerine olan tepkisine yer vermektedir.

On ikinci bölüm "Gece Seni Eline Geçirmeden Mumunu Yak" başlığını taşımaktadır. Yazar, bu bölümde 25 Aralık 2008 tarihinde imzalamış olduğu "Ermenilerden özür diliyorum" konulu bildiriden bahsetmektedir. Hasan Cemal, bildiride imzasının bulunmasını *"Tabuları, resmi ezberleri, devlet klişelerini sorgulamak da, sorgulayarak düşünmek de zordur bu memlekette. Ama bu sorgulama, bu eleştirel düşünce olmadan da ne gerçek barış olur ne de demokrasi."* noktasında gerekçelendirmektedir. Bildiri karşısında devletin gösterdiği tepkinin *"son derece milliyetçi çizgiler"* taşıdığını vurgulanmaktadır. Yazar, öğrenimini siyaset, siyasi tarih ve sosyoloji üzerine yaptığını belirtmekte, ancak kendisine öğretilenlerin doğruluğundan kuşku duyduğunu *"Gerçeğin çok azını öğrenmişim. Ya da çok başka bir tarih, gerçeklikle pek fazla uyumlu olmayan bir tarih öğretmişler bana..."* sözleriyle dile getirmektedir. Bu hususta Taner Akçam'ın bir gazete yazısını

da referans göstermektedir. Bu bağlamda yazar, Murat Belge'nin *GENESİS 'Büyük Ulusal Anlatı' ve Türklerin Kökeni* adını taşıyan kitabından söz etmekte, ve kitabın önemli gördüğü satırlarını okuyucuyla paylaşmaktadır. Yeni nesillere tarihin nasıl öğretilmesi ve nasıl öğretilmemesi üzerine de görüşlerine yer veren Hasan Cemal, 10 Ekim 2009 tarihinde Zürih'te iki ülkenin dışişleri bakanlarının imzaladığı protokoller sayesinde, bakanların "*Türk- Ermeni ilişkilerini olağan rayına sokacak kapıyı araladıkları*" yorumunu yapmaktadır. Bu önemli gelişmenin Ermeni Diasporası tarafından tepkiyle karşılanmış olduğundan söz eden Hasan Cemal, "*Ermeni açılımı*"nın bir süre sonra etkisini yitirdiğini ekleyerek bu bölümü sonlandırmaktadır.

"Acılar Mukayese Edilmez" başlıklı On üçüncü bölümde yazar, 17 Kasım 2009 tarihinde Harvard Üniversitesi'nde Türk- Ermeni yakınlaşması konulu katıldığı bir panelden söz etmektedir. Panelin yapılması ile ilgili olarak bazı çevrelerce Harvard Üniversitesi'nin eleştirildiğine değinilmekte, tepkilere neden olarak "*Anlaşılan, Cemal Paşa'nın torunu rahatsızlık kaynağı olmuş, tepki yaratmış*" sözleriyle bi-zatihi kendisini göstermektedir. Yöneltilen eleştirilerde, Ermenilerin acılarına karşılık Türklerin de acıları olduğunun ileri sürülmesini yazar, "*acılar mukayese edilemez.*" ekseninde değerlendirmektedir. Söz konusu panelden bir gün sonra Harvard Kennedy School'da yine aynı konu üzerinde akademisyenlerle sohbet ettiğini anlatan Hasan Cemal, 1980'lerde okumuş olduğu ve çok etkilendiğini belirttiği Czeslaw Milosz'un *Tutsak Akıl* isimli kitabından ve kitabın kendisine kazandırdığı düşünceleri beraberindekilerle paylaştığından söz etmektedir. Zira yazar, "*Tutsak Akıl'ı okuyunca, demokrasi kültürü nedir, çoğulcu düşünce nedir daha iyi kavramıştım.*" demektedir. Amerika'da panel sonrası tanıştığı Ermenilerin hikayelerini de anlatan Hasan Cemal, son olarak panele ilişkin değerlendirmesini yapmaktadır.

On dördüncü bölüm, "Atatürk 1915 İçin 'Utaç Verici İşler,Alçaklık' Der Ama..." başlığını taşımaktadır. Bu bölümde yazar, sıklıkla '*Günlüğümden*' alt başlığı adı altında düşüncelerini paylaşmaktadır. İlk olarak Atatürk'ün Ermeni ve Kürtlerle ilgili konuşmalarının sansüre uğradığını iddia etmekte, bu savını ise şu sözleriyle dile getirmektedir: "*Kısacası, bizim resmi tarih birçok gerçeği saklar. Kendi insanına güvenmez bu resmi tarihi yazan devlet düzeni. Kendi vatandaşlarını karanlıkta tutmak işine gelir devlet tarihçilerinin.*" Hasan Cemal, Türkiye'de artık "tarihçilerin" gerçeği yansıtılabildiklerine örnek olarak Cemil Koçak ve Y. Hakan Erdem'in yazdıkları kitapları göstermektedir. 18 Şubat 2010 tarihli günlük notlarında ise yazar, Gazeteci Mustafa Balbay'ın Baskın Oran'ı hedef alan konuşmasından ve sonrasında açılan davanın sonuçsuz kalmasından söz etmektedir. Yazara göre; Baskın Oran'ın Agos Gazetesi'nde yazıyor olması davanın seyrini Oran aleyhine değiştirmiştir. Yargının bu tarz kararlar

vermesi, Türkiye’de “milliyetçilik” ortamını tetiklemektedir. 21 Şubat 2010 tarihli güncesinde ise Hasan Cemal, Perihan Mağden’in hakaret ettiği yönünde hakkında açılan davadan ceza almasını eleştirmekte, yargının “çifte standart” uyguladığından bahsetmektedir. Yazarın on dördüncü bölümde günlüğünden sıraladığı yazıların, paylaştığı anekdotların ve düşüncelerin ortak paydasını Ermeni Meselesi’ne dair “bilgisizliğin” giderilmesi, “tarihle yüzleşmenin” sağlanması, “geçmişten korkmamak” gerektiği fikri oluşturmaktadır.

On beşinci bölüm, “Dink Cinayeti Kusursuz Bir Ergenekon Eylemidir!” adını taşımaktadır. Yazar, bu bölümde 27 Ocak 2011 tarihinde Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ile yaptığı sohbeti okuyucu ile paylaşmaktadır. Sohbetin ana konusunu Hrant Dink cinayeti oluşturmakta, davanın son durumu değerlendirilmekte ve bir an evvel sonuçlanmasının gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. 2012 yılında ise Dink cinayetinde gelinen noktadan söz edilmekte, savcının Yargıtay’a itirazını özetlediği sözleri, bölüm başlığı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, bu bölümde Dink’in avukatı Fethiye Çetin’in cinayeti azmettirenlere dair iddialarına da yer verilmiştir. 19 Ocak 2012 tarihinde Hrant Dink cinayetinin Ağır Ceza Mahkemesi’nce verilen kararı sonrasında gösterilen reaksiyonlar ve Dink ailesinin Yargıtay’a sunduğu temyiz dilekçesinden bir kesit de bölümde yerini almaktadır.

On altıncı bölüm, “Soykırım Diyecek miyim, Demeyecek miyim?” adını taşımaktadır. Yazar, Nisan 2011 tarihinde Los Angeles’ta bir Üniversitede katıldığı toplantıda 1915’e ilişkin yapacağı konuşmasında “soykırım” kelimesini kullanıp kullanmama üzerine yaşadığı “kararsızlık” sürecini anlatmaktadır. Amerika’da yaşayan Ermenilerin yaşam öykülerine de değinen Hasan Cemal, 1915 yılının onlar üzerinde “soykırım” anlamına geldiğinden söz etmektedir. “Kararsızlık” aşamasında yaşadığı “*tutukluğu*” ise şu sözleriyle dile getirir. “*Dilim neden böyle tutuk ki, Sanki bilmiyor muyum, Anadolu’daki etnik, düşünsel, kültürel her türlü farklılığa, çoğulculuğa son vermeyi amaçlayan o Türkleştirme ve Sünnileştirme siyasetinin İttihat Terakki döneminde başlatıldığını... İç düşman’lardan arındırılmış bir Anadolu istendiğini... İttihat Terakki’yle cumhuriyetin kuruluşu arasındaki devamlılığı, ve bu açılardan 1915’in tarihi bir dönüm noktası olduğunu bilmiyor muydun da, dilin hala tutukluk yapıyor?*” Yazar, geçirmiş olduğu tabiri caizse “fikirsiz bir kabuk değiştirme” sürecinin sonunda geldiği noktayı da şu sözleriyle ifade etmektedir. “*1915’de Osmanlı devletini yöneten İttihat Terakki diktasının, onun derin devleti sayılan Teşkilat-ı Mahsusa’nın Ermenilere yönelik yaptıkları planlı programlıydı.*” Böylelikle yazar, neden “Ermeni Soykırımı” demiş olduğunu açıklamış olmakta, bölümün sonunda ise yazar, Amerika’da yaşadıklarını paylaşmaktadır.

Hasan Cemal on yedinci bölüme “Geçmiş Hiç Ölmüyor, Hatta Geçmiş, Geçmiş Bile Değil.” adını vermiş. Bu bölümde yazar, “*Günlüğümden*” alt başlığıyla Nisan, Eylül, Ekim 2011 tarihli günce notlarını paylaşmakta “Ermeni Meselesi”ne dair düşüncelerini ve o dönemlerde başından geçen meseleye ilişkin olayları konu etmektedir. Bu olaylardan biri de yazar Amerika’dayken kendisine telefonla ulaşan bir dışişleri mensubuyla yaptığı görüşmedir. Hasan Cemal, konuyla ilgili olarak kendini arayan Büyükelçi’ye “Ermeni Soykırımı”nı tam olarak anlayabilmesi için “resmi tarih” kitapları dışında “alternatif tarih” kitaplarını tavsiye ettiğinden söz etmektedir.

Son bölüm olan on sekizinci bölüm, “Tayyip Erdoğan: 1915’e Gelince İttihatçı Kesilmek!” adını taşımaktadır. Bu bölümde yazar, siyasi iktidarın “Ermeni Meselesi”ne bakışını eleştirmekte, bu mevzuda hem kendisinin kaleme almış olduğu yazıları hem de fikirdaş olduğu yazarların köşe yazılarını okuyucu ile paylaşmıştır. İlaveten yazar, “sorunun” çözümüne giden yolda sıkıntıların yaşanıyor olmasına değinmektedir. Son bölüm “Yaşamak için ille de acı çekilmeyecek zamanların özlemiyle” temennisi yapılarak tamamlanmıştır.

Hasan Cemal’in, okuyucusuyla buluşturduğu eserini, elimize aldığımızda kitabın taşıdığı başlığa ilişkin doyurucu bilgiler sunacağını düşünmekteydik. Bu düşünce, kitabın sayfalarını çevirdikçe, çoğunluğunu yazarın geçmiş yıllarda kaleme aldığı köşe yazılarından oluştuğunu gördükçe yerini hüsrana bıraktı. Zira Hasan Cemal, kendi yazılarını ve gazeteci yazar dostlarının konu ile ilgili köşe yazılarını paylaşmaktaydı. Ayrıca yazarın “donandığını” ifade ettiği akademisyen dostlarının kitaplarında yer alan tarih biliminin gerektirdiği ciddiyetten uzak, daha çok fikir paylaşımı düzeyinde kalan alıntılar kitapta bir hayli yer tutmaktaydı. Elbette herkes gibi Hasan Cemal’in de herhangi bir konu hakkında düşüncelerini paylaşma hakkı vardır. Nitekim, kendisi de bu hakkını kullanmış ve fikirlerini kamuoyu ile paylaşmıştır. Bu yönüyle ele alındığında kitabın kendisi bile tek başına yazarın sıklıkla dile getirdiği “düşünce özgürlüğü” problemini büyük ölçüde aştığına kanıt sayılabilir. Burada bize önemli olan nokta; tarihi bir temeli ve buna bağlı olarak gelecek açısından ehemmiyeti olan 1915 Ermeni Meselesi’nin tarih metodolojisinden ve tarih biliminin talep ettiği etikten uzak bir biçimde ele alınmış olmasıdır. En basit anlatımıyla, tarihi bir konunun incelenmesi, tarihi bir çıkarımda bulunulması için gerekli olan bir takım normlar vardır, bu normların göz ardı edildiği değerlendirmeler tarihi, standartları olan bir bilim olmaktan ziyade keyfi ve manipülasyona açık bir slogan aracı haline getirir. İşte bu yüzden olmalıdır ki devletler tarihlerini resmi belgeler ışığında kayda almaktadırlar. Yazarın şikâyet ettiği “resmi tarih” anlayışı, sadece Türkiye

Cumhuriyeti'ne özgü bir özellik taşımamaktadır. Bununla birlikte yazarın sadece Ermeni Meselesi üzerinde değil yakın tarihte yaşanmış olan diğer hadiseler hakkında da aynı "yargıya" ulaşmak amacıyla tarih metodolojisini altüst eden bir yöntem kullanması yapmış olduğu çalışmayı ciddiyyetden uzak bir noktaya taşıyor. Farklı dönemlerde, farklı coğrafyalarda, farklı dinamikleri olan olayların aynı süzgeçten geçirilmesi ve bunun peşin bir yargı güdülerek yapılması "resmi tarihin" ne denli gerekli olduğunu gözler önüne sermektedir. Değerlendirmemizi kitabın arka kapağında yer alan ve kitabı en iyi şekilde özetleyen şu cümlelerle sonlandırıyoruz."Hasan Cemal gazetecidir, tarihçi değil. Bu kitap da tarihi bir araştırmanın ürünü olarak yazılmadı. Hasan Cemal'in 1915 ve Ermeni Sorunu'na ilişkin kişisel serüveni sayılabilir elinizdeki bu kitap."

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
 - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
 - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır
2. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yazı kurulu karar verir.
3. Yazı kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. alışmalar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece Terazi Yayıncılık'ın görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki iml kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,5 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Başlıklar 14 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise kk harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word yazılım programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5000 ve azami 10000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan zet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, italik koyu, 12 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Dipnot yazımında uyulacak kurallar ekte, "Dipnot Yazım Kuralları" başlığı altında, detaylı bir Şekilde verilmekte olup; yazarların bu düzene (<http://www.eraren.org>) uymaları beklenmektedir.

DİPNOT YAZIM KURALLARI

A. KİTAP

- Kitap, Tek Yazar:

John Smith, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

- Kitap, İki Yazar:

John Smith ve Mary Jones, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazar:

John Smith, Mary Jones ve Graham Fuller, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazardan Fazla:

John Smith et al., *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Yazar Adı Olarak Bir Kurum Verilmiş İse:

Devlet Planlama Teşkilatı, *Yeni Strateji İle 3. Beş yıllık Kalkınma Planı*, Ankara: NEC., 1973, ss. 40-65.

- Çeviri Kitaplar:

J. M. Albertini, *Ekonomik Sistemler: Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm*, Çev. Cafer Unay, Bursa: Uludağ Üniversitesi yayını, 1990, s.7.

- Birden Fazla Baskı Yapan Kitaplar:

Sadun Aren, *İstihdam, Para ve İktisadi Politika*, 9.b., Ankara: Ankara Savaş Yayınları, 1989, s.8.

- Yazar veya Editör Adı Bulunmayan Kitaplar ve Makaleler:

Merriam-Websters Collegiate Dictionary, 10. Baskı, Springfield: Merriam-Webster, 1993, ss. 100-102.

- İkinci Kaynaktan Alıntı:

Ziya Kaya, *Kitap adı*, Ankara: Onur Yayınları, 1995, s. 24'den G. Fuller, "Eurasia in the World Politics", *Foreign Affairs*, Cilt 10, Sayı 3, Haziran 2000, s. 44.

- Birden Fazla Ciltten Oluşan Yayınlar

David Daiches, *A Critical History of English Literature*, 2.b., New York: Ronald, 1970, 2. Cilt, ss. 538- 539.

B. MAKALE

- Derleme Kitaplarda Makale

John Smith, "Makale Adı", Mary Jones, Der., *Kitap Adı*, New York: New York, Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Dergilerde Yazarı Belli Olan Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Dergilerde Yazarı Belli Olmayan Makale

"Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Günlük Gazetelerden Alınmış Makaleler

Jane Brody, "Turmoil Beneath the Calm", *New York Times*, 26 Haziran 1983, s. 3.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/abc/nbc>, ss. 100-101.

C. RAPOR

- Yazarı Belli Olan Rapor

Kemal Unat, *Raporun adı*, Washington, U.S. Government Printing Office, 1995, s. 8.

- Yazarı Belli Olmayan Rapor

Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution for the Year Ending June 30, 1992, Washington, U.S. Government Printing Office, 1993, s. 28.

- Bir Kurum, Firma Ya Da Enstitünün Yazarı Olduğu Rapor

Dış Politika Enstitüsü, *Uluslararası İlişkilerle İlgili Anayasaya Konabilecek Hükümler*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1990, s. 33.

D. ANSİKLOPEDİ MADDESİ

John Bergmann, "Relativity", The New Encyclopedia Britannica, Cilt. 10, Chicago: Encyclopedia Britannica, 1993, ss. 501- 508.

E. TEZLER

Yayımlanmamış Tezlerin başlıkları için *italic* kullanılmayacaktır.

K.E. Wrightson, "The Puritan Reformation of Manners, with Special Reference to the Countries of Lancashire and Essex 1640-1660", yayımlanmamış doktora tezi, Cambridge University, 1974, 2. Bölüm, s.36.

F. KİTAP, FİLM TELEVİZYON PROGRAMI VB. DEĞERLENDİRMELERİ/ ELEŞTİRİLER

John Smith, "Exposing the Self-Knowledge Myth", *Contemporary Psychology*, Cilt. 10, No. 7, Haziran, 2004, s. 12.

Jane Brody, "Heart Attacks: Turmoil Beneath the Calm", 60 Minutes, NBC, 26 Haziran 1983.

G. İNTERNET

- Kamu Kurumlarının İnternet Sayfaları

T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, "Türkiye Ukrayna Anlaşması", <http://www.mfa.gov.tr/turkce/group/ikili/11.htm>

- Süreli Olmayan İnternet Yayinlari (örn., Web sayfası, Raporlar)

John Smith, "Makale Adı", 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/basim/mdhn/htm>, s. 12.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı." *Dergi Adı*, Cilt. 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004. <http://www.internet.com/abc/nbc>. (31 Temmuz 2006).

- E-Posta Yoluyla Tartışma Gruplarına, Forumlara Vb. Gönderilen Mesajlar

John Smith, "New Inventions in the Cyberworld of Toylandia", (Mesaj: 25), 23 Nisan 1999. <http://groups.earthlink.com/forum/messages/00025.html>. (31 Temmuz 2006)

H. KONFERANSLARDA SUNULAN TEBLİĞLER

John Smith, "Microcomputers and the Business Writing Classroom", *Midwest Regional Konferansı*, Milwaukee: Association for Business Communication, 18 Nisan 1998, s. 14

I. BROŞÜR

The Great Falls in Perspective, New York: Tailor Publishing, 1982, ss. 11- 21.

İ. RESMÎ YAYINLAR

United Nations, Economic Commission for Africa, *Industrial Growth in Africa*, New York: United Nations, 1963, ss. 4- 6

J. MEKTUPLAR

William Makepeace Thackeray, "To George Henry Lewes", (6 Mart 1848), mektup 452, *Letters and Private Papers of William Makepeace Thackeray*, Der. Gordon N. Ray, 4 Cilt, Cambridge, Harvard University Press, 1946, 2. Cilt, ss. 353-354.

K. RÖPORTAJ

- Kitapta Basılmış

Federico Fellini, "The Long Interview: Juliet of Spirits", Der. Tullio Kezich, *Kitap Adı*, New York: Ballantine, 1966, s. 56.

- Radyo TV'de Çıkmış

Suzanne Gordon, "Interview, All things Considered", *National Public Radio*, New York, 1 Nisan 1983.

- Kişisel Röportaj

Kişisel Röportaj, isim (metinde eğer isim belirtilmemişse kiminle yapıldığı), Ankara: 27 Nisan 1983.

L. HARİTALAR VE ŞEMALAR

Canada, Harita, Chicago: Rand, 1983.

Grammar and Punctuation, Şema, Grand Haven: School Zone, 1980.

M. KARİKATÜRLER VE FOTOĞRAFLAR

Charles Shulz, "Peanuts", Karikatür, *Star Ledge*, 4 Eylül 1980, s. 72.

N. AYNI KAYNAĞA İKİNCİ VE DAHA SONRAKİ ATIFLAR

Bu durumda her hangi bir kısaltma (ibid, age, agm...vb) kullanmak yerine çalışma başlığının ilk iki kelimesi ve üç nokta konulmalıdır. Şayet çalışmanın başlığı dört kelimedenden kısa ise her dipnotta aynen verilmelidir.

John Bradley, *The Evolution of the International Criminal Court*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

John Bradley, *The Evolution...*, s.101.

- Home
 - Subscribe
 - Contact
 - Press
 - Site Map
 - Links
- ABOUT ORSAM**
- RESEARCH AREAS**
- Iraq
 - Iran
 - Palestine-Israel
 - Lebanon
 - Gulf of Basra
 - Turkey-Middle East
 - Caucasus-Middle East
 - Think Tanks

FOREIGN POLICY ANALYSIS


Turkish Foreign Minister Davutoğlu's Visit to Lebanon and Turkey's Relations with Lebanon



When we look at Turkey's relations with Lebanon from the past to the present, we see that these relations have developed on the basis of cooperation and, at times, conflict. However, since 2005, we have seen Turkey's relations with Lebanon develop rapidly in the fields of economy, politics and security.

more

Northern Iraq Notes II: Sulaymaniyah Observations



All the PUK authorities we interviewed said that the elections were a big gain for democracy. Probably, the reason for these statements isn't only the development of democracy. We got the impression that the Change List, formed by the PUK's veteran leaders, may reunite with the PUK.

more


Turkey-Azerbaijan Relations: How to Switch from Brotherhood Slogans to Strategic Partnership?



It is time to develop a closer relationship. By adding block into place each year, a common future that is based not only on bureaucrats and politicians but also on the entire nation and with the aim of improving friendship, peace and prosperity between Turkey and the Azerbaijan will be built.


more

The Importance of the Turkey-Gulf Cooperation Council (GCC) High Level Strategic Dialogue Meeting



According to the GCC members, Turkey is the

The Importance of the Turkey-Gulf Cooperation Council (GCC) High Level Strategic Dialogue Meeting



According to the GCC members, Turkey is the

more

ORSAM REPORTS

IRAQ'S PIVOTAL POINT: TALAFAR



THE STRUGGLE AGAINST PIRACY: THE SOMALIA CASE AND TURKEY'S POSITION



ARCHIVE

EVENTS

ORSAM-TRT Cooperation for the Documentary of Turkish Straits



The topics of the documentary film include the issue of Turkish Straits.

ORSAM Middle Eastern Studies Summer School Completed




ORSAM held a summer school program from July 1-15, 2009.

Tal Afar Conference in Istanbul




A conference was held on "Tal Afar: From the Invasion to the Present." on June 13, 2009 in Istanbul.

Obama's Middle East Policies Discussed



New American Policies and the future of Turkish-American relations were a topic at the meeting.

The Priorities of Turkey's Iraq Policy Evaluated



A brainstorm was arranged at ORSAM seeking to answer the question: "What should the

more

- ORSAM GUEST**
- Prof. Raymond Hinnebusch** evaluated Syrian foreign policy and Turkey-Syria relations. According to Hinnebusch Syria values relations with Turkey for several reasons.
- Rıza Çolak**, Representative of the Iraqi Turkmen Front in Talafar: "There is no such thing as Sunni-Shite conflict in Talafar. We are all brothers and sisters."
- Christer Asp**, The Kingdom of Sweden's Ambassador to Ankara, assessed Turkey-EU relations and Turkey's changing role within the international system.
- Mohammed bin Nasser Hamed Al-Wohabi**, Ambassador of the Sultanate of Oman, stated that Turkey is a stabilizing and balancing element in the Middle East.
- Baadad Amreyev**, Kazakh

Your Link to Middle East



SİPARİŞ FORMU

Adı : Adres :
Soyadı :
Telefon :
E-mail :

Aboneliklerimiz

- Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık Yıllık 25 TL ~~25~~
 Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık Yıllık 15 TL ~~15~~
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı Yıllık 9 TL

Tek Sayı Siparişi

- Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı) 15 TL
 Ermeni Araştırmaları Dergisi – Son Sayısı (sayı 43) 9 TL
 Review of Armenian Studies Dergisi – Son Sayısı (sayı 25) 9 TL
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi – Son Sayısı (sayı 11-12) 9 TL

Eski Sayı Siparişi

- Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 5 TL
 Review of Armenian Studies Dergisi'nin Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 5 TL
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi'nin Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 5 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 2 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası:

Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007
Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

SARKOZY ERMENİSTAN'DA I- 12 Ekim 2011
Ömer Engin LÜTEM

FRANSA VE ERMENİ İDDIALARI- 4 Ekim 2011
Dr. Deniz ALTINBAŞ

RUS BÜYÜKELÇİNİN SIRLARA HİTABESİ - 30 Eylül 2011
Dr. Erhan TÜRBEDAR

**AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ MAHKEMELERİNDE AÇILAN
TAZMİNAT DAVALARI ÜZERİNE -** 27 Eylül 2011
Aslan Yavuz ŞİR

SİRBİSTAN KOSOVA SİYASETİNİ SORGULUYOR - 26 Eylül 2011
Dr. Erhan TÜRBEDAR

Makale Arşivi

Günlük Bülten Üyeliliği

E-Posta Adresiniz Üye Ol

Günlük Bülten

Tarih Seçiniz

Git

Kafkasya ve Ermeni Sorunu

- SEN ÖNCE KENDİNE ÇEKİ DÜZEN VER"
- "500 BİN ERMENİ VARSA 500 BİN DE TÜRK VAR"
- ÖN SEÇİMDEN ERMENİSTAN TEZİ ÇIKTI
- DOÇ.DR.EROL KURKÇUOĞLU: "BİR TÜRK TARİHÇİSİ OLARAK SARKOZY'YE SESLENMEK İSTİYORUM
- AZERİ-ERMENİ CEPHE HATTINDA ATEŞKES İHLALI
- BAK ŞU KONUŞANA:NICOLAS SARKOZY (İHSAN BAL)
- TÜRKİYE'YE YAKIN AUBRY Mİ ERMENİ YANLISI HOLLANDE Mİ?
- SARKOZY'NİN PES DEDİRTEN GEREKÇESİ

Balkan Araştırmaları

- GÜL: ARNAVUTLUK'A HER TÜRLÜ DESTEĞE HAZIRIZ
- BOSNA'DA KÜLTÜR MERKEZİ AÇTI
- KUVEYT, KOSOVA CUMHURİYETİNİ TANDI
- KOSOVA İLE AB KOMİSLONU VİZELERİN KALDIRILMASINI ARALIKTA GÖRÜŞECEK
- BOSNA'DA SAVAŞAN LİBYALI ÜLKESİNE GÖNDERİLDİ
- YUNANİSTAN, BATI TRAKYA'YA VİZESİZ GİRİŞ İÇİN ÇALIŞIYOR
- YUNANİSTAN, TROYKA İLE UZLAŞTI
- SİRBİSTAN'DAKİ ETNİK BULGARLAR DEĞİŞİM KONUSUNDA İYİMSER DEĞİLLER
- MAVROYANNİS KIBRIS SORUNUNU DEĞERLENDİRDİ

Irak

- İRAK ASKERİ PKK'NIN PEŞİNE DÜŞECEK
- ELEKTRİK BAKANLIĞI'NA, KERİM AFTAN GETİRİLDİ

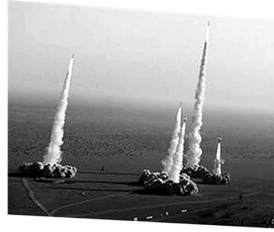
Asya Araştırmaları

- RUSYA: "ABD'Yİ ORTA ASYA'DA İSTEMİYORUZ"
- FRANSA KAZAKİSTAN'A VİZEYİ KOLAYLAŞTIRIYOR
- ASYA ÜLKELERİ KUVEYT'TE TOPLANDI
- GÖNÜLLÜ TÜRK DOKTORLARI ÖZBEKİSTAN'DA GÖNÜLLERİ FETHETTİ
- AVRASYA'NIN ENERJİSİ KAZAKİSTAN'DAN

Avrupa Araştırmaları

- FRANZİS SOSYALİSTLERİ ARASINDA 'SOYKIRIM' YARIŞI!
- AB MEDYASI: "BASKILAR TÜRKİYE'NİN İMAJINI BOZUYOR"
- AB İRAN'A YAPTIRIMLARI AĞIRLAŞTIRDI
- AB'NİN YUNANİSTAN İTİRAFİ ÇOK ŞAŞIRTTI
- AB'NİN YUNANİSTAN İTİRAFİ ÇOK ŞAŞIRTTI

Dünyadan Seçme Haberler ABD: "İSRAİL'E BİLGİ YOK"



"NATO'nun radar sistemindeki bilgiler İsrail'e paylaşılmayacak." Amerikan yönetimi bu bilgiyi bir kez daha teyit etti.

Devamı için ...

"KOMŞU'DA GREVLER DALGA DALGA YAYILIYOR



Yunanistan'da, mali krizle mücadele temelinde uygulamaya konulan reformlar çerçevesinde alınması kararlaştırılan yeni sert önlemlere toplumun her kesiminden gelen tepkiler her geçen gün artıyor.

Devamı için ...

SLOVAKYA PARLAMENTOSU'NDAN RET



Slovakya parlamentosu Avro Bölgesi'ndeki borç krizi için hayati önemde görülen Avrupa Mali İstikrar Fonu'nun genişletilmesi planlarını reddetti.

Devamı için ...

TİMOŞENKO'YA 7 YIL HAPİS



Ukrayna'nın eski başbakanı, yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle suçlu bulundu. Mahkeme Timoşenko'yu 7 yıl hapis cezasına çaptırdı.

Devamı için ...

MAKEDONYA'DA NÜFUS SAYIMI



Sipariş Formu

Yeni Dergi



Yeni Kitap

